

KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI / 1348
Kaynak Eserler Dizisi / 47

TÜRK DİLİNDE FİİLLER

En Eski Türkçeden Çağdaş Türk
Şivelerine Kadar

Prof.Dr.Necmettin HACİEMİNOĞLU
Trakya Üniversitesi Öğretim Üyesi

© Kültür Bakanlığı / Ankara 1991

ISBN - 975-17-0941-5

Kapak Dizisi / Nur OKAN

Yayınlar Dairesi Başkanlığı'nın 9.7.1991 tarih ve

928-2161 sayılı nolu makam onayı gereğince ilk defa 5.000 adet bastırılmıştır.

Dizgi, Baskı : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Tel: 511 18 33 - 511 10 06

İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9	a. Geçişsiz Tabanlardan Yapılan Geçişli Fiiller	
İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ	10	b. Geçişli Tabanlardan Yapılan Ettirgen Fiiller	
GİRİŞ	12	c. Ek Aldığı Halde Mânâ Değişikliğine Ugramamış Fiiller	
YAPI BAKIMINDAN ESKİ TÜRKÇE	15	17. -dur- / -dür- / -tur- / -tür- / -t-u-r- / -t-ü-r-	57
EN ESKİ TÜRKÇEDE KÖK FİLLER		18. -ur- / -ür-	58
A. Tek Ünlüden İbarettir Kök Fiiller	19	a. Geçişsiz Tabandan Yapılan Geçişli Fiiller	
B. İki Sesten İbarettir Kök Fiiller	26	b. Çeşitli Tabandan Yapılan Ettirgen Fiiller	
TÜREMİŞ FİLLER		c. Ek Aldığı Halde Mânâsı Değişmeyen Fiiller	
a. FİLLERDEN TÜREMİŞ FİLLER	30	19. -z-	59
I. ESKİ TÜRKÇEDE FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER		KARAHANLI TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ	59
1. -ar- / -er-	31	b. HAREZM SAHASINDA	
2. -d-	31	1. -ar- / -er-	76
3. -gur- / -gür-; -kur- / -kür- / -g-u-r- / -g-ü-r-; -k-u-r- / -k-ü-r-	32	2. -d-	76
4. -gut- / -güt-; -kut- / -küt-; -kit- / -kit-	33	3. -dur- / -dür-	76
5. -k- / -k-	33	4. -gar- / -ger- / -kar- / -ker- / -g-a-r- / -g-e-r- / -k-a-r- / -k-e-r-	77
6. -t-	34	5. -gaz- / -gez- / -g-a-z- / -g-e-z-	77
7. -ma- / -em-	34	6. -guz- / -güz- / -g-u-z- / -g-ü-z-	77
8. -n-	35	7. -gur- / -gür-	77
9. -r-	35	8. -gut- / -güt-	78
10. -sa- / -se-	37	9. -kuz- / -küz-	78
11. -ş-	37	10. -k- / -k-	78
12. -sı- / -si-	38	11. -t-	78
13. -sık- / -sik- / -suk- / -sük- / -zık-; -zuk- / -zük-	38	a. Edilgen Fiiller	
14. -t-	38	b. Hem Edilgen Hem Dönüşlü Fiiller	
15. -tur- / -tür- / -dur- / -dür- / -t-u-r- / -t-ü-r-	39	c. Sadece Dönüşlü Mânâdaki Fiiller	
16. -ur- / -ür-	40	12. -ma- / -me-	79
17. -z-	40	13. -n-	79
ESKİ TÜRKÇEDE FİİL ÇEKİMİ	42	a. Dönüşlü Fiiller	
II. ORTA TÜRKÇEDE		b. Edilgen Fiiller	
a. KARAHANLI SAHASINDA		14. -r-	80
1. -a- / -e-	45	15. -sık- / -sik-	80
2. -ar- / -er-	45	16. -ş-	80
3. -d- / -d-	46	a. İsteş (Karşılıklı) Mânâlı Fiiller	
4. -gar- / -ger- / -g-a-r- / -g-e-r-	47	b. Beraberlik İfade Eden Fiiller	
5. -gır- / -gir- / -gur- / -gür- / -g-ı-r- / -g-ü-r- / -g-ı-ı-r- / -g-ü-ü-r-	48	c. Dönüşlülük İfade Eden Fiiller	
6. -k- / -k-	49	17. -t-	81
7. -kit- / -kit- / -kut- / -küt-	49	a. Ünlü İle Biten Tabanlara	
8. -t-	50	b. Ünsüz İle Biten Tabanlara	
a. Edilgen (Meçhul) Fiiller		18. -tur- / -tür- / -t-u-r- / -t-ü-r-	82
b. Dönüşlü Yahut Geçişsiz Fiiller		19. -u- / -ü-	82
9. -ma- / -me-	51	20. -ur- / -ür-	82
10. -n-	51	21. -vur- / -vür- / -gur- / -gür- / -g-u-r- / -g-ü-r-	83
1. Dönüşlü Fiiller		22. -y- / -d-	83
a. İşin Faili Üzerinde Yapılması		23. -z-	83
b. İşin Faili İçin Yapılması		HAREZM TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ	84
c. Failin İşi Yapılmış Gibi Görünmesi		III. YENİ TÜRKÇE DEVRİNDE	
ç. Failin İşi Yapar Gibi Görünmesi		a. KIPÇAK SAHASINDA	
2. Meçhul Fiiller		1. -a- / -e-	87
3. Oluş Bildiren Fiiller		2. -ala- / -ele-	87
4. Eke Rağmen Değişmeyip Sadece Manası Kuvvetlenmiş Fiiller		3. -ar- / -er-	87
11. -r-	53	4. -dur- / -dur- / -tur- / -tür-; -dir- / -dir- / -tır- / -tir-	87
12. -sa- / -se-	53	5. -gar- / -ger-	88
13. -sık- / -sik- / -suk- / -sük- / -zık- / -z-ı-k- / -z-ü-k-	54	6. -gur- / -gür- / -gır- / -gir- / -kır- / -kir-	88
14. -sır- / -sir- / -sı-r- / -si-r-	54	7. -guz- / -güz- / -gız- / -giz-	88
15. -ş-	55	8. -t- / -t-	88
1. İki Fâilin Birbirine Karşı Hareket Etmesi		9. -k- / -k-	89
2. İki Fâilin Birbiriyle Yarış veya Yardımlaşma Halinde Olması		10. -kar- / -ker- / -k-a-r- / -k-e-r-	89
3. Birden Fazla Fâilin Aynı Hareketi Aynı Anda Beraber Yapması		11. -t-	89
4. Bir Halin Oluşması Bir Halden Başka Bir Hale Geçiş		a. Dönüşlü Fiiller	
5. Edilgen (Meçhul) Fiiller		b. Edilgen Fiiller	
6. Fâilin Tek Olması		12. -la- / -le-	90
16. -t-	56	13. -ma- / -me-	90
		14. -n-	90
		a. Dönüşlü Fiiller	
		b. Meçhul Fiiller	
		15. -ş-	91
		a. Birlikte Yapılan Hareketi Gösteren Fiiller	

<i>b. Karşılıklı Yapılan Hareketi Gösteren Fiiller</i>	
<i>c. Dönüşlülük ve Oluş İfade Eden Fiiller</i>	
<i>ç. Bazı Örneklerde Bu Ek Değişik Mânâlı Yeni Fiiller Teşkil Etmıştır.</i>	
16. -t-	91
17. -u/-ü-	92
18. -ur/-ür/-ır/-ir-	92
19. -d/-y-	92
20. -z-	93
KIPÇAK TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ	
<i>b. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE</i>	
1. -a/-e-	95
2. -ala/-ele-	96
3. -ar/-er-	96
4. -dur/-dür/-tur/-tür-	96
5. -gar/-ger/-kar/-ker- / -g-a-r/-g-e-r-	96
6. -gur/-gür/-kur/-kür-	97
7. -guz/-güz/-kuz/-küz-	97
8. -k/-k-	97
9. -l-	98
10. -ma/-me-	98
11. -n-	98
<i>a. Dönüşlü Fiiller</i>	
<i>b. Edilgen Fiiller</i>	
12. -sa/-se-	98
13. -ş-	99
<i>a. Hareketin Karşılıklı Yapıldığını Gösteren Fiiller</i>	
<i>b. Hareketin Birlikte Yapıldığını Gösteren Fiiller</i>	
14. -t-	99
15. -u/-ü-	99
16. -ur/-ür-	100
17. -y/-d-	100
18. -z-	100
ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ	
<i>c. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE</i>	
1. -a/-e-	103
2. -ala/-ele-	104
3. -ar/-er-	105
4. -cu/-	105
5. -dar/-der-	105
6. -dir/-dir/-dur/-dür-; -tır/-tır- / -tur/-tür-	106
7. -gur/-gür-	107
8. -ı/-ı/-u/-ü-	108
9. -ır/-ır- / -ur/-ür-	109
10. -ıştır/-ıştır- / -uştur/-uştur-	110
11. -k-	110
12. -l-	111
<i>a. Edilgen (Meçhul) Fiiller</i>	
<i>b. Dönüşlü Fiiller</i>	
<i>c. Geçişsiz Fiiller</i>	
13. -la/-le-	113
14. -ma/-me-	114
15. -n-	114
<i>a. Dönüşlü Fiiller</i>	
<i>b. Pekleştirilmiş Fiiller</i>	
<i>c. Edilgen Fiiller</i>	
16. -r-	117
17. -ş-	117
<i>a. Hareketin Karşılıklı Yapıldığı Fiiller</i>	
<i>b. Hareket veya İşin Aynı Anda Birçok Fail Tarafından Yapıldığını Bildiren Fiiller</i>	
<i>c. Oluş Bildiren Geçişsiz-Dönüşlü Fiiller</i>	
<i>ç. Tekerrür ve Pekleştirme İfade Eden Fiiller</i>	
<i>d. Müstakil Fiiller</i>	
18. -t-	120
<i>a. Ünlü ile Biten Fiiller</i>	
<i>b. Ünsüz ile Biten Fiiller</i>	
19. -z-	122
20. -y/-d-	122
ESKİ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ	
BUGÜNKÜ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ	
AZERİ TÜRKÇESİNDE	
A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -ala/-ele-	133

2. -dala/-dele/-da-la/-de-le-	134
3. -mala/-mele/-ma-la/-me-le-	134
4. -dır/-dir/-dur/-dür-	134
5. -l-	135
6. -n/-k/-k-	135
7. -ş-	135
1. Oluş Bildiren Fiiller	
2. Karşılıklı Fiiller	
3. İşteş Fiiller	
8. -t-	136
1. Ettirgen Fiiller	
2. Geçişli Fiiller	
ÖZBEK TÜRKÇESİNDE	
A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -ar/-er-	138
2. -dur/-dür-	138
3. -gaz/-gez/-giz/-giz/-guz/-güz-	139
4. -k/-k-	139
5. -l-	139
6. -n-	139
7. -r-	139
8. -ş-	139
9. -t-	139
10. -y/-d/-a-d-	140
11. -z-	140
YENİ UYGUR TÜRKÇESİ (DOĞU TÜRKÇESİ)	
A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -ar/-er-	142
2. -dur/-dür-	142
3. -guz/-güz-	142
4. -kuz/-küz-	142
5. -tur/-tür-	143
6. -t-	143
7. -n-	143
8. -ş-	143
9. -t-	143
KAZAK TÜRKÇESİ	
A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -a/-e-	145
2. -ar/-er-	146
3. -dur/-dür- / -dır/-dır- / -tır/-tır-	146
4. -gaz/-gez/-giz/-giz- / -guz/-güz- / -kuz/-küz- / -kız/-kız-	146
5. -t-	146
6. -t-	146
7. -t-	147
8. -n-	147
9. -s- / -ş-	147
TÜRKMEN TÜRKÇESİ	
A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -dar/-der/-dir/-dir- / -dür- / -dür-	149
2. -kaz/-kez/-kuz/-küz-	150
3. -ır/-ir- / -ur/-ür-	150
4. -t-	150
5. -n-	150
6. -ş-	150
7. -t-	151
8. -z-	151
KAZAN-BAŞKURT TÜRKÇESİ	
1. -ar/-er-	153
2. -dır/-dir-	154
3. -gaz/-gez/-giz/-giz- / -kız/-kız-	154
4. -ger/-ker- / -kır/-kır-	154
5. -sat/-set-	154
6. -n-	154
7. -t-	154
8. -r-	154
9. -ş-	155
10. -t-	155
11. -z-	155
12. -ma/-me-	155
KIRIM TÜRKÇESİ	
A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -a/-e-	156
2. -ar/-er-	157
3. -dır/-dir/-dur/-dür-; -tır/-tır- / -tur/-tür-	157
4. -dar/-der-	157
5. -gar/-ger-	157

6. -gız/-giz/-guz/-güz-; -kız/-kız-	158
7. -l-	158
8. -ma/-me-	159
9. -n-	159
10. -ş-	159
11. -t-	159
12. -y- / -d-	159
13. -k/-k-	159
14. -mala/-mele-	160
15. -n-	160
16. -r/-ur/-ür-	161
17. -sat/-set-	161
18. -sıra/-sire-	161
19. -ş-	162
20. -t-	162
21. -tır/-tür-	162
22. -z-	162
KIRGIZLAR ve DİLLERİ	
A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -dır/-dir- / -tır/-tır- / -tur/-tür-	164
2. -kır/-kır- / -kur/-kur-	164
3. -kar/-ker- / -kor/-kor-	164
4. -kız/-kız- / -guz/-güz- / -göz-	164
5. -ar/-er-	164
6. -ır/-ir- / -ur/-ür-	164
7. -ız/-ız-	164
8. -söt-	165
9. -t-	165
10. -ıt/-ıt- / -ut/-üt-	165
11. -ış/-ış- / -uş/-uş-	165
12. -ın/-in- / -un/-ün-; -ung/-üng-	165
13. -ıl/-ıl-	166
MUSUL-KERKÜK TÜRKMEN AĞZI	
A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -ar/-er-	168
2. -sar/-sar-	168
3. -dır/-dir- / -dur/-dür-; -tır/-tır- / -tur/-tür-	168
4. -ır/-ir- / -ur/-ür-	168
5. -l-	168
6. -n-	169
Dönüşlü Fiiller	
Meçhul Fiiller	
Oluş Bildiren Fiiller	
7. -ş-	169
İşteş Fiiller	
Karşılıklı Fiiller	
Oluş Bildiren Geçişsiz Fiiller	
8. -t-	170
Geçişsiz Fiilin Geçişli Şekli	
Ettirgen Fiiller	
9. -z-	170
BİSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER	
ESKİ TÜRKÇE	
1. -a/-e-	172
2. -ad/-ed-	173
3. -ar/-er- / -ar/-er-	174
4. -da/-de-	174
5. -ı/-ı-	174
6. -k/-k-	175
7. -ırka/-irke- / -ırka/-ürke-	176
8. -ka/-ke-	176
9. -kır/-kır- / -kur/-kür-	176
10. -la/-le-	177
11. -r-	177
12. -sa/-se-	177
13. -sı/-si-	178
14. -sin/-sin- < -sı/-sı-n-	178
15. -sına/-sine- < -sı/-sı-r- / -sı/-sı-r-	178
16. -ta/-te-	179
17. -u/-ü-	179
ORTA TÜRKÇE	
a. KARAHANLI TÜRKÇESİNDE	
1. -a/-e-	180
2. -ad/-ed- / -ad/-e-d-	182
3. -ar/-er-	182
4. -da/-de-	183
5. -gar/-ger- / -g-a-r- / -g-e-r-; -kar/-ker- / -k-a-r- / -k-e-r-	184

6. -gır/-gir-	185
7. -ı/-ı-	185
8. -ır/-ir-	186
9. -k/-k-	187
10. -la/-le-	188
11. -ra/-re- / -rı/-rı-	191
12. -sa/-se-	191
13. -sı/-si-	193
14. -sin/-sin- / -sı/-sı-n-	193
15. -sıra/-sire-	194
16. -u/-ü-	194
b. HAREZM TÜRKÇESİNDE	
1. -a/-e-	195
2. -ar/-er-	196
3. -ay/-ey-	196
4. -da/-de-	196
5. -gar/-ger-	197
6. -ı/-ı-	197
7. -ırka/-irke-	197
8. -k/-k-	197
9. -la/-le-	198
10. -r-	199
11. -ra/-re-	200
12. -sa/-se-	200
13. -sin/-sin-	200
YENİ TÜRKÇEDE	
a. KIPÇAK TÜRKÇESİNDE	
1. -a/-e-	201
2. -ar/-er-	201
3. -ay/-ey-	201
4. -da/-de-	202
5. -ı/-ı-	202
6. -k/-k-	202
7. -la/-le-	202
8. -r-	203
9. -sa/-se-	203
10. -sin/-sin- / -sı/-sı-n-	203
b. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE	
1. -a/-e-	203
2. -ar/-er- / -ar/-er-	205
3. -a/-e- / -a/-e-	205
4. -ı/-ı- / -u/-ü-	206
5. -da/-de-	206
6. -ırğa/-irge- / -ırğa/-ürge-	206
7. -k/-k-	206
8. -l-	207
9. -la/-le-	207
10. -r-	208
11. -ra/-re-	208
12. -sa/-se-	208
c. BATI TÜRKÇESİNDE	
OSMANLI TÜRKÇESİNDE - TÜRKİYE TÜRKÇESİ	
1. -a/-e-	209
a. Etken-Geçişli Fiiller	
b. Oluş Bildiren Geçişsiz Fiiller	
c. Taklidi Fiiller	
I. -al/-el- < -a/-e-	211
II. -an/-en- < -a/-e-n-	211
III. -ar/-er- < -ar/-er-	211
IV. -aş/-eş- < -a/-e-ş-	212
V. -at/-et- < -a/-e-t-	212
2. -ar/-er-	212
3. -da/-de-	213
4. -ı/-ı-	213
5. -ırğa/-irge- / -ırğa/-ürge-; -ırka/-irke- / -ur-	214
ka/-ürke-	
6. -k/-k-	215
7. -kır/-kır- / -kur/-kür-	216
8. -la/-le-	216
9. -r-	223
10. -ra/-re-	223
11. -sa/-se-	224
12. -sı/-si-	224
13. -sin/-sin- / -sun/-sün-	225
14. -sır/-sir- / -sur/-sür-	225
AZERİ TÜRKÇESİNDE	
B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -a/-e-	226
2. -al/-el- / -a/-e-	226

ÖNSÖZ

Milletlerarası Türkoloji çalışmaları başlayalı bir asır olmuştur. Bu müddet içinde gerek yabancı, gerekse Türk ilim adamları Türk Dili, Türk Edebiyatı, Türk Kültürü ve Türk Tarihi üzerinde geniş araştırmalar yapmışlardır. Böylece Türkoloji, bütün medenî milletlerin, farklı sebep ve gayelerle de olsa, katıldığı bir ilmi araştırma sahası olmuştur. Hususiyle Türkçenin bir çok meseleleri ayrı ayrı ele alınıp aydınlığa kavuşturulmuştur.

Ancak, on iki asırlık yazılı edebiyata dayanan ve diğer bütün dillerden farklı olarak çok geniş bir coğrafyanın kültür merkezlerinde gelişip yayılan Türk Dilinin henüz aydınlanmamış meseleleri de mevcuttur. Meselâ hâlâ yayınlanmamış yahut ele geçmemiş yüzlerce eski metin vardır. Kesin kaidelere bağlanmamış bazı gramer hadiseleri bulunmaktadır. Bunların bir kısmı, sınırlı zeminlerde derinlemesine ele alınması gereken dar ihtisas konularıdır. Bir kısmı da teferruatlı olarak tek tek incelenmiş fakat bütün halinde ele alınmamış geniş meselelerdir.

Bu itibarla Türkçe gibi zamanın derinliklerinden mekânın genişliğine doğru yayılmış zengin bir dilin, daima bir birine paralel gitmek şartıyla, iki şekilde araştırılması gerekmektedir. Biri dar ihtisas çalışması, diğeri terkip ve telife yönelik geniş tasvirî çalışma.

İşte Türkçede fiillerin bütün halinde incelenmesi bu ikinci tür çalışmaya bir örnek sayılabilir. Ayrıca böyle bir çalışma, sadece gramer bakımından değil, Türk Dili ve kültürünün, zaman zaman ayrı ayrı şiveler şeklinde dallanmış olsa da, aslında bir kökten gelip bir gövdeden çıktığını göstermek itibarıyla de mühim ve lüzumludur. Onun için bu çalışma başlangıçtan bu güne kadar uzanan çok geniş bir saha üzerinde yapılmıştır. Sahanın ve konunun genişliği sebebiyle de, mesele derinlemesine ve mukayeseli metodla ele alınmıştır.

Bu çalışmada, Türk yazı dilini tarihî devrelere ve edebî şivelere ayırma hususunda da, yerli ve yabancı ilim adamlarının aşağı-yukarı üzerinde ittifak ettikleri esaslara bağlı kalınmıştır. Böylece Göktürk, Uygur ve Mani metinlerinin teşkil ettiği halkaya Eski Türkçe; Divanu Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık, Mukaddimetü'l-Edeb, Nehcü'l-Feradis, Kutbun Husrev ü Şirini vb. gibi eserleri içine alan halkaya Orta Türkçe; on dördüncü asırdan itibaren değişik kültür merkezlerinde teşekkül eden edebî şiveler halkasına da Yeni Türkçe adı verilmiştir.

Bunlardan Orta Türkçe devresi çok geniş bir mekânı kapsadığı için, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi olarak; Yeni Türkçe devresi de Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi, Türkiye Türkçesi adlarıyla dört kol halinde düşünülmüştür.

Tabii bu saha ve şiveleri de kendi içlerinde tarihî dönemlere ayırmak mümkündür. Ama böyle bir sınıflandırmaya ne gramer açısından, ne de dilin gelişmesi bakımından aslında ihtiyaç yoktur. Esasen, öğretimi kolaylaştırma dışında, kesin zaruret olmadıkça Türkçeyi devirler veya şiveler şeklinde fazla dallandırmak da pek doğru değildir. Bizim inceleme sahasını geniş tutup bütün tarihî dönemlere ve edebî şivelere teşmil etmemizin sebeplerinden biri de budur.

Türk Dilinde fiillerin yapı bakımından incelendiği bu çalışmada birleşik fiiller bahsi de bulunmaktadır.

Bu çalışmanın sonunda, sadece taramılan metinler ile bizzat istifade edilen eserlerden ibaret bibliyografya verilmiştir. Doğrudan baş vurmaya ihtiyaç duymadığımız ve mevcudiyetleri de kimsenin meçhulü olmayan bir yığın araştırmayı kütüphane fişlerinden yahut kataloglardan derleyip buraya aktarmaktan hususiyle kaçınılmıştır. Çünkü artık bilinen veya söylenen her şeyi ne tekrarlamaya, ne de özetlemeye lüzum vardır.

3. -an/-en/-a-n/-e-n	226	KIRIM TÜRKÇESİNDE	
4. -ar/-er	227	B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER	
5. -da/-de/-ta/-te	227	1. -a/-e	246
6. -ı/-i	227	2. -ar/-er	246
7. -ır/-ir/-e/-i/-g/-e	227	3. -ay/-ey/-ad/-ed/-a-d/-e-d	247
8. -la/-le	227	4. -da/-de	248
9. -lan/-len/-la-n/-le-n	230	5. -k/-k	248
10. -laş/-leş/-la-ş/-le-ş	230	6. -la/-le	248
11. -lat/-let/-la-t/-le-t	231	7. -lan/-len/-la-n/-le-n	249
12. -h/-k/-k/-k	231	8. -laş/-leş/-la-ş/-le-ş	249
13. -ilda/-ilde/-ulda/-ülde	231	9. -sin/-sin/-s-i-n/-s-i-n	250
14. -sa/-se	231	10. -sıra/-sire/-s-i-r-a/-s-i-r-e	250
15. -sin/-sin/-sun/-sün/-s-i-n/-s-i-n/-su-n/-sü-n	232	-imsıra/-imsire	250
ÖZBEK TÜRKÇESİNDE		KIRGIZ TÜRKÇESİ	
B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER		B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER	
1. -a/-e	233	1. -la/-le	252
2. -ay/-ey/-ad/-ed	233	2. -lan/-len/-la-n/-le-n	252
3. -ı/-i/-u/-ü	233	3. -laş/-leş/-la-ş/-le-ş	252
4. -k/-k	233	4. -a/-e	252
5. -la/-le	233	5. -ar/-er/-or/-ör	252
6. -lan/-len/-la-n/-le-n	234	6. -sa/-se	252
7. -laş/-leş/-la-ş/-le-ş	234	7. -sı/-si/-sin/-sin	252
YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE		8. -şa/-şı	252
B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER		9. -ça/-çı	253
1. -a/-e	235	10. -kar/-kir	253
2. -ı	235	11. -dar/-tar	253
3. -ay/-ey/-ad/-ed	235	12. -ik/-ik	253
4. -sıt/-sit/-s-i-t/-s-i-t	235	13. -ay/-ey	253
5. -sin/-sin/-s-i-n/-s-i-n	235	14. -sıra/-sire/-imsıra/-imsire	253
6. -la/-le	236	15. -ra/-r	253
7. -laş/-leş/-la-ş/-le-ş	236	MUSUL-KERKÜK TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE	
8. -lan/-len/-la-n/-le-n	236	B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER	
9. -ı/-i	236	1. -a/-e	254
10. -k/-k	236	2. -al/-el/-a-l/-e-l	254
11. -gar/-kar	236	3. -ar/-er	254
12. -ır/-ir	237	4. -la/-le	254
13. -sıra/-sire/-s-i-r-a/-s-i-r-e	237	5. -k/-k	254
KAZAK TÜRKÇESİNDE		BİRLEŞİK FİİL KAVRAMI	255
B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER		BİRLEŞİK FİLLER	256
1. -a/-e	238	ESKİ TÜRKÇEDE BİRLEŞİK FİLLER	
2. -ay/-ey/-ad/-ed	238	a. Yardımcı Fiiller	257
3. -da/-de	238	b. Modal Yardımcı Fiiller	257
4. -k/-k	239	c. Tasvirî Fiiller	257
5. -la/-le	239	KARAHANLI SAHASINDA BİRLEŞİK FİLLER	258
6. -lan/-len/-la-n/-le-n	240	HAREZM SAHASINDA BİRLEŞİK FİLLER	260
7. -sı/-si	240	KIPÇAK TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİLLER	264
8. -sin/-sin/-s-i-n/-s-i-n	240	ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİLLER	265
9. -la/-le	240	OSMANLI ve TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE	
10. -las/-les/-la-s/-le-s	241	BİRLEŞİK FİLLER	269
TÜRKMEN TÜRKÇESİ		AZERİ TÜRKÇESİNDE	
B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER		C. BİRLEŞİK FİLLER	270
1. -a/-e	242	ÖZBEK TÜRKÇESİNDE	
2. -al/-el/-a-l/-e-l	242	C. BİRLEŞİK FİLLER	271
3. -ar/-er	242	TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE	
4. -k/-k	242	C. BİRLEŞİK FİLLER	272
5. -la/-le	242	MUSUL-KERKÜK TÜRKMEN TÜRKÇESİ	273
6. -lan/-len/-la-n/-le-n	243	C. BİRLEŞİK FİLLER	273
7. -laş/-leş/-la-ş/-le-ş	243	KIRIM TÜRKÇESİ	274
8. -sıra/-sire/-sura/-süre	243	C. BİRLEŞİK FİLLER	274
Taklidi Fiiller	243	YENİ UYGUR TÜRKÇESİ	276
KAZAN-BAŞKURT TÜRKÇESİ		C. BİRLEŞİK FİLLER	276
B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER		KISALTMALAR ve KAYNAKLAR	277
1. -a/-e	244		
2. -ar/-er/-r	244		
3. -ay/-ey/-ad/-ed	244		
4. -k/-k	244		
5. -da/-de	245		
6. -la/-le	245		

İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

On iki asırdan beri yazı dili olan Türkçe, çok geniş bir sahada lehçe ve şiveler halinde teşkilatlanmıştır. Ayrıca her lehçe ve şive de kendi sınırları içinde dallanıp budaklanarak dört bucağa kol salmıştır. Bu sebeple Türk Dili üzerinde çalışan araştırmacılar kendi tercihlerine göre seçtikleri zaman dilimi veya sahalar üzerinde uzmanlaşmışlardır. Böylece, Türkolojinin meseleleri bütün halinde değil, ayrı ayrı kişiler tarafından parça parça ele alınmıştır. Meselâ Eski Türkçe grameri, **Uygur Türkçesi** grameri, **Osmanlı Türkçesi** grameri, **Doğu Türkçesi** grameri, **Çağatay Türkçesi** grameri, **Türkiye Türkçesi** grameri ayrı ayrı kişiler tarafından yazılmıştır. Bu yüzden, bahis konusu gramerlerin hepsi eksiktir. Çünkü, Türkçe, sekizinci asırdan yirminci asra kadar hiç kesintiye uğramadan devam etmekle beraber, bu uzun zaman içinde gelişerek çeşitli değişikliklere uğramıştır. Üstelik de bu değişiklikler her şive ve sahada az-çok farklılık göstermektedir. Nitekim, bu sebeple, bazı kimseler, yazı dili hüviyeti kazanmış Türk şivelerini ayrı ayrı dil saymaktadırlar. Halbu ki, hiç olmazsa Türk türkologları konuyu dar fakat sahaya geniş tutmak suretiyle birlik ve bütünlüğü vurgulamalıdır. Meselâ, başlangıçtan bu güne kadar "Türk Dilinde isim yapan ekler" konusu ele alınmalı ve bütün sahalardan seçilen örneklerle farklılığın az, benzerliğin çok olduğu gösterilmelidir. Böylece bütün Türk illerinde dil birliğinin suuruna varılmalıdır.

Biz çalışma konumuzu genellikle bu sisteme göre seçmekteyiz. Meselâ, **Türk Dilinde Edatlar ile Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller** adlı kitapların bunun örneğidir. Nitekim ilk baskısında ancak tarihî Türk şivelerini ele alabildiğim için üzgündüm. Şimdi, çağdaş Türk şivelerinden **Âzeri Türkçesi**, **Özbek Türkçesi**, **Kırgız Türkçesi**, **Türkmen Türkçesi**, **Kazak Türkçesi**, **Kazan Türkçesi**, **Kazan-Başkurt Türkçesi**, **Kırım Türkçesi**, **Yeni Uygur Türkçesi**, **Kırgız Türkçesi** ve **Musul-Kerkük Türkmen Ağzı** ilave edilmiştir.

Bu vesile ile belirtmek isterim ki, otuz yıldan beri Türk Dili üzerinde çalıştığım halde, gerek tarihî şiveleri, gerekse çağdaş şiveleri mukayeseli olarak ele aldığım da, Türkçenin, nasıl sağlam bir yapıya sahip olduğunu görünce hayrete düştüm. Bin yıldan beri birbirinden uzak diyarlarda yaşayan Türk boyları, Allahın lutfettiği ana dilini kutsal bir emanet bilerek, korumuş, işlemiş ve yaşatmıştır. Kaşgardaki Uygur Türkü ile Kerkük'deki Türkmen, aynı isimden aynı ek ile aynı mânâda aynı fiili yapmıştır.

İlk baskıya göre iki kat genişlemiş olan bu baskıda önemli bir özellik de, bu güne kadar bütün dilcilerin kök kabul ettiği tek heceli isim ve fiillerin kök değil, gövde olduğunun isbat edilmiş olmasıdır. Meselâ:

1. "bağlamak" mânâsındaki **il-** fiili kök değil, aynı mânâdaki **i-kökünden -l-** eki ile genişlemiş bir gövdedir.
2. "ip" kelimesi de bağlamak mânâsındaki **i-** kök fiilinden **-p** eki ile türemiş isimdir.
3. **in-** "inmek" fiili kök değil, bağlamak mânâsındaki **i-kök** fiilinden **-n-** eki ile genişlemiş bir gövdedir. Çünkü havadaki uçağın yere inmesi, "toprağa bağlanması" olayıdır.
4. **tüş-** fiili de kök değil, bağlamak mânâsındaki **tü-** kökünden **-ş-** eki ile genişlemiş gövdedir. Çünkü yukarıdan bırakılan bir cismin düşmesi de toprağa bağlanma olayıdır. Nitekim **düşüm** kelimesi de bu **tü-** kökünden türemiştir.

Bu konuda başka örnekler vermeye lüzum görmüyoruz. Çünkü kitabın başındaki bütün örnekler isbat edici delilleri ile sunulmuştur.

Böylece bu güne kadar Türk dilinin bölünemez atomu sanılan hece artık bölünmüştür. Ayrıca En Eski Türkçede tek ünlüden ibaret 16 kök fiil bulunduğu da tarafımızdan tesbit ve isbat edilmiştir. Gene bu kitapta bir çok Türkçe kelimenin bilinmeyen akraba ve ailesi ortaya çıkarılmıştır. Meselâ **ay-** fiili ile **ağz** isminin, **yori-** fiili ile **yol** isminin kardeş oldukları isbat edilmiştir.

Bir başka yenilik de, ses değişikliğine uğradığı için artık fark edilemeyen bazı eski yapım ekleri de burada belirtilmiştir. Meselâ Eski ve Orta Türkçedeki isimden fiil yapan **-ad-/ed-** eki ile fiilden fiil yapan **-d-** eki yeniden ihya edilmiştir:

küçey- < **küş-ed-** "güçlenmek"

buy- < **bu-d-** "donmak" örnekleri gibi.

Bir diğer husus da iki ve daha fazla sestem teşekkül etmiş yapım ve çekim eklerinin, tahlil edilerek, unsurlarının gösterilmiş olmasıdır.

Böylece, bu güne kadar yapılmış olan **tek boyutlu** çalışmalara **ikinci boyut** kazandırılmıştır.

Meselâ:

körgüz- < **kör-ü-g-ü-z-** "göstermek"

turgur- < **tur-u-g-u-r-** "durdurmak"

kelgen < **kel-i-g-e-n** "gelen"

kutad- < **kut-a-d-** "kutlu olmak"

bindir- < **bin-i-t-i-r-** "bindirmek"

tirgin < **tir-i-g-i-n** "kalabalık"

tiregük- < **tir-e-g-ü-k** "direk, dayanak"

örneklerinde görüldüğü gibi. Bu gerçek de tâ sekizinci asırda üç ayrı ekin kaynaşarak tek ek haline gelmiş olması, Türk Dilinin, ne kadar eski bir zamanda bütün kaideleri teşekkül etmiş bir yazı dili haline geldiğinin delilidir.

NOT: İkinci baskının bir özelliği de Tarihi Türk şivelerinin fiil çekimlerinin eklenmiş olmasıdır.

Şu hususu da belirtelim ki bu çalışma, Eski Türk geleneğine uygun olarak **imece** usulüyle hazırlanmıştır. O sebeple, gece gündüz demeden bütün çalışmalarında bana yardım eden, destek olan ve benden fazla koşturan Araştırma Görevlisi **Dr. Vahit Türk'e**, Araştırma Görevlisi **Cevdet Şanlı'ya**, Araştırma Görevlisi **Ayşe Mine Yıldırım'a** ve okutmam **Emin Kalay'a** gönülden teşekkür ederim.

Ancak teşekkürün en büyük payı, eski Kültür Bakanı **Namık Kemal Zeybek** ve yeni Kültür Bakanı **Gökhan Maras** ile Bakanlık Müsteşarı **Acar Okan'a** ve Yayınlar Dairesi Başkanı **Alaeddin Korkmaz'a** aittir.

Ayrıca Türk Dünyası Araştırmaları Vakfının başkanı **Prof. Dr. Turan Yazgan** başta olmak üzere, çalışma arkadaşlarına özellikle şükranlarımı sunarım.

Prof.Dr.Necmettin HACİEMİNOĞLU

GİRİŞ

Türk dilinde kelimeler daha başlangıçta, tek heceli kökler halindeyken, tabii olarak iki kısıma ayrılmışlardır:

1. İsimler,
2. Fiiller.

İsimler varlık, nesne ve mefhum bildiren sözlerdir: ok, taş, ay, öd (zaman) ög gibi.

Fiiller hareket, oluş ve tavır bildiren sözlerdir: aç-, aş-, ya-, bil-, kal-, gibi. Aslında mücerret olarak ele alındığı takdirde masdarlar da hareket, oluş ve tavır bildiren isimlerdir.

Türkçedeki kelimeler menşe, yapı ve hususiyetleri bakımından bugün ele alındığı zaman ise üç kısıma ayrılabilir:

1. İsimler
2. Fiiller
3. Edatlar

Bunlardan isimler ve fiiller başlangıçta kökler halindeyken taşıdıkları hususiyetleri muhafaza etmektedirler. Sonradan ortaya çıkan edatlar ise, hem tek ve yalnız haldeyken her hangi bir mânâ taşımadıkları hem de ek almadıkları için ne isimler ne de fiiller arasına sokulamayan "donmuş" sözlerdir.

Ancak, bu üçlü sınıflandırma kelimeler mücerret ve tabii halde düşünülerek yapılmıştır. Nitekim, konuyu mantık açısından inceleyen gramerciler Türkçedeki kelimeleri, cümle içindeki vazifelerine göre şu şekilde sınıflandırmaktadırlar:

Tahsin Banguoğlu dilimizdeki kelimeleri sekiz kısıma ayırmıştır:

1. Ad, 2. Sıfat, 3. Zamir, 4. Zarf, 5. Takı, 6. Bağlam, 7. Ünlem, 8. Fiil (Bkz.

TG. 152. sayfa)

Prof. Dr. Muharrem Ergin Türkçedeki kelimeleri altı kısımda toplamıştır:

1. İsimler, 2. Sıfatlar, 3. Zarflar, 4. Zamirler, 5. Fiiller, 6. Edatlar (Bkz. TDB. 194-218. sayfalar)

Jean Deny de Türkçedeki kelimeleri:

1. İsim, 2. Zamir, 3. Sıfat, 4. Zarf, 5. Fiil, 6. Bağlaçlar, 7. Nidalar olmak üzere yedi kısıma ayırmıştır. (Bkz. TDG. 127-1090. sayfalar)

Diğer gramerciler de, haklı olarak aynı usulü benimsemişlerdir. Yalnız, bunlardan bazıları Banguoğlu ve Jean Deny gibi edat, ünlem ve bağlaçları ayrı gruplar halinde, bazıları da Prof. Dr.M.Ergin gibi ünlem ve bağlaçları edatlar içinde düşünmüşlerdir.

Görülüyor ki, aslında, Türk Dilindeki kelimeler tabii sınıflandırma açısından 1. Fiiller, 2. İsimler (Sıfatlar, zarflar, zamirler isim grubuna dahildir.) 3. Edatlar (Ünlemler ve bağlaçlar edat grubuna dahildir.) olmak üzere üç kısımda toplanmaktadır. Bunlardan, edatların sonradan ya bazı isimlerin kalıplaşması, yahut da bazı eklerin kaynaşıp donması neticesinde meydana geldiği bilindiğine göre, Türkçede esas itibarıyla iki farklı kelime grubu olduğu anlaşılmaktadır : 1. İsimler, 2. Fiiller

Fakat, başlangıçta bir birinden farklı olduğu tesbit edilen isimler ve fiiller, Türk Dilinin kendine has yapısı sayesinde, bir birine dayanan, bir birinden doğan iç-içe kelimelerdir.

Bilindiği gibi, Türkçede, nazarı olarak, bütün isimlerden yeni fiiller, bütün fiillerden de yeni isimler türeyebilir: baş/baş-la-; yaş/yaş-a- yahut geç-/geç-i-t;

yan-/yan-gın gibi, Ayrıca böyle bir birine dayanma, bir birinden "doğma" ve bir birini "doğurma" bu noktada kalmaz. Anası fiil olan bir isim tekrar bir başka fiil doğurabilir : dur-/dur-ak /dur-ak-la- gibi. Anası isim olan bir fiil de yeniden bir başka isim doğurabilir: göz/göz-le/göz-le-m gibi.

İşte Türk dilinin zenginliği, gelişme imkânlarının genişliği ve tâbi olduğu kaidelerin matematik kanunları kadar sağlamlığı onun bünyesinden gelmektedir. Bu sebeple Türkçedeki fiillerin derinliğine incelenmesi hem çok mühim, hem de oldukça geniş bir çalışmayı gerektirmektedir.

Fiiller bir bütün olarak ele alındığı zaman önce onları çeşitli bakımlardan sınıflandırmaya ihtiyaç vardır. Böyle bir deneme şu şekilde olabilir:

A. Yapılarına göre:

1. Kök fiiller; ba- "bağlamak", u- "muktedir olmak" gibi,
2. Türemiş fiiller,

- a. Fiillerden türeyen fiiller ; çık-ar- gibi
- b. İsimden türeyen fiiller ; dil-e- gibi.

3. Birleşik fiiller

- a. Fiil + fiil şeklinde olanlar ; ala bil- gibi.
- b. İsim + fiil şeklinde olanlar ; yardım et- gibi.

B. Muhtevalarına göre :

1. Hareket bildiren fiiller ; yürü-, vur- gibi
2. İş bildiren fiiller ; öğret-, pişir- gibi
3. Oluş bildiren fiiller ; büyü-, sarar- gibi.
4. Tavır bildiren fiiller ; beğen-, sev- gibi

C. Durumlarına göre :

1. Asıl fiiller ; al-, ver- gibi.
2. Yardımcı fiiller ; et-, ol- yap- gibi.

Ç. Kullanışlarına göre :

1. Nihâi fiil olarak ; gel-dim, gidi-yor-um gibi.
2. Masdar olarak ; oku-mak, gör-mek gibi.
3. Fiil ismi olarak ; oku-ma, gör-me gibi.
4. Sıfat olarak ; oku-muş adam, geç-en yıl gibi.
5. Zarf olarak ; koşa koşa gitmek, çalışarak kazanmak gibi.

D. Fâil ile ilgilerine göre :

1. Etken (fâili belirli) ; kır-, sor- gibi.
2. Ettirgen (fâili dolaylı) ; kırdır-, sordur- gibi.
3. Edilgen (fâili meçhul) ; kırıl-, sorul-, gibi.
4. İşteş (fâili fazla) ; koşuş- gibi

E. Nesne ile ilgilerine göre :

1. Geçişli fiiller ; sev-, tanı- gibi
2. Geçişsiz fiiller ; doğ-, yat- gibi
3. Dönüşlü fiiller ; dövün-, giyin- gibi

F. Mahiyetlerine göre :

1. Olumlu (müsbet) ; tut-, ye- gibi
2. Olumsuz (menfi) ; tutma-, yeme- gibi.
3. İktidârî ; tutabil-, tutama- gibi.

Çeşitli açılardan ele alındığında bu şekilde sınıflandırılan fiilleri biz burada sadece yapı bakımından inceledik. O zaman da tabii olarak fiil türeten ekleri araştırdık.

Türkçede fiil türeten eklerin ilk dikkati çeken hususiyetleri zengin ve çeşitli oluşlarıdır. Bu itibarla ekleri de bir sisteme göre sınıflandırmak mümkün ola-

caktır. Bunlar önce iki farklı gruba ayrılmaktadırlar:

1. Fiilden fiil türeten ekler,
2. İsimden fiil türeten ekler.

Sonra her iki grup çeşitli hususiyetler esas alınarak kendi içinde şöyle sınıflandırılmıştır.

1. Fiilden fiil türeten ekler yapılarına göre :

- a. Yalın ekler,
- b. Birleşik ekler.

- a. Yalın ekler :

1. Tek ünlüden ibaret olanlar :

-a/e-, -ı/i-, -u/ü-

2. Tek ünsüzden ibaret olanlar :

-d ; k ; l ; n ; r ; s ; t ; y < d ; z

3. Ünlü + ünsüz şeklinde olanlar :

-ar/er ; -ır/ir ; -ur/ür

4. Ünsüz + ünlü şeklinde olanlar :

-la/le ; -ma/me ; -sa/se ; -sı/si ; -su/sü

- b. Birleşik ekler :

1. Ünlü + ünsüz + ünlü şeklinde olanlar :

-ala/ele

2. Ünsüz + ünlü + ünsüz şeklinde olanlar :

-dar /der ; -dır/dır ; -dur/dür ; -gar/ger ; -gır/gir ; -gur/gür ; -gaz/gez ;
-gız/giz ; -guz/güz ; -kar/ker ; -kır/kir ; -kur/kür ; -kuz/küz ; -sık/sik ; -suk/sük ;
-tır/tir ; -tur/tür ; -vur/vür / -gur/gür ; -gut/güt ; -kit/kit ; -kut/küt

3. Ünlü + ünsüz + ünsüz + ünlü şeklinde olanlar :

-ıgşa/-igse

4. Ünlü + ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz

-ıştir/iştir ; -uştur/üştür

2. İsimden fiil türeten ekler yapılarına göre :

- a. Yalın ekler,
- b. Birleşik ekler.

- a. Yalın ekler :

1. Tek ünlüden ibaret olanlar :

-a/e ; -ı/i ; -u/ü

2. Tek ünsüzden ibaret olanlar :

-k ; -r

3. Ünlü + ünsüz şeklinde olanlar :

-ad/ed ; -ar/er ; -ay/ey < ad/ed

4. Ünsüz + ünlü şeklinde olanlar :

-da/de ; -ır/ir ; -ka/ke ; -la/le ; -ra/re ; -sa/se ; -sı/si ; -su/sü -ta/te

5. Ünsüz + ünlü + ünsüz şeklinde olanlar :

-gar/ger ; -gır/gir ; -kır/kir ; -kur/kür ; -sır/sir ; -sur/sür

6. Ünlü + ünsüz + ünsüz + ünlü şeklinde olanlar

-ımsa/-imse

7. Ünlü + ünsüz + ünsüz + ünlü + ünsüz şeklinde olanlar :

-ımsın/-ımsin

- b. Birleşik ekler :

-ırğa/ırge ; -ırka/ırke ; -sın/sin ; -sun/sün ; -sıra/sire

Ancak, ekleri "yalın" ve "birleşik" diye ikiye ayırırken, verilen hüküm kesin değildir. İhtimal olarak düşünülmüş ve geniş bilgi metin içinde verilmiştir.

Ekleri bir de işlek ve yaygın olup olmadıklarına göre sınıflandırmak mümkün değildir. Ancak bu husus devirden devire ve şiveden şiveye değiştiği için, meseleye ilgili bahislerde temas edilmiştir.

Diğer yandan bir noktayı daha belirtmek gerekmektedir. Bilindiği gibi Türkçe'de fiillere gelen eklerle isimlere gelen ekler ayrı ayrıdır. Yani aynı ek umumiyetle hem isme hem de fiile gelmez. Fakat incelememizde bu kaidenin dışına çıkan örnekler görülmüştür. Nitekim aşağıdaki ekler hem fiilden fiil, hem de isimden fiil türetmektedirler :

-a/e ; -ar/er ; -ı/i ; -k ; -la/le ; -r ; -sa/se ; u/ü

Her ekin bütün hususiyetleri kendi bahsinde verildiği için burada tekrar etmiyoruz.

YAPI BAKIMINDAN ESKİ TÜRKÇE

Bilindiği üzere "Halaç", "Çuvaş" ve "Yakut" lehçelerinin dışında bugün 200 milyonu aşkın Türk dünyasında konuşulan ve yazılan bütün şive ve ağızların ana kaynağı "Eski Türkçe" adı verilen Türk lehçesidir. Bu sebeple Türk dilinin bütün meselelerini çözmek için "Eski Türkçe" dönemini hem tarihî, hem kültürel, hem de yazı sistemleri ile çok iyi bilmek gerekmektedir. En öncelikli konu da kelime yapısı ile kelime türetme sistemini tespit etmektir. Bu yüzden Kök Türk ve Uygur sahasına ait metinlerin kelime hazinesini tek tek elden geçirmeye mecburuz. Gerçi Eski Türkçe sahasında yapılan çalışmalar bir kütüphane dolduracak hacimdedir. Fakat yine de bazı meseleler henüz çözülememiştir. Mesela tek heceden ibaret bütün kelimeler, bugüne kadar genellikle "kök" kabul edilmiştir. Halbuki bu görüş yanlıştır. Biz bu görüşün isabetsizliğini ispat etmeye çalışacağız. Ayrıca, şimdiye kadar üzerinde fazla durulmayan fiilden isim yapan -l ekinin örneklerini ortaya koyarak Türkçenin teşekkül tarihini çok daha gerilere götürmeye çalışacağız.

"Eski Türkçe" devresi arkasındaki on iki asırlık zaman dilimi ile en az o kadar da önündeki diliminin merkezini teşkil etmesinden dolayı da çok önemli bir devredir. Nitekim bu merkezden hareketle Türkçenin gelişme seyrini kolayca takip edebildiğimiz gibi, geriye doğru da isabetli tahminlerde bulunabiliriz. Çünkü bu dönem bir çok meselenin anahtarını bünyesinde taşımaktadır. Konu ile ilgili üç örnek zikredelim :

1. "takip etmek" anlamındaki iy- fiilinin kök olmadığı, asıl kökün i-fiili olduğu, iz < i-z isminin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır.

2. "bağlamak" anlamındaki köl- fiilinin kök olmadığı, asıl fiil kökünün kö-fiili olduğu, kök < kö-k isminin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Çünkü kök ağacı ve bitkileri, toprağa bağlayan unsurdur.

3. "saymak" anlamındaki san- fiilinin kök olmadığı, sayı mânâsındaki san < sa-n isminin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır.

Bu gibi örnekleri her zaman çoğaltmak mümkündür. Örneklerden de anlaşılacağı üzere, "Eski Türkçe" de mevcut tek heceli bir çok kelime "kök" değil "gövde" dir.

Demek ki "Eski Türkçe" nin morfolojik yapısı henüz kemaliyle bilinmemiş ve tamamiyle aydınlatılamamıştır. İşte bu gibi sebeplere dayanarak, "Eski Türkçe"nin genel olarak morfolojisi yanında, öncelikle gerçek kök fiilleri isabetle tesbit ve teşhis etmek zorundayız.

Eski Türkçe, türkolojinin üzerinde en çok araştırma yapılan sahalarından birisidir. Bu sahada çalışanlar da Türkoloji ilminin en ünlü simalarıdır. Daha

doğrusu bu araştırmacılar Eski Türkçe üzerinde yaptıkları başarılı çalışmalar sonucunda hak ettikleri şöhrete ulaşmışlardır. İşte bu sayededir ki Eski Türkçe devresine ait metinlerin büyük bir kısmı okunmuş, incelenmiş ve yayımlanmıştır. Böylece Eski Türkçe'nin ses sistemi, kelime yapısı, çekim ve yapım ekleri ana hatları ile tespit edilmiş, söz hazinesi ortaya konulmuştur. Hâsılı Türk dilinin en eski hazinesi kabul edilen ana kaynak, bir çok yönden işlenip değerlendirilmiştir. Biz ise, burada Eski Türkçe sahasını daha değişik bir açıdan ele almak istiyoruz.

Türk dili "Orta" ve "Yeni Türkçe" dönemlerinden itibaren şiveler ve ağızlar hâlinde dallanıp teşkilâtlanmıştır. Dilimizdeki bu yapılaşma Türk milletinin içtimâî bakımından o g u ş, u r u k, u l u ş, b o y, o k, b u d u n ve i l gibi kademeler halinde teşkilâtlanışına çok benzemektedir. Çünkü Türkçede de kelime, kelime âilesi, kelime oymağı, ağız, şive, lehçe gibi basamaklar vardır. İşte bu basamakları yerli yerine oturtmak için de Eski Türkçe'nin esas alınması gerekmektedir. Nitekim önceki Türkoloğlar, mukayeseli metod sayesinde on iki asırlık uzun bir zaman dilimi içerisindeki gelişmeleri, adım adım takip ederek tespit etmişlerdir.

O halde yüz yıla yakın bir zamandan beri yapılagelen bu çalışmalar neticesinde elde edilen bilgilerin ışığında, Eski Türkçe'den hareket edip geriye doğru bazı tahminlerde bulunabiliriz. Türk dilinin on iki asır içerisinde kaydettiği gelişme hızı ve seyri bu konuda bizlere rehber olacaktır.

Esasen, tek heceli sâbit köklere dayalı ve belirli yapım ekleri ile genişleyen Türk dili, yapısı icabı, çok yavaş gelişmekte ve az değişmektedir. Bahis konusu gelişme ve değişimler ise, sadece bazı "kilit" seslerde görülmektedir. Bu sesler, bulunduğu konuma göre gelişme kaydeden b/p ; d/t ; g/k ; g/k sesleridir. Üstelik bunların gelişimi de, artık herkesçe bilinen belirli şartlara bağlıdır. Bu günkü Türk lehçelerindeki r~z ; l~ş ; y~s ; d~t farklılıkları ise, gelişme değil, ikâmedir. Yani o lehçelerin tercihidir.

İşte bu gerçekler esas alındıktan sonra, Eski Türkçe'den yola çıkarak "ön" ve "ilk" Türkçe devrelerinin ses ve şekil yapılarını tahmin ve tespit edebiliriz. Tabii, "ön" ve "ilk" Türkçe devrelerinin değil teşekkül tarihini, on binlerle ölçülmesi gereken yaşını da kestirmek mümkün değildir. Ancak şunu biliyoruz ki Kur'an-ı Kerim'de buyurulduğu üzere, her kavim Allah tarafından kendisine verilen ve öğretilen dili ile birlikte yaratılmıştır :

"Allah insanı yarattı ve ona konuşmayı öğretti" (Er-Rahman Sûresi 4. âyet) ; "Ey insanlar biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık ve sonra birbirinizle tanışmanız diye, sizi şûbelere (ırklara ve kavimlere) ve kabilelere ayırdık" Hucûrat Sûresi, 13. âyet meâli) ; "O gökleri yaratanı, o yerleri yaratanı, dillerinizin ve renklerinizin birbirinize uymaması da O'nun âyetlerindendir" (Er-Rûm Sûresi, 22. âyet meâli)

Bu gerçekten hareketle diyebiliriz ki, Türk ırkı millet olarak yer yüzünde teşekkül ettiğinde kendisine Allah tarafından öğretilmiş hazır kelimelerle konuşmaya başlamıştır. Bu kelimeler gerçek köklerdir. Türk dilinin yapısını bildiğimize göre, bu köklerden fiiller :

1. Tek ünlü (vokal) den ibarettir. (= v)

2. Bir ünsüz (konsonant) ve bir ünlü (vokal) den ibarettir. (=kv)

Bu tespitimizi ispat etmek mümkündür. Ancak isimler için herhangi bir tahminde bulunulmaz. Çünkü Türkçe, fiil ağırlıklı bir dildir. Bu yüzden biz yalnız "kök" fiiller üzerinde duracağız. Ve bu "oymağın" gelişme seyrini takip edeceğiz.

Kanaatımızca "ön" Türkçede kaç ünlü var idi ise, o sayıda tek ünlüden ibaret kök fiil vardır:

normal uzunluklu ünlülerden
ibaret kök fiiller

â-
ê-
î-
î-
ô-
ô-
û-
û-

uzun ünlülerden
ibaret kök fiiller

a-
e-
ı-
i-
o-
ö-
u-
ü-

Bu onaltı kök fiil, belki asırlar boyu, oldukları gibi kullanılmıştır. Ancak, zamanla ihtiyaçlar doğunca bu hazır verilmiş köklerden, millet, yeni fiiller türetmiştir. Bunu gerçekleştiren on ek şunlardır :

-ç ; -d ; -t ; -k/-k ; -l ; -m (?) ; -n ; -p (?) ; -r ; -s (?) ; -z ; -ş

Tabii ki bu ekler tek ünlüden ibaret bütün köklere gelebilmektedir. Aynı sistem uzun ünlü kökler için de geçerlidir. Böylece 10 (ek) x 16 (ünlü) = 160 fiil bulunur.

Bir Ünsüz ve Bir Ünlüden İbaret Kök Fiiller :

Bu tip kök fiiller de kelime başında bulunabilen b- ; ç- ; k- ; k- ; s- ; ş- ; t- ; y- ünsüzlerine hem normal uzunluklu hem de uzun ünlülerin refakati ile teşekkül etmiştir. sayıları 8 (ünsüz) x 16 (ünlü) = 128'dir.

Bu tip tek heceli kök fiiller de belki asırlarca kullanıldıktan sonra, aşırıya uğradığı için, yine fiilden fiil yapan -ç ; -d ; -t ; -k/-k ; -l ; -m (?) ; -n ; -p (?) -r ; -s (?) ; -z ; -ş ekleri ile âdetâ yenilenmiş ve üç sesli kökleri teşekkül etmiştir. Ancak bu işlem asırlarca önce tamamlandığı için, Eski Türkçe devresinde karışımıza çıkan köl kö-l-, "bağlamak", tur- < tu-r- "durmak", kör < kö-r- "tabi olmak", bak- < ba-k- "bakmak, yani göz ile nesne arasında bağlantı kurmak" fiilleri ünlü türkoloğlar tarafından bile, gövde olduğu fark edilmeyip, kök fiil sanılmıştır. Bu tip fiillerin sayıları da 10 (ek) -128 (kök) = 1280 adettir.

Hülâsâ, Eski Türkçe'de tek heceli fiiller 16 (v) + 128(kv) + 160 + 1280 (kvk) = 1584 adettir.

Tabii bu tip köklerin sayısını artırmak mümkündür. Bizim böyle bir konuya girmemizin sebebi, Türkçenin tahminlerin çok ötesinde, çok daha derinlere dayandığını belirtmektir. Yani, Kök Türk ve Uygur Türkçesi dönemi bir merhale, ama ilk merhale değildir. Bu hususu daha kuvvetli delillerle pekiştirmek gerekmektedir. Örnek olarak Eski Türkçe'deki kaynaşmış ekleri ele alalım.

Kök fiillerin en çok iki sestem müteşekkil olduğu bilindiğine göre, yapım eklerinin iki sestem fazla olması Türkçenin yapısına aykırıdır. Bu itibarla, Eski Türkçe'deki fiilden fiil yapan kaynaşık eklerden -gur/-gür ; -kur/-kür ; -gut/-güt ; -gsa/-gse ; -msın/-msın ekleri üç ayrı ekin kaynaşmış şeklidir. Meselâ :

azgur- < az-gur- < az-ı-g-u-r-

tirgür- < tir-gür- < tir-i-g-ü-r

körgüt- < kör-güt- < kör-ü-g-ü-t- "göstermek"

barıgsa < bar-ı-gsa < bar-ı-g-sa- "varmak istemek"

begimse- < beg-i-msin- < beg-i-m-si-n "bey gibi olmak"

kılımsın- < kıl-ı-msın- < kıl-ı-m-sı-n- "yapar gibi görünmek"

gibi fiiller bu şekilde yapılanmıştır.

Ayrıca -gaç/-geç ; -kaç/keç ; -gak/-gek ; -guk/-gük ; -agul/-egül ve benzeri gibi ekler, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere üç veya dört ayrı ekin kay-

naşmış şeklidir. Böyle kaynaşmış çeşitli eklerin mevcudiyeti de, Eski Türkçenin teşekkül tarihinin çok eskilere gittiğini gösteren delillerden sadece birisidir.

Ayrıca Eski Türkçede, çift seslerin bölünmesidir. Meselâ **ng** sesi, tâ sekizinci asırda başlamak üzere **ng / n / g** şeklinde üçe ayrılmıştır. Yine **ny** sesi de çeşitli sahalarda **ny/ n / y** olarak üç ayrı ses hâlinde karşımıza çıkmaktadır. İşte bu iki birleşik sesin gösterdiği gelişme de Türk dilinin yaşını daha gerilere götürmektedir.

Son olarak Eski Türkçe uzmanlarının dikkatlerinden kaçan bir başka noktaya temas edeceğiz.

Biliyoruz ki Türk milleti asırlar boyunca ana dilini işlemiş ve zenginleştirmiştir. Yani ihtiyaç duydukça kim tarafından tespit edildiğini bilmediğimiz kurallara göre yeni kelimeler yapmıştır. Düşünüyoruz ki acaba bu işlemin bir sistemi var mıydı?

Evet. Vardı. Bu hususu örneklerle belirtelim.

Birinci Oymak: "Fiil gerçekleşikten sonra hasil olan netice"

Fiil	İsim
i- "yapmak"	i-ş "iş"
i- "yürümek"	i-z "iz"
o- "yanmak"	o-t "ateş"
sa- "saymak"	sa-n "sayı"
to- "doymak"	to-k "tok"
kö- "yanmak"	kö-z "ateş, kor"
sö- "söylemek"	sö-z "söz"
ay- "söylemek"	ay-ı-g "söz"
ıd- "göndermek"	ıd-u-k "kutsal, Tanrı tarafından gönderilmiş"
bil- "bilmek"	bil-i-g "bilgi"
tir- "toplamak"	tir-i-n "cemaat"
bedi- "süslemek"	bedi-z "süs, nakış"
biti- "yazmak"	bit-i-g "kitap"
köli- "bağlamak"	köli-ge "gölge"
	(temsil ettiği cisme bağlı şekil)

İkinci Oymak: "Fiili gerçekleştiren organ, sebep, vasıta"

Fiil	İsim
ö- "düşünmek"	ö-g "akıl"
u- "muktedir olmak"	u-z "usta, mahir"
ad- "ayrılmak"	ad-ak "ayak"
il- "bağlamak"	il-i-g "el"
kö- "görmek"	kö-z "göz"
kö- "bağlamak"	kö-k "ağaç kökü"
	kö-m "kök, dip, asıl" (ETG ve Div.)
uk- "anlamak"	uk-u-ş "akıl"
agı- "söylemek" (KM)	ag-ı-z "ağız"
bur- "kokmak"	bur-u-n "burun"
ked- "giymek"	ked-i-m "giyim, elbise"
kör- "bağlamak"	kör-ü-g "haberci, irtibat sağlayan"
oru- "yürümek"	or-u-k "yol"
tire- "direnmek"	tire-g-ü-k "direk"

Eski Türkçeyi yapılaşma bakımından bütünüyle ele almak, bu girişin hacmini de, sınırlarını da aşmaktadır. Onun için biz burada ancak kuş bakışı hâlinde, ağacı değil ormanı görmeye çalıştık.

EN ESKİ TÜRKÇEDE KÖK FİLLER

A. Tek Ünlüden İbarettir Kök Fiiller :

1. a- "ayırma"

Bilindiği üzere, en eski Türkçede, giriş bölümünde belirtildiği gibi, tek ünlüden ibaret 16 kök fiil var idi. Fakat, bir kaç müstesna hâric, o köklere rastlamış değiliz. Ancak, bu köklerden türetilmiş isim ve fiiller aynı mânâyı muhafaza ettiği için, asıl kökün ne olduğunu kolayca ve isabetle tesbit edebilmekteyiz. Meselâ, "ayırma" mânâsındaki **adır- < ad-ır-** (ETG) fiilinin mevcudiyeti bir **ad-** mastarının var olduğunu göstermektedir. Bahis konusu bu tek heceli mastar acaba kök müdür ? Hayır. Çünkü, Türk Dilinin bütün saha ve şivelerinde Türkçe kelimelerin son sesi **-d** olamaz. Öyleyse yukardaki **ad-** mastarı kök değil gövdedir. Yani asıl kök, **a-(mak)** dır. **-d-** ise fiilden fiil yapan ektir. O halde, kanaatımızı delillendirip pekiştirmek için, **a-** kökünden çeşitli eklerle türetilmiş diğer, fiiller ile gene bu kökten yapılmış isimleri tespit edelim.

Böyle unutulmuş eski kökleri tesbit ve teşhis ederken, öncelikle, Eski Türkçede fiillerden nasıl bir sisteme göre isim yapıldığını da tesbit etmiş bulunuyoruz. Yani, her hangi bir ismin fiilden türeyip türemediği konusunda tereddüte düşülmeyecektir. Bunu temin etmek için önce hakiki köklerden nasıl bir sisteme göre isim türetildiğini tesbit ettik. Tesbit ettiğimiz bu sistemi Giriş bölümünde tablo halinde göstermiş bulunuyoruz.

aç- < a-ç- "açmak", Yani, kapalı durumdaki kapının serbest kanadını bulunduğu yerden ayırmak.

ad- < a-d- "ayrılmak". Bu tek heceli fiil bütün kaynaklarda kök olarak kabul edilmiştir. Biz onu **ad- < a-d-** şeklinde türemiş bir kelime sayıyoruz. Eski Türkçe'de çok örneğini gördüğümüz **bu- / bu-d-** "donmak", **ı- < ı-d-** "göndermek", **ko- < ko-d-** "koymak", **sa- < sa-d-** "saymak", **to- < to-d-** "doymak", **yü- < yü-d-** "yüklemek" fiilleri gibi. Ancak, görüşümüzü isbat edebilmek için, bahis konusu **ad-** fiilinin, yakın ve uzak akrabalarını bulup, aralarındaki mânâ birliğini tesbit etmemiz gerekmektedir. Esasen, Eski Türkçeden beri Türk dilinin bütün saha ve şivelerinde, hiçbir Türkçe kelimenin son sesi asla **-d-** olamaz. Ancak fiilden fiil yapan **-d-** eki hariç (bazı istisnalar olsa da). Önce "kardeş" lerinden başlayalım :

1. adak < ad-ak "ayak". Sürekli olarak birbirinden ayrılan organ.
2. adakın < adak-ın "ayakla gitmek" yani "yayan gitmek". **-n-** vasıta hali eki ile kalıplaşmış bir isim : Kümüş künge ursa altın adakın kelir.

"Gümüş güneşe konsa altın ayağı ile gelir." (Div. I, 165-3)

3. adas- < ad-a-s- "yolunu şaşırma, azıtmak" (Karakalpak ağzı, TLÖ). (Bu ağızda **ş~s** değişmesi vardır.)

4. adaş- < ad-a-ş- "yolunu şaşırma, asıl yoldan ayrılmak", "Çarçağan yolavcı yoldan adaşa" (Çolpan, Özbek Şairi) ve (ÇS) , (KS).

5. adım < ad-ı-m "adım". İki ayağın birbirinden ayrılma hali ve aradaki mesafe, açıklık.

6. adın < ad-ı-n "başka" yani diğerlerinden ayrılmış (ETG).

7. adın- < ad-ı-n- 1. sarhoşluğu gitmek, ayrılmak (Bang, 31); 2. "değişmek, iyileşmek" (ETG),

8. adınç < ad-ı-n-ç "günahtan arınma" (Bang, 31)

9. yadak < yad-ak "ayak". Aynı kökten y ilâvesi ile yapılmış bir isim (ETG)

10. yadakin < yad-ak-ı-n "yayan" (ETG). Gene y ilâveli ve -n- vasıta hali eki ile kalıplaşmış ikinci kelime. Gelişme seyri şöyle olabilir : yadakin yadagin yadagan yadan yayan. Tek heceli olduğu için kök sayılan ad- tabii, zamanla hem genişleyecek hem de ses bakımından inkişaf edecektir.

11. adır- < ad-ır- "ayırarak" (KB), (Div.), (ETG).
12. adruk < ad-ır-uk 1. "başka" yani "diğerlerinden ayrı, farklı" (KB) ve (Div.) ;
2. "artuk, fazla" (ETG). Yani, belli miktardan ayrılan kısım.
13. adırt < ad-ır-t "ayırma" (KB), (Div.), (ETG).
14. adırt- < ad-ır-t- "ayırtmak, ayırt etmek" (KB).
15. adırtla- < ad-ır-t-la- "ayırt etmek, ayırtmak, ayıklamak" (ETG)
16. adış- < ad-ı-ş "ayırarak, yaymak" (KB).
17. adnagu < ad-ı-n-a-gu "başka türlü" yani diğerlerinden ayrı (KB).
18. adıl- < ad-ır-ı-l- "ayrılmak" (KB).
19. adna- < ad-ı-n-a- "değişmek, başka türlü olmak, bozulmak" (Div.)
20. adırtlıg < ad-ır-t-lıg "sarılı, açık" (ETG).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, ad- fiilinden doğmuş bütün kardeş kelimeler aynı mânâyı devam ettirmektedir: "ayrılmak, farklı olmak, uzaklaşmak, değişmek, başkalaşmak" gibi. Ayrıca taşıdıkları mânâlar da umumiyetle müşahhas hareketlerdir. Bir de bu fiilin inkişafını tamamlayıp ay- olduktan sonraki seyrine bakalım :

1. ay- "ayrılmak," yani sarhoşluktan ayrılmak, uzaklaşmak. yüzün gör, bâde nûş et ay humârı" (TS). Yani sarhoşluğu uzaklaştır, ayır.
2. ayık- < ay-ı-k- "ayrılmak", yani "sarhoşluktan ayrılmak, uzaklaşmak". "Bezm-i El est mestânıyız, ayıkmayız biz tâ ebed" (TS). Yani, "sarhoşluktan ayrılmayız."
3. ayık < ay-ı-k "aklı başında" yani "gafletten, sarhoşluktan ve uykudan ayrılmış, uzaklaşmış."

"Haznedar eydür gördüm ben ayık

Bir kuş indi bu kula gökten bayık" (TS)

4. ayıl- < ay-ı-l- "uykudan, baygınlıktan, gafletten, dalgınlıktan ayrılmak."
5. ayruk < ay-ır-uk 1. "başka, gayri, diğer" (TS). 2. "artık, bundan sonra" (TS). "Göğercin ki doğan sana kendüzün" Nite göre ayruk yuvası yüzün (TS)
6. ayıkla- < ay-ık-la- "ayıklamak, temizlemek" yani "yabancı ve zararlı maddeleri ayırmak".
7. aykırı < ay-ı-k-ır-ı, 1. "kaideye uygun olmayan", yani kaideden ayrılmış. 2. çapraz.

Görülüyor ki ad-/ay- fiillerinden çeşitli eklerle uzun zaman içinde türemiş bütün kelimeler kökteki asıl mânâyı devam ettirmişlerdir. Yalnız belli bir dönemden sonra kısmen müşahhasan mücerrede ve hakikiden mecâzî mânâlara geçilmiştir. Şimdi ad- fiilinin "uzak akrabalarını" aramaya başlayalım. Metodu-muz "kök ünlüsü müsterek kelimeleri, tek tek ele alıp, aralarında mânâ birliği veya yakınlığı olup olmadığını araştırmaktır:

1. ar- "aldatmak" (ETG), (KB), (US). Yani "doğru yoldan ayırmak."
2. ara < ar-a "ara, orta" (US), (KB), (Div.) Yani "birbirinden ayrılmış iki nokta veya çizgi arasındaki boşluk, açıklık."
3. artuk < ar-t-uk 1. "başka, gayri, mâdâ (TS). Yani "diğerlerinden ayrılmış", ayruk. 2. "artmış, fazla"
4. arala- < ara-la- "ayırt etmek, ayırmak" "Bizi anınula kılıç aralar" (TS).
5. aralaş- < ara-la-ş- "ayrılmak, uzaklaşmak" (TS)
6. ara- < ar-a- "ayırarak, açmak, aralamak". "İki kulağın silmek dahi sakalın aramak ve barmakların aramak" (Ebu'l-Leysi's-Semerikandî Tercümesi, 24A-1)

7. artız- < ar-t-ı-z- "aldatmak, yani doğru yoldan ayırmak". (ETG)
8. aral < ara-l "ada". Yani kıyidan ayrılmış kara parçası. (KS).
9. arım < ar-ı-m "büyük adım" (KS)
10. arıl- < ar-ı-l- "uzaklaşmak" (KS)
11. arı- "ayrılmak, parçalanmak" (Abuşka).
12. aran < ar-an "ayrılmış" (Yakutça, TLÖ).
13. arış < ar-ı-ş "adım" (Kırgız Şivesi, TLÖ).
14. arıla- < arı-la- "ayrılmak, uzaklaşmak" (Kırgız Şivesi, TLÖ).
15. arkır- < ar-ı-k-ur-u "çapraz, aykırı" (TS).
16. arın- < ar-ı-n- "temizlemek, yabancı ve zararlı maddeleri ayırmak".
17. arıt- < ar-ı-t- "temizlemek, yabancı ve zararlı maddeleri ayırmak."

Bir de aynı fiilin y'li şeklini görelim : Bilindiği gibi, Türk dilinin çeşitli devir, lehçe ve ağızlarında y,h,s gibi ön ilâve sesleri vardır. Bunlardan en yaygın olanı y'-dir. Bu ilâve ses, bütün Türkçe'de bulunan aynı kelimelere bazı şivelerde gelir, bazı şivelerde gelmez. Fakat, şiveler arasında daima kelime alış-verişi olduğu için, herhangi bir şivede aynı kelimenin hem y'li, hem de y'siz şekline rastlamak mümkündür. İşte ar- ve y'ar- fiillerini de çeşitli şive ve ağızlarda yan yana görmekteyiz. Örnekler verelim :

1. yar- 1. "yarmak, bir şeyi keserek ikiye bölmek, parçalamak" (Div.)
2. "yarmak, ayırmak" evin teg yar-ır bu yiti kögü / aldirttı seçim teg yir erse kaşı. "O yedi kat göğü bir tane gibi yarar ; ova ve tepeleri ise saçma tanesi gibi birbirinden ayırır (KB, 2787).
3. "ayırarak, birbirinden uzaklaştırmak". Yardı beni yarım den vü yad yerlere düştüm. "Ayırdı beni yarım den yad ellere düştüm" (TS-Süh.)

Ayrıca, odun yarmak: "odunu parçalara ayırmak" Elmayı yarmak: "elmayı ikiye ayırmak" Düşman cephesini yarmak : "toplu halde savaşan düşman askerini, aralarına girmek suretiyle birbirinden ayırıp parçalara bölmek"

4. yaran < yar-an "tarla sınırı" (Çuvaşça, Bang, 43). Yani iki araziye birbirinden ayıran çizgi.

5. yarım < yar-ı-m "bir bütünü ikiye ayrılmış parçasının her biri"
6. yarık < yar-ı-k "bütün halindeyken ikiye ayrılmış parçaların arasındaki açıklık". Duvardaki yarık.

7. yarıl- < yar-ı-l- "parçalar, bölümlere, kısımlara ayrılmak". "Sanki yer yarılmış içine girmiş."

8. yarın < yar-ı-n "ertesi gün", yani "24 saatlik günün yarısı"¹. Ünlü ile başlayan kelimeler h ilâvesi sesini getiren şive ve ağızlarda da h'ar- şeklini görüyoruz. İşte iki örnek :

h'arım < h'ai-ı-m "tarla sınırı" (Halaç şivesi, TLÖ)

h'arım < h'ar-ı-m "tarla sınırı" (Edirne ağzı). Yani "İki araziye birbirinden ayıran çizgi."

Yukarıdaki örnekler karşılaştırıldığı zaman görülecektir ki, ad- ay- ve ar- / yar- fiillerinden türemiş kelimeler mânâ bakımından birbirleriyle kesişmektedir. Hattâ bazıları tamamen aynı mânâyı gelmektedir. Nitekim, dört fiilin de ifade ettiği asıl mânâlar, "ayrılmak, uzaklaşmak, değişmek, başkalaşmak, sapmak, bozulmak" gibi kelimeler ile karşılanabilmektedir. Bu uygunluğu, örnekleri tekrar karşılaştırarak bir kere daha belirtelim :

ad- "ayrılmak."

ar- "aldatmak, doğru yoldan ayırmak."

¹ Prof. Dr. W. Bang, yarın kelimesinin, yar-ı "aydınlamak, ışımak" fiilinden yapıldığını ileri sürmektedir. (Türkoloji Mektupları).

adaş- < ad-a-ş- "yolunu şaşırmak, doğru yoldan çıkmak, azıtmak."

adın < ad-ı-n "başka" yani "diğerlerinden ayrılmış"

aran < ar-an "ayrılmış."

adır- < ad-ır- "ayırarak"

ara- < ar-a- "ayırarak, aralamak, açmak."

yar- "ikiye ayırarak, bölmek"

adırt- < ad-ır-t- "ayırarak, ayırt etmek"

arala- < ara-la- "ayırarak, ayırt etmek."

adruk "ayruk, başka, bundan böyle."

artuk "ayruk, başka bundan böyle."

ayrılmak "ayrılmak, uzaklaşmak"

aralaş- < ara-la-ş- "ayrılmak, uzaklaşmak".

arıla- < arı-la- "ayrılmak, uzaklaşmak" (KS).

adın- 1. "sarhoşluğu gitmek" 2. "değişmek".

adınç "günahtan arınma".

arın- "temizlenmek, kirden, günahtan kurtulmak."

adım "adım"

arış "adım" (Kırgız şivesi)

ayıkla- "temizlemek".

arıt- "temizlemek"

aykırı "çapraz"

arkırı "çapraz"

adna- < adın-a- "değişmek, bozulmak"

arta- < arıt-a "mahvolmak, bozulmak."

Bütün bu kelimeler arasındaki mânâ birliği, mânâ yakınlığı ve paralelliği, bize, şimdiye kadar kök kabul edilen ad-/ay- ve ar- fiillerinin çok eski bir a-fiilinden -d- ve -r- ekleriyle türediğini açıkça göstermektedir. O halde, ad- < a-d ve ar- < a-r, a- kökünden doğmuş iki kardeşdir. "Ancak, sanıyoruz ki, bahis konusu fiillerin başka "kardeşleri" de vardır. Çünkü Türk dilinin bünyesi ve mantığı, her hangi bir kökü sadece iki ek ile genişletip, onunla yetinmeye müsait değildir. Mutlaka elde mevcut diğer ekler de kullanılmıştır. Meselâ :

1. ak- < a-k- "akmak". Yani, "durgun halde veya kapalı kap içindeki suyun bulunduğu yerden ayrılması."

2. al- < a-l- "almak". Yani, "bir nesneyi durduğu veya bulunduğu yerden ayırmak." Bir kimseyi vazifeden almak : O kimseyi vazifesinden ayırmak, uzaklaştırmak. ala /al-a "ayrı, dağılmak" (KM)

3. ar- < a-r- "aldatmak, ifal etmek". Yani doğru yoldan ayırmak

4. aş- < a-ş- "aşırı gitmek" (KM). Yani belli bir ölçüden ayrılmak

5. at- < a-t- "atmak". Yani, "elimizdeki bir nesneyi bulunduğu yerden ayırmak, uzaklaştırmak" Bir kimseyi vazifeden atmak: O kimseyi vazifesinden ayırmak, uzaklaştırmak.

ada < at-a "ada". Yani kıyıda ayrılmış kara parçası.

6. atız < a-t-ı-z "tarla sınırı". Yani iki araziye ayıran çizgi (ETY)

7. ayıkla- < ayık-la- "ayıklamak". Yani pirincin içindeki taşları ayırmak

8. az- < a-z- "azmak" Yani, "doğru yoldan ayrılmak, sapmak"

Bu örneklerde görüldüğü üzere, a- kökünden türediğine inandığımız on iki fiil de kökteki ayırmak ve ayrılmak mânâlarını aynen muhafaza etmektedir.

Tabii, a- kökünden türemiş isimler de vardır.

9. at < a-t "ad, isim". Yani bütün insanları, bütün varlıkları ve nesneleri birbirinden ayıran "sesli ve yazılı" işaret."

10. aral < ar-a-l "ada" (KS)

11. azak < az-ak < a-z-ak "ayak" (Hakas ağzı, TLÖ):

12. azan < az-an < a-z-an "tarla sınırı". Yani, iki araziye birbirinden ayıran çizgi. (Volga Tatarları ağzı, Bang, 43).

13. azmak < az-mak < a-z-mak "bir nehirden ayrılan kol" (TS).

14. y'az- < y'a-z- "doğru yoldan ayrılmak, azmak."

15. yazuk < y'a-z-uk "günah". Yani hak yoldan ayrılma, sapma. (ETG).

16. y'az- < y'a-z- "sarhoşluğu gitmek, sarhoşluktan ayrılmak"

Meygûn lebûn ile sanemâ esrûcegem ben

Anun ile humârumı gerek yazam efendi (KBD, 468).

Tek ünlüden ibaret bu 16 kök fiilin her biri, fiilden fiil yapan şu 10 (-ç/-d/-k/-k/-l/-n/-r/-ş/-t/-z/) ek ile genişlediği takdirde, gene tek heceli, fakat türemiş 160 fiil elde edilecektir.

Bu 160 fiili, Türk dilinin hazinesinde bulmak ve sahip olmak imkânımız yoktur. Bu sebeble, bulabildiklerimizle yetineceğiz. Böylece de uyguladığımız metodun ne ölçüde isabetli olduğu anlaşılabacaktır.

17. y'azıl- / y'a-z-ı-l- "sarhoşluktan ayrılmak, uzaklaşmak"

Humârumuz çü yazıldı tür imdi bâde getir

Sarhoşluğumuz gitti, dağıldı, açıldı, haydi şarab getir. (KBD, 354)

Bilindiği gibi yaz- fiili yaymak, sermek, dağıtmak, çözmek, açmak mânâlarını ifade etmektedir. Yukarıdaki örnekler ise aynı yönde olmakla beraber, daha husûsî bir kullanış ile tam -ad-/ay- fiillerinin yerini almıştır : ayrılmak, ayrılma.

18. y'at /y'a-t "yabancı, el". Yani "ayrı, başka, diğer"

Böylece fiilden fiil yapan -d/-y/-r/-k/-l/-t/-z/ ekleri ile a- kökünden türetilmiş çeşitli kelimeler arasındaki mânâ birliğini tesbit etmiş bulunuyoruz. Aynı "oymağa" dahil -n- ve şekillerinin genişlettiği fiillerde ise, bunlara benzer her hangi bir yakınlık görülemez. Ancak, bugüne kadar pek bilinmeyen eski bir ekin daha mevcut olduğu kanaatindeyiz. Bizce bu, -ç- ekidir. Şimdi onu ad- fiilinin kökü olarak kabul ettiğimiz a- masdarında deneyelim: 1. aç- < a-ç-ı. "açmak" (ETG). 2. "açmak, aramak, fethetmek" (Div.) 3. "açmak, ızah etmek" (KB) 4. "fethetmek, uzağa sürmek, açığa vurmak, meydana çıkarmak, aşmak" (TS)

Kaynakların verdiği yukarıdaki mânâlar, aşağı-yukarı birbirini tamamlar mahiyettedir. Yalnız bütün bunlar, kelimeyi tarif etmiyor. Metindeki duruma göre, bir başka kelime ile karşılayıyor. Halbuki aç- her şeyden önce, "bitişik" durumdaki iki nesneyi birbirinden ayırmaktır. "parmakları açmak, bitişik haldeki beş parmağı birbirinden ayırmaktır." Yumuk gözü açmak, "bitişik durumdaki iki dudağı birbirinden ayırmaktır." Nitekim gözlerini fazlaca açan kişiye, "gözlerini ayırma" deriz. Denize açılmak, "sahilden ayrılmaktır." "Açık deniz, -hiç bir denizin üstü kapalı olmadığına göre-" karaya çok uzak, karadan fazla ayrılmış" deniz demektir.

açıl- < aç-ı-l- 1. "açılmak" 2. "ayılmak". Yani baygınlıktan, sarhoşluktan ayrılmak. Çocuğun uykusu açıldı, "çocuğun uykusu kaçtı", yani "uyku ayrılıp gitti" demektir. Elbisenin rengi açılmak: "solmak". Yani "rengin kumaştan ayrılması". Gül açılmak : "Tomurcuk içindeki yaprakların birbirinden ayrılması".

Görülüyor ki, aç- ve açıl- fiillerinin mânâsı, a- kökünden değişik eklerle türetilmiş fiillerin mânâları ile geniş ölçüde kesişmektedir. Tarihimizin hangi döneminde yapıldığını bilmediğimiz bu kelimelerin, asırlar boyu akrabalarını devam ettirmesi. Türk milletinin ana-dil şuuru ile Türkçe'nin mantık sistemi arasındaki uyum sayesindedir.

2. ay- "söylemek" (ETG)

ayg < ay-i-g "söz" (ETG)

Bu iki kelimenin, konuşma organı ağız ile münasebeti olmaması mümkün müdür ? O halde meseleyi araştıralım. Bizce durum şudur : Yukardaki tek heceli ay-, kök değil genişlemiş bir fiil olup, ay- / ad- < a-d- şeklinde gelişmiştir. Ancak, daha ad- < ay- safhasından önce a- kökünden ağız ismi yapılmıştır. Tabii, bahis konusu kelime bir anda türememiş ; çeşitli basamaklardan geçerek uzun bir zaman içinde ortaya çıkmıştır. Yani önce ag- < a-g- ismi, ondan agı- < ag-ı fiili, sonra da bu fiilden ağız < ağı-z < ag-ı-z < a-g-ı-z "ağız" kelimesi teşkil edilmiştir. Gerçi kaynaklarda ag ve ağı- kelimelerine rastlamadık ama "söylemek ve konuşmak" manasında ağıt- < ag-ı-t fiil mevcuttur. (Kazakça Metinler, Saadet Çağatay)

Esasen, ağız isminin ay- fiili ile alâkalı olduğunu gösteren başka deliller de mevcuttur: agzan- < ağız-a-n "telaffuz etmek", ağızlan- < ağız-la-n "telaffuz etmek, konuşmak, söylemek" (ETG)

Görülüyor ki, iş ve hareket ifade eden bir fiil ile, o iş ve hareketi icra eden, gerçekleştiren organ veya vasıta arasında sıkı bir münasebet vardır. Nitekim til isminden de til-e- ve dil-le-n fiilleri yapılmıştır. İşte bu önemli husus dikkate alındığında, Türkçe'nin yapısı ve kelime türetme sistemi çok daha iyi anlaşılacaktır. Meselâ burada, ağızın, yemek-içmek, yani beslenmek gibi bir vazifesi daha olduğu halde, Türk Milleti bu organa "beslenmek" görevine değil, "söylemek" görevine uygun olan bir isim vermiştir. Halbuki insan günlerce konuşmasa, hayatını devam ettirebilir. Fakat belli bir müddet yiyemezse ölür. Buna rağmen Türk Milleti "söylemek" hadisesini beslenmekten daha önemli görmüş ve ön plâna almıştır. Üstelik diş çiğneme, dil de kaşık gibi gıdayı karıştırma işini yaptığı hade, bu iki organa da, gene ti- "söylemek" vazifesini dikkate alarak isim vermiştir. til < ti-l "dil" ve tiş < ti-ş "diş" İşte bu, Türk düşünce tarzının istikametini göstermektedir.

3. e- "seslenmek"

en < e-n "ses" (KM)

etin < et-i-n "ses" (musikideki ses) (Sertkaya)

ezgi < ez-gi musikideki ses (Sertkaya)

Şimdi, etin kelimesinin bir et- fiilinden türediği bellidir. Tabii ezgi isminin de bir ez- fiilinden türediği bellidir. Çünkü, fiillerden -gi ve -n eki ile isimler yapılır. Ayrıca fiillerden (kök olsun, gövde olsun) -t ve -z ekleri ile tekrar fiil yapılır. O halde et- ve ez- fiilleri bir e- fiilinden türemiştir. Üstelik ses mânâsındaki en isminin de aynı e- fiilinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca en < e-n fiili de "çalgi çalmak" mânâsındadır (ETŞ)

4. e : (uzun e)

egri < e-g-i-r-i eğri" (ETG)

emit- < e-m-i-t- "eğilmek" (ETG)

5. ı- "göndermek". Bu fiili Orhun abidelerinde kullanılmaktadır:

"Türk begler Türk atın ıtı" (Türk beyleri Türk adını bıraktı)

(O.A. Kültigin, D. -7)

ıtı < ı-tı, ısar < ı-sar Ötüken yir olurup arkış tırkiş ısar neng bunuğ yok

(O. A.KT.-G.-8)

6. ı y'ı- (uzun y'ı-) "kokmak"

y'ıt < y'ı-t "koku" (ETG)

y'ıdı- < y'ı-t-ı "kokmak" (ETG)

7. i- "yürümek, takib etmek." kökün i- olduğu iz < i-z isminden anlaşılmaktadır.

Çünkü fiil gerçekleştikten sonra elde edilen neticedir.

8. ı- (uzun i) "bağlamak"

il- < i-l- "bağlamak" (ME. 31/5-8),

iş- < i-ş- "bağlamak". (Abuşka sözlüğü)

Kökün ı- olduğu hem -l- hem de -ş- eki ile türetilmiş fiillerin varlığından anlaşılmaktadır. "Ey felek rahım it, bu iki reşteni birbirige iş !" (Ey felek merhamet et bu iki teli birbirine bağla) (Abuşka)

İşlegen "iş işleyen ve birbirine koşulan mânâsındadır."

İşilgen < işil-gen "birbirine bağlayan timektir." (Abuşka).

Nitekim, iş < i-ş "eş, dost" ve ip < i-p isimleri de bu fiilden yapılmıştır. Buradaki ip, fiili gerçekleştiren vasıta. Böylece, -p ile fiilden isim yapıldığı da anlaşılmıştır.

Ayrıca in- < i-n- fiilinin de, bu ı- kökünden türediği kanaatindeyiz. Çünkü yukarıdan atılan bir cismin inmesi, topırağa bağlanması demektir.

9. o- "yanmak"

ot < o-t "ateş". Fiil gerçekleştikten sonra elde edilen netice

oç- < o-ç- "yanmak"

oçak < oç-ak "ocak, ateş yakmak için yapılmış özel yer" (ETG)

Bu durumda, ot ismi ve oç- fiilinin mevcudiyeti ortak kökün o- olduğunu göstermektedir.

10. o- (uzun o) "yürümek"

oruk < or-u-k "yol" (ETG). Bu isim, or < o-r isminden -u- eki ile

türetilmiş oru- fiilinden yapılmıştır ve fiilin gerçekleşmesini sağlayan araçtır. Bu fiilin bir de y'li şekli vardır : yori- < yor-ı- "yürümek", yol < yo-l "yol", fiili gerçekleştiren araçtır. O halde elimizdeki iki isim vardır : 1. oru- < or-u- fiilinin isim temeli olan or < o-r ; 2. yol < y'ol < y'o-l isminin fiil temeli y'o-'dur. Bu durumda ortak kök o- / y'o-'dur.

11. ö- "düşünmek" (ETG)

ög < ö-g "düşünce, akıl" (ETG). Fiili gerçekleştiren araç, organ"

12. o- (uzun ö)

öç- < ö-ç- "alev sönmek" (ETG)

öl- < ö-l- "ölmek, hayat sönmek"

13. u- "muktedir olmak" (ETG)

uç- < u-ç- "uçmak" (ETG). Eski çağlardaki insanın gözünde havada uçabilen kuş, elbette muktedir sayılmaktadır.

ut- < u-t- "yenmek, galib gelmek" (ETG; Div.) Yani muktedir.

uz < u-z "mahir, usta, kabiliyetli" (ETG; UM;KB). Yani muktedir.

14. u- (uzun u) "anlamak"

uk- < u-k- "anlamak"

ukuş < uk-u-ş < u-k-u-ş "akıl, anlayış" (KB). Yani anlamayı sağlayan yetenek, organ.

us < u-s < u-ş "akıl" (ETG). Yani anlamayı sağlayan yetenek. Bu kelime Moğolca'ya geçmiştir. Moğolca'da ş sesi bulunmadığı için, Türkçe uş "akıl", Moğolca'dan Türkçe'ye us olarak tekrar geri dönmüştür.

15. ü- "paylaşmak"

ül < ü-l "pay hisse". Yani fiil gerçekleştikten sonra elde edilen netice.

üle- < ül-e- "paylaştırmak" (KB). Bu fiilin mevcudiyeti bir ül isminin bulunduğunu kanıtlamaktadır.

üleş- < ül-e-ş- "paylaşmak" (ME ; Div.)

ület- < ül-e-t- "paylaştırmak, dağıtmak" (Div. ; KB)

ülgü < ül-gü "pay, hisse" (US)

ülüş < ül-ü-ş "hisse, pay" (KB ; Div.)

Bu örnekler gösteriyor ki, **pay** mânâsındaki **ül-** isminden başka bir de **ül** fiili vardır. Çünkü **ülgü** <ül-gü kelimesi **-gü** eki ile **ül-** fiilinden yapılmıştır. O halde, hem **ül-** fiili hem de **ül** <ü-l ismi, asıl kök olan **ü-** kökünden türemiştir.

Bilindiği gibi, Eski Türkçede fiilden isim yapan **-l**, oldukça işlek bir ektir. Tabii, **-gü** eki de fiilden isim türetmektedir.

16. **ü** (uzun ü-) "yükselmek, yukarı çıkmak"

üce <üç-e <ü-ç-e "yüce, yüksek, en üst" (TS)

üçeyü <ü-ç-e-yü "yükselecek" (YZ)

ün- <ü-n "yükselmek, yukarı çıkmak" (US, ETG)

ür- <ü-r "yükselmek"

üst <üz-t <ü-z-t "yukarı, üst" (ETG ; KB)

Bu kelime **üz-** fiilinden yapılmış olmalıdır.

üze <üz-e "üstünde" (ETG). Çekim edatı ve yer zarfı olarak kullanılan bu kelime **üz** fiilinden **-e** zarf-fiil eki ile yapılmıştır. Bunlardan anlaşılıyor ki bir **üz-** fiili vardır.

yügerü <yük-gerü

yükse- <yük-ü-z-e- "yükselmek" (KB)

Yukarıdaki örneklerden **ür-** / **ün-** ve **üz-** fiilleri aynı mânâyı taşımaktadır.

Anlaşıyor ki, bunlar **ü-** kökünden **-r/-n/-z** ekleri ile genişlemiş fiillerdir. Ayrıca, **üce** <üç-e kelimesi de bir **üç-** fiilinin mevcut olduğunu göstermektedir. Üstelik aynı kökün **y-** ilâveli türevleri **yüce** **yü-ç-e**, **yügerü** **yük-gerü**, **yükse-** <yüküz-e- kelimeleri de, bahis konusu fiillerde mânâca birleşmektedir. O halde elimizde **ü-** köküne bağlı geniş bir kelime âilesi vardır. Kanaatımızca bu oymağa şu sözleri de katmak gerekir :

ürleş <ür-ü-l-e-ş "yokuş" (HŞ)

üyük <üy-ü-k <ü-d-ü-k "tepe gibi yüksek yer" (Div.)

Yani hüyük <h'üyük

yüz <yü-z "üst" elbisenin yüzü, suyun yüzü". Yani üstü

yüksek <yük-ü-z-e-k "yüksek"

yüz- <yü-z- "yüzmek". Yani suyun üstüne çıkmak.

B. İki Sesten İbarete Kök Fiiller : (Ünsüz+Ünlü)

Sistemimize göre Eski Türkçede bu yapıda 8 x 16 = 128 kök fiil olmalıdır. Elimizdeki kaynakların verdiği imkânlar ölçüsünde, o fiilleri tesbit ve teşhis etmeye çalışacağız. Bulacağımız örnekler yalnız Eski Türkçeye değil, bütün Türkçeye ait olacaktır. Çünkü Türkçerin zengin hazinesi, dede mirasının torunlar arasında paylaşıldığı gibi, dilimiz de lehçeler, şiveler ve ağızlar halinde bölüşülmüştür. Tabii her sahanın gelişme seyri de az-çok farklıdır. Bu sebeple örnekler bütün sahalar taranarak seçilmelidir. Ayrıca da, öncelikle kaybolmuş kökler bulunmalıdır. Onun için biz başta, **ünsüz+ünlü+ünsüz** yapısındaki **üç** sesli fiilleri ele alacağız.

1. **ba-** "bağlamak." (ETG)

bag <ba-g "bağ", **baz** <ba-z "bağlı, başkasına bağlı, tâbi. "baz kılmak" tâbi kılmak, kendine bağlı kılmak."

Tört bulungdaki budunug kop baz kıltım (BK, D-24, ETY)

bak- <ba-k- 1. "bakmak" yani, göz ile nesne arasında bağ kurmak, gözü bir nesneye bağlamak. 2. "İlgilenmek". Çocuklara bakmak : "çocuklarla ilgilenmek." Aileye bakmak : "ailenin her şeyi ile ilgilenmek". Görülüyor ki, **bak-** fiilini kullanmadan, onu ifade ettiği mânâyı **ilgilen-** ile karşılıyoruz. Bu ikinci fiil ise, gene "bağlamak" mânâsına gelen **il-** köküne dayanmaktadır.

bar- < ba-r- "varmak" Yani, bir noktadan ayrılıp bir başka noktaya "bağlanmak". Tiren Ankara'ya varmış: Yani Ankara'ya ulaşmış. Görülüyor ki **var-** < bar- fiilini kullanmadan, onun ifade ettiği mânâyı **ulaş-** fiili ile karşılıyoruz. Bu ikinci fiil ise, gene "bağlamak" mânâsına gelen **ula-** temeline dayanmaktadır. Ayrıca, bir şeyi bir yerden başka yara göndermek, ulaştırmak, yani "vardırmak" mânâsına gelen **ilet-** de gene "bağlamak" mânâsında ki **il-** köküne dayanmaktadır. **bark** < bar-k < ba-r-k "büyük ev, saray, bina" (ETY)

"Tabgaç kağanın içreki bedizçig itı. Angar adınçig bark yaraturtım." (Tabgaç Kağan kendi mimarını gönderdi. Ona fevkalâde bir saray yaptır-dım.) (KT-G-12) Bugün de ev-bark "ikilemesinde" yaşayan bahis konusu kelime, bizce, **bar-**dan **-k** eki ile yapılmış bir isimdir ve "varılacak yer, son durak" mânâsına gelmektedir. Bazı kaynaklarda zikredilen "mal-mülk" mânâsı ise, yakıştırmadır.

ban- < ba-n- 1. "bağlanmak" Kuşak bağlanmak. 2. "suya banmak" Yani "parmak ile su arasında irtibat kurmak."

barış- < bar-ı-ş- "barışmak". Yani, "küşüşmek yüzünden kopmuş bulunan dostluk bağının yeniden kurulması"

2. **ka-**

kar- < ka-r- "bir şeyi bir şeyle karıştırmak" (Div.)

kaşık- < ka-ş-ı-k "kaşık" (Div.) kelimesinin mevcudiyeti bir de **ka-ş-** fiili olduğunu göstermektedir."

kat- < ka-t- "katmak, karıştırmak" (Div.) Ortak kökün **ka-** olduğu anlaşılmaktadır.

3. **ki-** "girmek"

kigür- < ki-gür < ki-g-ü-r- "içeriye sokmak" (ETG)

kiy- < ki-d- "giymek" Yani elbisenin içine girmek.

kiz- < ki-z- "girmek" (ETY)

4. **ko-** "koymak" kod- < ko-d- "koymak" (ETG)

kon- < ko-n- "konmak, koyulmak, yerleşmek" (ETG) Kökün **ko-** olduğu anlaşılmaktadır.

5. **kö-** "bağlamak"

kök- < kö-k "kök" (Div.) Yani, ağacı ve bitkileri toprağa bağlayan unsur.

kök < kö-k "eyer bağı." Yani fiili gerçekleştiren araç.

köl- < kö-l- "bağlamak" (ETG)

kör < kö-r- "tâbi olmak, bir devlete bağlanmak" (ETG)

köle < kö-l- "efendisine bağlı".

kölik < kö-l-i-k "gölgen" (KB). Yani temsil ettiği cisme bağlı

göm < gö-m "kök" (TS)

kör- < kö-r- "görmek" (Div.) Yani, nesne ile bağ kurmak.

kör < kö-r "âmâ, yani gözü bağlı"

köz < kö-z "göz" (Div.) Yani fiili gerçekleştiren organ.

Böylece ortak kökün **kö-** olduğu anlaşılmaktadır.

6. **kö-** (uzun kö) "yanmak"

kön- < kö-n- "yanmak" (ETG)

köy- < kö-y- / kö-d- "yanmak" (ETG)

köz < kö-z "ateş" (Div) Fiil gerçekleştikten sonra hasıl olan netice.

Örnekler gösteriyoruz ki ortak kök **kö-**dür

7. **ku-** "bağlamak"

kul < ku-l "kul,köle". Yani Tanrıya ve efendisine bağlı

- kur < ku-r "kuşak, bağ" (Div.)
 kurla- < kur-la- "kuşak yapmak" (Div.)
 kurşa < kur-u-ş-a- "kuşanmak, kuşak bağlamak" (Div.)
 kuşak < kuş-ak "kuşak" (Div.)
 Bu örnekler isbat ediyor ki ortak kök ku-'dur
8. kü- "korumak" (ETG)
 küç < kü-ç "güç, kuvvet." Fiili gerçekleştiren yetenek.
 kün < kün "halk, millet" Yani korunan insanlar.
9. sa- 1. "saymak" 2. "düşünmek"
 san < sa-n "sayı" (ETG)
 sak < sa-k "dikkatli, uyanık" (ETG ; Div.)
10. sı- "kırmak, yenmek" (ETG ; Div.)
 sın- < sı-n- "kırmak" (Div.)
11. sö- "söylemek"
 söz < sö-z "söz, kelime". Fiil gerçekleştikten sonra elde edilen netice.
12. ta-
 tat- < ta-t- "tatmak, lezzet almak" (Div.)
 tat < ta-t "tat, lezzet" (Div.)
 tatı- < tat-ı- "tat vermek" (Div.)
13. tik- < ti-k- "dikmek," dikiş dikmek : iki kumaş parçasını birbirine bağlamak, ağaç dikmek: fidanı toprağa bağlamak.
 tip < dip < di-p "kök"
 Kökün ti- olduğu tip < ti-p isminden anlaşılmaktadır.
14. ti- (uzun ti-) "demek, söylemek" (ETG)
 til < ti-l 1. "dil" 1. Fiili gerçekleştiren organ 2. "söz, kelime". Fiili gerçekleştikten sonra elde edilen netice.
15. to- "doymak"
 toy- < to-d- "doymak" (ETG)
 tok- < to-k "tok, doymuş" Fiil gerçekleştikten sonra hasıl olan netice
 tol- < to-l- "dolmak"
 top < to-p "içi dolu"
16. tu- "tutmak, tıkmak, kapatmak" (Div.)
 tur- < tu-r- "durmak, çıkmak" (Div.)
 tuş- < tu-ş- "kavuşmak, rastlamak" (Div.)
 tut- < tu-t- "tutmak, yakalamak" (Div.)
 tuy- < tu-d- "duymak, idrak etmek" (ETG; Div.)
 tuz- < tu-z- "tutmak, yakalamak"
 tuzak < tuz-ak "tutan, yakalayan âlet"
 Bu örnekler, ortak kökün tu- olduğunu göstermektedir.
17. tü-
 tüg- < tü-k- "düşümlemek" (ETG; Div.)
 tügül- < tü-k-ü-l- "düşümlenmek" (Div.)
 tügüm < tüg-ü-m < tü-k-ü-m "düşüm, bağlanmış"
 tügün < tü-k-ü-n "düşüm" (Div.)
 tügün < tüg-ü-n "düşün". İki âilenin birbirine bağlanması.
 tüp < tü-p "kök" Ağacı toprağa bağlayan unsur.
 Bu kelime, fiilden -p eki, ile isim yapıldığını da isbat etmektedir.
 tüş- < tü-ş- "düşmek" Yani yukarıdan bırakılan bir cismin toprağa değmesi ve bağlanması olayıdır. Nitekim, "Bir dilbere dil düştü ki mahbûb-u dilimdir" mısraındaki düştü kelimesi bağlandı mânâsındadır.

Şâir, gönlüm bir dilbere bağlandı, demek istiyor. Ayrıca, bir de

İndim yarin bahçesine gülden geçilméz, mısra'daki indim kelimesini ele alalım. Burada inmek fiili ne mânâyâ gelmektedir ? Bahçeye inilmez de, çıkılmaz da, Ancak gidilir veya varılır. Şâir, indim yerine vardım diyebilirdi. Demek ki, inmek ve varmak fiilleri aynı mânâyı ifade etmektedir. Çünkü, var- fiili bağlamak mânâsındaki ba- kökünden türemiştir, in- fiili de gene bağlamak mânâsındaki i- kö- künden yapılmıştır. Görülüyor ki, Türkün mantığı ve yorumu, bir yerden ayrılıp başka yere gitme olayını oraya bağlanmak saymıştır. Nitekim göndermek mânâsındaki iletmek fiili ile varmak mânâsındaki ulaşmak fiili de gene bağlamak demek olan il- ve ula- fiilleri ile ifade edilmektedir. Nitekim Azeriler inmek yerine tüşmek diyorlar.

Anlaşıyor ki unutulmuş kök fiiller Türk milletinin alt şuurunda yaşamak- tadır.

18. ya- "yaklaşmak"
 yaguk < ya-g-u-k "yakın, hısım akraba" (Div.)
 yan < ya-n "yan" yani "yakın" (Div.)
19. yâ- (uzun ya-) "yaymak, sermek, dağıtmak, yazmak" (Div.)
 yad- < ya-d- "yaymak, sermek, döşemek" (Div.)
 yat- < ya-t "yaymak, sermek" (Div.)
 yaz- < ya-z- "yaymak, sermek"
 yazı < ya-z-ı "ova, düz arazi". Yani, serilmiş dağıtılmış toprak"
20. yı- "kokmak"
 yid- < yı-d- "korkmak" (ETG ; Div.)
 yıdı- < yı-t-ı- "korkmak" (ETG)
 yıt < yı-t "koku" (ETG)
21. yi- "yemek" (ETG ; Div.)
 yim yi-m "yem" (ETG ; Div.) Fiili gerçekleştiren nesne
22. yo- "yok olmak, tükenmek, mahvolmak"
 yok < yo-k "yok" Fiil gerçekleştikten sonra hasıl olan netice.
23. yo- (uzun yo-)yol < yo-l-ismine varlığı bir de yor <yo-r ismi olduğunu göstermektedir. Nitekim yori- <yor-ı- "yürümek" fiili bu isimden türemiştir.
24. yu- "yumak, yıkamak" (ETG; Div.)
 yun- < yu-n- "yıkamak" (ETG)
25. yü- "yüklemek"
 yüd- < yü-d- "yüklemek" (Div.)
 yük < yü-k "yük" (Div.9 Yani fiil gerçekleştikten sonra elde edilen netice.
- Böylece, üç sesli ve tek heceli fiillerin kök değil, gövde olduğu anlaşılmaktadır.
26. bük- "eğmek, bükmek" (ETG)
 bür- < bü-r- "büzmek" (Div.)
 büz- < bü-z- "büzmek"
 Aynı mânâdaki bu üç fiilin kökünün bü- olduğu anlaşılmaktadır.
27. tıd- < tı-d- "men etmek, mani olmak" (ETG)
 tık- < tı-k- "tıkmak, mani olmak" (ETG)
 tıdıg < tı-d-ı-g "mania, engel" (Div.)
 tıt- < tı-t- "geri koymak, men etmek" (Div.)
 Anlaşıyor ki aynı mânâdaki üç fiilin ortak kökü tı-'dır.

TÜREMİŞ FİLLER

Türkçe, gerek kullanış şekilleri ve ifade imkânı, gerekse çeşit ve sayı itibarıyla, fiilce zengin bir dil olmakla beraber, kök fiillerin dilimizin kelime hazinesi nisbeti sınırlıdır. Ancak, Türk Dilinin bünyesi yeni kelimeler teşkil edilmesine çok elverişli olduğu için, başlangıçtaki sınırlılık, türetme yolu ile, sonradan giderilmiştir.

Türemiş fiiller menşe bakımından iki kısma ayrılırlar :

a. Fiilden türemiş fiiller,

b. İsimden türemiş fiiller.

a. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER :

Bunlar, fiil kök veya gövdelerinin, Türkçedeki belirli yapım eklerini almak suretiyle, bünye, mana ve mahiyet bakımından değişikliğe uğramış yeni şekilleridir.

Böyle, her hangi bir fiilden yeni fiiller teşkiline yarayan ekler Türk Dilinin bütün tarihî devre ve şivelerinde aşağı-yukarı aynıdır. Bunların devirden devire yahut şiveden şiveye gösterdikleri değişiklikleri ileride daha etraflı olarak görüleceği üzere-sadece kullanış nisbetleri ile ufak telaffuz ve şekil farklarından ibarettir. Tabii, uzun zaman ve geniş mekan içinde hem köklerde hem de eklerin işleyişinde meydana gelmiş olan mânâ genişlemesi, mânâ daralması, mânâ aşınması ve mânâ kayması, hadiseleri her dilde görülen normal gelişmenin neticesi sayılmalıdır. Şekil ve telaffuz farkları ise, kaçınılması mümkün olmayan inkişaf kanunlarının icabıdır.

Esasen ayrı tarihî devrelere ve şivelere bakıldığı zaman ilk anda göze çarpan bazı farklılıkların, dikkatlice incelendikten sonra, sadece satıhta olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Hatta, Türk Dilinin çeşitli devir ve şivelerinde görülen bu şekli ayrılıkların temel sebepleri araştırıldığı takdirde, Türk Milletindeki ana dil şuuru ve mantığının ne kadar sağlam olduğu daha iyi belirmektedir.

Fiilden fiil türeten ekler, eklendikleri fiilin mânâsında veya çatısında sürekli bir değişiklik meydana getirirler. Bu değişiklik, ekin hususiyetine göre, bazan hemen fark edilecek kadar büyük, bazan da hissedilmeyecek derecede küçüktür. Unutulmamalıdır ki, türemiş fiillerde kök veya gövdenin asıl mânâsı hiç bir zaman tamamen kaybolmaz. Ekin meydana getirdiği mânâ değişikliği yahut ilave ettiği mânâ, dâima kök veya gövdedeki mânâ istikametindedir. Yalnız bazı örneklerde kök fiilin mânâsı ile ondan türemiş fiilin mânâsı arasında büyük farklar olduğu görülmektedir. Meselâ :

bar- "varmak, gitmek" (Div)

bar-ı-ş- "birbirine gidip gelmek" (Div.)

Fakat bugün bar-ı-ş- "iki kişi veya taraf arasındaki küskünlüğün ortadan kalkması" demektir.

Buna benzer daha başka örnekler de bulunabilir. Ancak, dikkat edilirse, görülür ki yukarıdaki bar-ı-ş- misalinde mânâ değişikliğini sağlayan -ş- eki değildir. Nitekim kelimenin teşekkül ettiği devirdeki mânâsı -ş- ekinin vazifesine uygun olarak, "bir birine gidip gelmek" tir. O halde zamanla, -ş- ekine bağlı olmaksızın, bar-ı-ş- fiilinin bütününde bir mana genişlemesi meydana gelmiştir. Çünkü iki kişi arasındaki "küslük kalkınca" onlar "birbirlerine gidip gelmeğe" başlamışlardır. Böylece kelimenin asıl manası yorumlama suretiyle genişletilmiştir.

Fiilden fiil türeten eklerin bütün hususiyetleri ancak verilecek örneklerle belirtilebilir.

-ç-

Bu güne kadar fiilden fiil yapan bir -ç- eki olduğu bilinmemektedir. Biz böyle bir ekin varlığına inanmaktayız.

1- "terk etmek, göndermek, kaçırmak" (ETG)

ıçgın- < ıç-ı-g-ı-n- "kaybolmak, kurtulmak, elden kaçmak"

Görülüyor ki ı- fiili ile ıçgın- fiili aynı mânâyı taşımaktadır. O halde bu ı- kök fiilinden -d- eki ile ıd- fiili türetildiği gibi -ç- eki ile de ıç- < ıç- fiili yapılmıştır. Çünkü ıçgın- fiili şöyle kurulmuştur :

ıç-, bundan -g ile ıçığ ismi, sonra ıçığı- fiili, ondan da ıçığı-n- fiili yapılmıştır. Ayrıca şu örnekleri de gösterebiliriz.

ot "ateş"

oç- "yanmak" oçak < oç-ak "ateş yanan yer"

o'-dan -ç ile yeni bir fiil yapılmıştır.

a-ç- "açmak, ayırmak" (Bkz. En Eski Türkçede Kök Fiiller)

kö- "bağlamak"

köç- < kö-ç- "bir yerden ayrılp başka bir yere bağlanmak"

1. ESKİ TÜRKÇEDE FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER

1. -ar- / -er-

Fiil köklerinden ettirgen fiiller teşkil eden bu ek, Eski Türkçe devresinde çok az kullanılmıştır.

Yırçileyü bu sansartın tardıp taşkarup (ETŞ, 74)

"Rehber olup bu samsuradan çekip çıkarıp."

kit- "gitmek" (Alt. Gr. ; US)

kiter- < kit-er- "gidermek, uzaklaştırmak" (Alt. Gr. ; US)

köngülük- "düşünmek"

köngülük-er- < köngülük-er- "düşündürmek"

it- "gitmek"

iter- < it-er- aramak, takip etmek" (US)

içker- < içik-er- "içeri alınmak, tabi olmak" (US)

tözük- "aslına irca etmek"

tözük-er- < tözük-er- "aslında irca ettirmek" (Alt. Gr.)

tüpük- "aslını aramak"; "kökleşmek"

tüpük-er- < түпүк-er- "aslını araştırmak"; "kökünü araştırmak" (ETG)

2. -d-

Kök fiillere gelen ve kökün ifade ettiği manayı kuvvetlendiren bir ektir. Yalnız aynı devirde ve aynı metin içinde bu ek genişlemiş fiillerin ifade ettiği mana, kök fiildeki manadan pek farklı değildir. Denilebilir ki -d- eki bazı kök fiillerdeki mana aşınmasını gidermek üzere kullanılmıştır :

1- "göndermek, sevk etmek" (OA)

ıd- < ı-d- "göndermek, sevk etmek, bırakmak" (OA)

Türk budun illedük ilin ıçğını ıdmuş, kaganladuk kaganın yitürü ıdmuş. (BK-D7)

"Türk milleti vatan yaptığı ülkesini elden kaçırmış, hükümdar yaptığı kağanını kaybedivermiş."

Tokuz Oguz budun yirin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı. (BK-D 35)

"Dokuz Oğuz boyu yerini yurdunu bırakıp Çin'e gitti"

ko- "koymak" (kon- < ko-n- fiilinin mevcudiyeti bir -ko- kökünün olduğuna delildir.)

kod- < ko-d- "koymak" (OA)

Türk budun kanın bulmayın Tabgaçda adrıldı, kanlandı. Kanın kodup Tabgaçda yana içikti (T-B2)

"Türk milleti kendi hanımı bulamayınca Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu. Hanımı bırakınca tekrar Çin'e teslim oldu."

köd- < kö-d- "gözmek, görmek" (Div.)

to- "doymak"

tod- < to-d- "doymak" (OA)

Bir todsar açsık ömezsen (ET-G8)

"Bir doyarsan açlığı düşünmezsin."

yü- "yüklemek" (yü-k isminin mevcudiyeti kökün yü- olduğunu isbat etmektedir.)

yüd- < yü-d- "yüklemek" (Alt. Gr.)

Bu ek daha sonraki devirlerde ve diğer şivelerde -y- < -d- < -d- şeklinde bir inkişaf göstererek devam etmiştir. Fakat -y- haline geldikten sonra artık bir ek olduğu fark edilmez olmuştur.

^xa- "söylemek"

ay- < a-d- "söylemek"

ag < a-g "söz"

agı- < a-g-ı- "konuşmak"

agız "ağız" "konuşma organı"

^xa- "ayrılmak"

adır- < a-d-ır- "ayırarak"

Bizim kanaatımıza göre, isimden fiil yapan -ad- / -ed- eki de, -a- / -e- ile türemiş fiil tabanlarına -d- ekinin gelmesiyle teşekkül etmiştir.

3. -gur-/gür-, -kur-/kür- < -g-u-r- < -g-ü-r- ; -k-u-r-/k-ü-r

Geçişli fiil kök ve gövdelerine gelerek ettirgen, geçişsiz fiillere gelerek geçişli fiiller yapan -gur-/gür-, yalın değil, iki veya üç ekin birleşip kaynaşmasıyla teşekkül etmiş ihtimalini düşündürmektedir. Çünkü Türkçe de ekler umumiyetle tek veya iki sestem (harf) ibarettir. Bu itibarla iki heceli (ala-/ele gibi) veya üç sesli -tur-/tür- gibi eklerin yalın olmaları ihtimali zayıftır. Bu itibarla -gur-/gür-, fiilden isim yapma eki olan -g- üzerine önce isimden fiil eki -u- sonra da fiilden fiil eki -r- gelmek suretiyle kurulmuş olabilir.

ki- "girmek" (Kir- < ki-r- örneğinin bulunması bir ki- fiilinin mevcudiyetini göstermektedir.)

kigür- < ki-gür- < kigü-r- < kig-ü-r- "giydirmek, içeri sokmak" (OA; Alt. Gr.)

Küregüngün için igidmiş bilge kaganın ermiş barmuş, edgü ilinge kentü yangıldığ, yablak kigürtüg (KB-D23)

"Disiplinsizliğin yüzünden seni himaye eden kaganın ile hür ve bağımsız devletine karşı hata ettin ve kendini kötü hallere soktun."

tir- "yaşamak" (OA ; Alt. Gr.)

tirgür- < tir-gür- < tirigü-r- < tirig-ü-r- "diriltmek, yaşatmak" (OA; Alt. Gr.)

Anda kisre tengri yarlıkazu kutum bar için ülügüm bar için ölteci budunu tirgürü igitim (KT-D29)

"Ondan sonra Tanrı bağışlasın devletim var olduğu için ölecek milleti diriltip yetiştirdim."

az- "azmak, doğru yoldan çıkmak" (US; Alt. Gr.)

azgur- < az-gur- "azdırmak, doğru yoldan çıkarmak" (US ; Alt. Gr.)

amurt- "sakin olmak" (Alt. Gr.)

amurtgur- < amurt-gur- "teskin etmek, sakinleştirmek" (Alt. Gr.)

öt- "geçmek"

ötkür- < öt-kür- < öt-ü-g-ür- "vakıf olmak"

Tol- üç ödki alku nomnung tözin belgütüyü 'yumkı bir kalırsız tuyar ötkürür (ETŞ, 74)

"Her üç zamana ait bütün törelerin aslına ve işaretime vakıf olarak, istisnasız hepsine nüfuz eder."

kör- "görmek"

körkür- < kör-kür- < kör-ü-g-ü-r- "göstermek" (US)

körtür- < kört-kür- (UM, 80-23)

A. von Gabain kitabında fiilden fiil yapan ekler arasında -gsa- / -gse- -ıgsa- / -igse- / ugsa- / -ügse- eklerini de saymakta fakat bu eklerin fiil kök ve gövdelerinden -g ve -g ile teşkil edilmiş isim gövdelerine gelmiş olabilir.

4. -gut-/güt-; -kut-/küt-; -kıt-/kit

-gut<-g-u-t; -güt<-g-ü-t; -kut<-k-u-t; -küt<-k-ü-t; -kıt<-k-ı-t; -kit/-k-i-t

Bunlar az kullanılan birleşik eklerdir.

kör- "görmek"

körküt- < kör-küt- < kör-ü-k-ü-t- "göstermek" (UM, 83-12)

turgut- < tur-u-g-u-t (ETG)

5. -k-/k-

Prof. A. von Gabain Alt. Gr. 'te, Prof. Saadet Çağatay "Pekiştirme Fiiller" adlı makalesinde (TDAY-1976) ve Talat Tekin A Grammer of orkhon Turkic' de bu ekin fiil kök veya gövdesindeki manayı kuvvetlendirdiğini ileri sürmektedirler. Ancak, mevcut örnekler bu görüşleri destekleyecek durumda değildir. Bahis konusu ek bazen pekiştirme vazifesi görmekle beraber, bazen de fiile ettirgenlik, edilgenlik ve dönüşlülük gibi manalar vermektedir. Bu itibarla -k-/k- ekini bir kuvvetlendirme unsuru olarak kabul etmeyi pek isabetli bulmuyoruz.

al- "almak, yenmek, zapt etmek, mağlup etmek, fethi etmek, dikkate almak, dinlemek" (OA)

alk- < al-k- "bitirmek, sona ermek, bitmek, tamamlanmak" (OA) ; "bitirmek" (Alt. Gr.)

Barkın bedizin bitig taşın yıka yitiñ ay yiti otuzka kop alkımız (KT-KD)

"Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılının yedinci ayı yirmi yedinci günde tamaladık."

ba- "bağlamak"

bak- < ba-k- "göz ile nesne arasında bağ kurmak"

bas- "basmak, baskın yapmak, ezmek, üzerine çıkmak" (OA); (mahvetmek) (Alt. Gr.)

basık- < bas-ı-k- "basılmak, sokulmak, sokmak, bastırmak" (OA) ; "düşman tarafından basılmak" (Div.); "nefes esir olmak" (KB-5196)

İki erig sançdı balıkka basıkdı (KT-K7)

"İki eri süngüledi ve çamura soktu."

könük- < kön-ü-k- "tamamıyla yanmak" (Alt. Gr. ; US)

Not: Daha sonraki metinlerde görülen köz < kö-z "ateş" ve köy- < kö-d- "yanmak" örnekleri, Eski Türkçede bir kön- fiilinin olabileceğini göstermektedir. Nitekim Uygur metinlerindeki könük- misali de bunun delilidir.

Talat Tekin yukarıda zikredilen kitabında ökül- "düşünülme, tasarlanmak" fiilini ök-ü-l şeklinde ayırdıktan sonra, ök- fiilini de ö- "düşünmek" (OA) köküne bağlayıp ö-k- olarak izah etmektedir. A. von Gabain de Alt. Gr. te aynı görüşü ileri sürmüştür. Halbuki daha sonraki metinlerde, mesela Divanu Lugati't-türk'te, Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık gibi ana kaynaklarda ök- şeklinde bir fiile rastlanılmamaktadır. Ancak hem Kaşgarlı'da hem Atabetü'l-Hakayık'ta bir ök kelimesi vardır ki "akıl, düşünce, anlayış" manasına gelmektedir. Bunun da ö-g şeklinde ö- fiilinden -g ile yapılmış isim olarak izahı mümkündür. Öte yandan,

Uygur Sözlüğü'nde bir ökü- ve Uigurica 11. 33-22 de de ögü- fiili mevcut olup "anlamak" manasına gelmektedir. Böylece yukarıdaki bilgilere dayanılarak söylenebilir ki önce ö- den -g ile öğ ismi teşekkül etmiş, sonra da ondan ögü- < ög-ü- "anlamak" fiili türemiştir. Bu fiilin meçhul şekli de ögü-l olmalıdır. Tabii isim yapma eki olan -g yerine -k de konulsa durum değişmez. Talat Tekin gene bahis konusu kitabında kork- fiilini de kori-k- şeklinde izah etmektedir. Bu durumda kori- "korunmak" (LIS ;OA) -k- eki ile genişleyince hem bünyesindeki i sesini kaybetmiş olmakta, hem de qslı manasını tamamiyle değiştirmektedir. Burada ancak -k- eki dönüşlülük görevinde düşünülür ve "kork-" fiili de "insan kendini korumak niyetiyle korkar" tarzında yorumlanırsa Talat Tekin'in fikrine iştirak edilebilir. Fakat gene de kelimenin bünyesindeki i sesini düşmüş olmasını izah güçtür. Gerçi "Türk" kelimesini "Türük" ten geldiği iddiası kabul edilerek kork-'un da kork-'tan gelmiş olduğu ileri sürülebilirse de, bizce bu uzak bir ihtimaldir.

6. -l-

Bu ek geçişli-etken fiil kök ve gövdelerinden 1. dönüşlü (geçişsiz), 2. edilgen (pasif) fiiller teşkil etmektedir.

Bütün devir ve şivelerde ekin bu görevi devam etmiştir. Ünlüyle biten köklere doğrudan doğruya, ünsüzle biten köklere ise, -u/-ü/-ı/-i- yardımcı sesleriyle bağlanmaktadır.

adır- "ayırmaq" (Alt. Gr.)

adrıl- < adır-ı-l- "ayrılmak" (Alt. Gr. ; OA ; US)

Türk budun kanın bulmayın Tabgaçda adrıldı (TI-B2)

"Türk milleti hanın bulamayınca Çin'den ayrıldı"

ökü-"düşünmek,"

ökül- < ök-ü-l- "düşünmek, tasarlanmak"

Kelir erser kür ökülür kelmez erser tılg sabıg alı olur tidi (TI-T8)

"Eger gelirse hile planlanır, gelmezse, haberciye ve sözü alarak otur dedi"

tir- "yaşamak" (OA ; Alt. Gr.)

Öküş ölçeği anda tirildi (BK-D31)

"Çok ölecek kimse orada yaşadı"

Yukarıdaki örneklerde -l- eki dönüşlü fiil teşkilinde kullanılmıştır. Şu örneklerde ise -l- edilgen fiiller teşkil etmiştir:

örtül- < ört-ü-l- "örtülmek" (Alt. Gr. ;US)

tegil- < tek-i-l- "dokunulmak" (Alt. Gr. ; US)

Prof. Dr. A.von Gabain Alt. Gr. de -al/-el- ekini de -l- eki ile beraber zikretmiştir. Fakat bilinmektedir ki -al/-el- müstakil bir ek değildir. Bünyesinde -al/-el- bulunan fiiller, aslında, ya -a/-e- ile biten veya -a/-e- ile isimden türemiş fiil gövdelerine -l- gelmek suretiyle kurulmuştur. Nitekim Türkiye Türkçesindeki koca-l- düze-l-, aza-l- gibi örnekler bu çeşittendir.

tu- "durdurulmak"

tul- < tu-l- "durmak" (Alt. Gr.)

7. -ma/-me-

Bütün fiillere gelebilen menfilik (olumsuzluk) ekidir.

bol- "olmak" (OA ; Alt. Gr. ; US)

bolma- < bol-ma- "olmamak" (OA ; Alt. Gr. ; US)

Türk budunug atı küsi yok bolmazun tiyin kagarug ögüm katunug kötürmiş tengri özümün ol tengri kagan olurtdı erinç (KT-D25)

"Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babamı kaganı ve annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı beni, o Tanrı, kagan yaptı tabii."

kork- "korkmak" (OA, Alt. GR,US)

korkma- < kork-ma- "korkmamak" (OA ; Alt. Gr. US)

Tengri yarlıkaduk üçün öküş tiyin korkmadımız süngüşdümüz. (T II-B-6)

"Tanrı koruduğu için, çoktur diye korkmadık savaştık."

kör- "görmek" (OA ; Alt. Gr. , US)

körme- < kör-me- "görmemek" (OA ; Alt. Gr. ; US)

Közüm kömedük kulkakan eşitmedük budunumun iti birtim. (BK-K 11)

"Gözün görmediği, kulağın işitmediği milletini tanzim ettim."

bil- "bilmek" (OA ; Alt. Gr. ; US)

bilme- < bil-me- "bilmemek" (OA ; Alt. Gr. ; US)

Ol bilmedükün üçün yablakingın üçün eçim kagan uça bardı.

"O bilmediğin için, kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti."

8. -n-

Geçişli fiil kök ve gövdelerinden ya edilgen (pasif), ya da geçişsiz dönüşlü fiiller teşkil eden bu ek, bütün devir ve şivelerde aynı kullanıştadır. Ünlüyle biten fiillere doğrudan doğruya ünsüzle biten fiillere ise -ı/-i/-u/-ü- yardımcı sesleriyle bağlanmaktadır.

Bu ekle yapılan geçişsiz-dönüşlü fiiller :

ad- "ayrılmak"

adın- < ad-ı-n "hayret etmek, yadırgamak" (UM)

alk- "bitirmek, tamamlamak" (OA ; Alt. Gr. ;US)

alkın- < alk-ı-n- "mahvolmak, tükenmek, son bulmak" (OA ; Alt. Gr. ;US)

Kop anda alkıntıg arıltıg (KT-G9)

"Hep orada mahvoldun yok edildin."

bas- "baskın yapmak, yenmek, ezmek" (OA ; Alt. Gr. ; US)

basın- < bas-ı-n- "kendini zayıf ve hor görmek, yerinmek" (OA) ; "basmak" (Alt. Gr. US)

Öküş tiyin neke korkur biz. Az tiyin ne basınalım. (TII-B4)

"Çoktur diye neden korkuyoruz. Azız diye neden yerinelim."

keçgi- ç-i-g-i- "vaz geçmek, bırakmak"

keçgin- < keç-i-g-i-n- "bağışlamak, affedilmek" (GO)

Sü sürti Karlukug keçgindi, sımadı. (KÇ-D8)

"Asker gönderdi, Karluk boyu bağışlandı, onu kırmadı."

kıl- "yapmak, etmek, yaratmak" (OA ; Alt. Gr. ; US)

kılın- < kıl-ı-n- "yapılmak, yaratılmak" (OA ; Alt. Gr. ; US)

kubra- < kuvra- "toplamak" (US)

kubran- < kubra-n- "toplanmak"(OA)

İda taşda kalmış, kubranıp yiti yüz boldı (T I- B4)

"Ormanda ve dışarda kalanlar toplanıp yedi yüz kişi oldular"

sakı- "itina göstermek, ihtimam etmek, ciddî olmak" (Alt. Gr. ; US)

sakın- < sakı-n- "düşünmek" (Alt. Gr. ;US)

Olurtukuma ölçeçe sakınugma Türk begler budun ögrip sebnip tong-tamış közi yügeri körti. (BK-D2)

"Oturduğumda ölmek üzere olduğunu düşünen Türk beyleri ve millet memnun olup sevindi, önlerine bakanlar gözleri yukarı kaldırdılar."

Ayrıca san- < sa-n- "saymak" ; arın- < arı-n- "temizlenmek" (US ; Alt. Gr.) gibi daha başka örnekler de vardır.

9. -r-

Eski Türkçede az görülen bir ektir. A. von Gabain bunu Alt. Gr. 'te etirgenlik eki olarak göstermiş ve -ar/-er/-ur/-ür- ekleri ile birlikte zikretmiştir. (Bkz. Alt. Gr. -82. sayfa.) Fakat mevcut örnekler dikkate alındığı zaman -r- nin, sonraki metinlerde daha işlek hale gelen -ar/-er- ve başlangıçtan itibaren işlek olan -ur/-ür- ile vazife bakımından ilgisi bulunmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim

eldeki bir kaç örnekte bu ekin ettirgen değil, bazan dönüşlü, bazan da geçişli fiiller türettiği tesbit edilmektedir. Meselâ şu örneklerle bakalım:

alpırka- "kendine yiğit süsü vermek, sebatla çalışmak" (US)

Üst üste gelen eklerle genişlediği anlaşılan bu kelimenin tabanı alp "yiğit" ismine kadar indirilebilir. Bahis konusu kelime muhtemelen önce -i- ile alp-i- şeklinde fiil haline getirilmiştir. Sonra da -r- ile genişleyip alp-i-r- "yiğitleşmek" teşekkül etmiştir. Bundan da gene önce alpırık ismi, daha sonra ise, -a- ile alpırka- alp-i-r-i-k-a- "yiğitlik taslamak" fiili türemiş olabilir. Aynı tabandan yapılmış bir de alpırkan < alp-i-r-i-k-a-n "yorulmadan, ısrarla bir şey üzerinde çalışmak ; kahramanca davranmak" (US) örneğinin bulunması, ileri sürdüğümüz görüşü destekler mahiyettedir.

Not : Alpırka- kelimesi, umumiyetle, alp isminden -ırka- eki ile türemiş bir fiil olarak telakki edilmektedir. Ancak -ırka- aslında genişlemiş bir "birleşik ek" olduğu için, burada onun sadece -r- unsuru dikkate alınmıştır. (Geniş bilgi için "isimden türemiş fiiller" bölümünde -ırka-/irke- bahsine bakınız.)

kir- < ki-r- "girmek" Bu kelimenin bir ki- köküne dayandığı muhakkaktır.

Şöyle ki :

Bir kere gerek Alt. Gr.'te gerekse Kültigin Abidesi'nde kigür- fiili bulunduğu göre (KD-D 23) bir ki- kökü mevcut demektir. Ayrıca kid- < ked- < ke-d- "giymek" fiili de aynı kökün -d- eki ile genişlemiş şeklidir. Çünkü "giymek" aslında elbisenin içine "girmek" demektir. Bu kanaatimizi destekleyen sağlam bir delil de US'te gördüğümüz kız- < ki-z- "girmek" fiilidir. (ETY) Bu itibarla ki- bir kök fiildir. (Bkz. KB-III ; US)

köker- < köke-r- < kök-e-r- "göğermek"

kökerip turur körklüg tagra (ETŞ-64)

Gögerip duran güzel dağlarda.

kör- < kö-r- "görmek"

Eski Türkçede bir kö- fiilinin bulunduğu köz- < kö-z "göz" (OA) isminin mevcut oluşundan anlaşılmaktadır.

közün- < köz-ü-n- < kö-z-ü-n- "görünmek" fiili ile köz-gü ve közün-gü "ayna" isimleri de kök fiilin kö- olduğunu göstermektedir. O taktirde de -r- dönüşlü fiil teşkil eden bir ek durumundadır :

Ayrıca Alt. Gr. ve Uygur Sözlüğünde görülen arkur- "bir yandan öbür yana geçmek" fiili de arıku-r-(arık : "çay, dere") şeklinde düşünülürse -r- nin gene geçişsizfiil teşkil ettiği sonucuna varılır.

Esasen ilerde görüleceği üzere, Türkçedeki agar- < ak-a-r- ; yaşar- < yaş-a-r- ; sarar- < sarıg-a-r- gibi teşkillerde -r- hep oluş bildiren geçişsizlik eki durumundadır. Ayrıca kudur- < kudu-r- ve semir- < semi-r- fiillerinde daha da barizdir.

tur- < tu-r- "durmak" (Alt. Gr.)

tüner- < tün-e-r- "karanlık basmak" (Alt. Gr.)

Ancak, şu örneklerde ise -r- nin ettirgen ve geçişli fiiller türettiği görülmektedir.

bedür- < bedü-r- "büyütmek" (US)

berkir- < berki-r- "berkitmek, sağlamtırmak" (US)

örneğinde -r- ettirgen fiil teşkil etmiştir.

çasur- < çasu-r- "iftira etmek" (US)

ongar- < ong-a-r- "onarmak, iyileştirmek" (US) ;

"iyileşmek, daha iyi olmak, yardım etmek" (Alt. Gr.)

*yo- "yorulmak"

yor- < yo-r- "yormak" ?

yokurkan- < yo-k-u-r-u-k-a-n- "kuvvetten düşmek" (US)

olduğuna göre, yo- fiil köküdür.

10. -sa- /-se-

Daha sonraki devirlere ait metinlerde çeşitli örneklerine rastlanacak olan bu ekin Eski Türkçede şimdilik bir örneği vardır :

bir- "vermek" (Alt. Gr. ; Oa ; US)

birse- < bir-se- "vermek istemek"

Bersegim bar ermiş erinç. (GO)

"Vermeyi istiyordum tabii"

11. -ş-

Fiil kök ve gövdelerinden "işteş" fiiller teşkil etmektedir. Ünlü ile biten tabanlara doğrudan doğruya, ünsüzle biten tabanlara ise, ses uyumuna tabi olarak -ı/-i/-u/-ü-/ yardımcı sesleri ile bağlanmaktadır.

Yalnız bu ekin teşkil ettiği fiillerde bir işi birden fazla kişinin karşılıklı olarak yapması ile (süngüleş- gibi, birden fazla kimsenin beraber yapması (koşuş- gibi) hususu umumiyetle karıştırılmaktadır. Bunlardan hangi mânânın ilk ve aslı, hangisinin sonradan geliştiğini tesbit henüz mümkün değildir. Daha sonraki devirde de aynı karışıklık devam etmiştir. Bu itibarla -ş- ile türetilmiş fiillerde her iki mânâ da vardır. Bazı örneklerde ise "işteşlik" mefhumu tamamen kaybolmuştur.

Karşılıklı manası taşıyanlar :

amra- "sevmek, aşık olmak" (US)

amraş- < amra-ş- "sevişmek" (US)

bıç- "kesilmek, bıçmek" (US)

bıçış- < bıç-ı-ş- "kesişmek" (US)

kör- "görmek" (Alt. Gr. ; US ; OA)

körüş- < kör-ü-ş- "görüşmek" (Alt. Gr. ;US)

Dönüşlülük mânâsı taşıyanlar :

kirleş- < kirle-ş- "kirlenmek" (US)

Berberlik mânâsı taşıyanlar :

kül- "gülmek" (US)

külüş- < kül-ü-ş- "gülüşmek" (US)

ögleş- < ögle-ş- "istişare etmek, fikir alış verişinde bulunmak, birlikte karar vermek" (OA ; GO)

Ol üç kagan ögleşip altun yış üze kabışalım timiş ança ögleşmiş (T I-3)

"O üç kağan istişare edip, Altın ormanında buluşalım demişler. Şöyle karar vermişler."

sözleş- < sözleş-ş- "sözleşmek, konuşmak" (OA ; US)

İnim Kül Tigin birle sözleştimiz. (KT - D 26)

"Kardeşim Kül Tigin ile sözleştik."

Normal Fiil durumunda olanlar :

süngüş- < süngü-ş- "savaşmak, süngüleşmek" (OA ; GO ; US)

Iduk Başda süngüşdüm. O süg anda yok kıldım. (BK - D 25)

"Iduk Başda savaşım. O orduyu orada yok ettim."

Ayrıca :

alış- "almak, elde etmek" ; "arkaş- yardım etmek"

Not : Gerek ögleş- ve sözleş-, gerekse süngüş- gibi bazı fiillerin tabanı sayılan ögle-, sözleş- ve süngü- fiillerine metinlerde rastlanmamış olması, bu kelimelerin bulunamayacağı mânâsına gelmez. Ayrıca bahis konusu fiiller hiç kullanılmamış dahi olsa, Türk Milletinin dil mantığı o sözleri var farz ederek, onlardan yeni kelimeler türetmiştir. İleride daha zengin misaller gösterecektir ki, Türkçenin hazinesinde iki tür söz vardır : 1. Gerçekte olan ve kullanılan canlı

kelimeler : Ev, evli, evlenmek gibi. 2. Nazari bakımdan olması gereken, olduğu farz edilen kelimeler : Evlemek, dillemek gibi. Nitekim bu sonuncu kelimeler Türkçede mevcut olmadıkları halde, var farz edilerek onlardan evle-n-, dille-n- fiilleri türetilmiştir.

Bilindiği gibi Türkçede belli eklerin belli kök ve gövdelere gelmesinde dilin kanunları bakımından nazari olarak hiç bir engel yoktur. Fakat dilin sahibi olan millet bu geniş hak ve imkânları kullanırken milli dil mantığı ile hareket ederek, Türk Dilini bir makine gibi değil, canlı bir varlık gibi şuurla işlemiştir. Biz bu gibi sözlerle "basamak kelime" diyoruz.

12. -sı/-sî-

emsi- <emi-si- "emmek" (Alt. Gr.)

A. von Gabain'in vermiş olduğu bu örneğin doğruluğu biraz şüphelidir. Çünkü daha sonraki metinlerde isinlerden fiil yapan -sı/-sî- ekine rastlanmaktadır; ama fiilden fiil yapan böyle bir ek tesbit edilmiş değildir. Mümkündür ki, em- fiilinden -i- eki ile bir emi ismi yapılmıştır.

13. -sık/-sik-/suk-/sük- < -zık/-zik-/zuk-/zük-

bilsik- <bil-sik- "tanınmış olmak" < bil-i-z-i-k-

çalsık- <çal-sık- "vurulmuş olmak" < çal-i-z-i-k-

tutsuk- <tut-suk- "tutulmak, hapsedilmek" < tut-u-z-u-k-

ursuk- <ur-suk- "vurulmak, dövülmek" < ur-u-z-u-k-

Caferoğlu Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'ne de bilsik- ve çalsık- örneklerini almıştır.

Bu örnekler incelendiği zaman, bahis konusu ekin edilgen (pasif) fiiller teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Böylece bunun iki ekin birleşmesinden meydana geldiği düşünülebilir. Mümkündür ki yukarıdaki örnekler önce -z- eki ile genişlemiş daha sonra da -k- ekini almıştır. Böylece fiilden fiil yapan -z ve -k- ekleri bir müddet sonra kaynaşmıştır. Ancak vurgusuz orta hece düşünce -z- sesi -s- olmuştur. Bilsik- < bilzik- < bilizik- şeklinde tahlil etmek mümkündür. O taktirde -sık-/ -sik-/ -suk-/ -sük- bir birleşik ektir.¹

14. -t-

Fiil kök ve gövdelerinden ettirgen fiil yapan ektir. Ünsüzle biten tabanlara -ı/-i/-u/-ü- yardımcı sesleriyle bağlanır:

ag- "yükselmek, yukarı çıkmak"

agıt- <ag-ı-t- "yükselmek, yukarıya çıkarmak" (OA)

Oza yanya keligme süsin agıttım (BK-D 31)

"İlerleyerek gelen ordusunu ortadan kaldırdım."

körki- <kör-k-i- "görmek"

körkit- <körki-t- "göstermek" (US)

Sekiz on yaş yaşamışın körkitmiş erür (ETŞ, 72)

"Seksen yaş yaşadığını göstermiştir."

öl- "ölmek"

ölüt- <öl-ü-t- "öldürmek"

İçikdük için Tengri ölütmüş erinç (T I-B 3)

"Teslim olduğun için Tanrı öldürmüş tabii"

Şu örnekte ise edilgen mânâ vardır. Nitekim Alt. Gr. ve Uygur Sözlüğünde de böyle mânâlandırılmıştır :

bas- "basmak, baskın yapmak" (OA)

basıt- <bas-ı-t- "basılmak, ezilmek, baskına uğramak"

Yelme kargu edgüti urgul, basıtma timiş (T-k10)

"Nöbet işini iyi tanzim et, basılma, demiş"

Bu ek bazı örneklerde ettirgenlik değil, kuvvetlendirme, pekiştirme görevindedir. Tıpkı -d- eki gibi.

1 Not: Bir ihtimal de bahis konusu fiillerin, -z ile yapılmış isimlerden -k/-k ile türetilmiş olmasıdır.

Meselâ :

ay- "söylemek"

Ben sanga ne ayayın tidi (T I - K8)

"Ben sana ne söyleyeyim dedi."

ayt- <ay-t- "söylemek"

Angar aytıp bir atlıg barmış tigin ol yolun yarisar uç tıdim (TI-D7)

"Ona bir atlı gittiğini söyleyip o yoldan yürümeyiz mümkün olacağını bildirdim."

Gerçi ayt- fiili aynı devir metinlerinde "sormak", yani dolaylı şekilde "söylemek" mânâsında kullanılmıştır. Fakat yukardaki gibi "söylemek" mânâsı daha yaygındır.

Bu ek bazı örneklerde de, geçişsiz fiil tabanlarından sadece geçişli fiiller türetmiştir :

tüke- "bitmek, tükenmek" (US)

tüket- <tüke-t- "tüketmek, bitirmek" (US)

törü- "türemek, yaratılmak" (OA)

törüt- <törü-t- "yaratmak, meydana getirmek" (Alt. Gr.)

bedü- "büyümek" (US)

bedüt- <bedü-t- "büyütmek" (US)

Not : A. von Gabain Alt. Gr. 'le (s.83) -t- ekinin edilgen (pasif) fiiller teşkil ettiğini de söylemekte ve küçet- <küçe-t- "kuvvetlenmek" örneğini vermektedir.

Müellifin ileri sürdüğü bu görüş belki münakaşa edilebilir. Fakat gösterdiği örnek yanlış seçilmiştir. Onun sunduğu küçet- fiili ; küç "güç, kuvvet" ismine, ed- isimden dönüşlü yahut edilgen fiiller yapan ekin gelmesiyle teşekkül etmiştir. Nitekim Gabain eserinin sözlük kısmında bahis konusu kelimeleri küçet- şeklinde değil, küçed- olarak yazmaktadır.

Gerçi küç isminden önce -e- ile küçe- sonra da -t- ile küçet- fiillerini türetmek mümkündür. Ancak bu, yazarın söylediği mânâyı ifade etmez. Mesela aşağıdaki örnekte bu ek kuvvetlendirme ifade etmektedir.

tu- "tutulmak"

tut- <tu-t- "tutmak, saklamak" (Alt. Gr.)

15. -tur-/tür-/dur-/dür- < t-u-r-/t-ü-r-

Ettirgen fiiller teşkil eden işlek bir ektir. Ekin ilk sesi, bağlandığı fiil tabanının son sesinin tesiri ile -t- veya -d- olabilmektedir.

Ayrıca, bunun, ya, -t- ve -ur-/ür- eklerinin birleşmesiyle yahut da, art-/art-ur- gibi bir fiilin heceleme sırasında ar-tur- şeklinde bölünmesi sonucu teşekkül etmesi mümkündür. Meselâ :

ar- "aldatmak, kandırmak" (Alt. Gr. ; OA ; US)

mânâsındayken, bu kökten türemiş ar-tur- fiili de hem "aldatmak" şeklinde kökten farksız, hem de "aldatılmak" şeklinde -tur- ekiyle ilgisiz bir mânâ ifade etmektedir. bu itibarla, biz bu ek ile teşkil edilmiş gibi görülen bir fiilin mutlaka öyle olduğunu düşünmüyoruz.

bin- "binmek" (OA)

bintür- <bin-tür- "bindirmek" (OA)

"At üzerine bindirip kari yardım."

kül- "gülmek" (US)

kültür- <kül-tür- "güldürmek" (US)

ur- "urmak, resim etmek" (OA)

urtur- <ur-tur- "urdurmak, resim ettirmek, nakş ettirmek"

İçin taşın aduñçig bediz urturtum (KT-G12)

"İçine dışına başka resimler nakş ettirdim."

yükün- "baş eğmek, itaat etmek"

yüküntür- <yükün-tür- "baş eğdirmek"
Başlıgıg yüküntürdümüz (BK-D16)
"Başlılara baş eğdirdik."

16. -ur/-ür-

Fiil kök ve gövdelerinden ettirgen fiiller teşkil etmektedir. Ancak, aynı mahiyetteki diğer ekler gibi, bu ek de geçişli tabanlara geldiği zaman tam ettirgen, geçişsiz tabanlara geldiği takdirde de geçişli fiiller yapmaktadır.

Geçişsiz tabanlardan yapılan geçişli fiiller :

kel- "gelmek" (OA)
kelür- <kel-ür- "getirmek" (OA ; US)
Ol yirte ben Bilge Tonyukuk tegürtüg üçün sarıg altın ürüng kümüş
kız kuduz egri tebi ağı bungsuz kelürti (TIII-G 4)
"O yere ben-Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için sarı altın ak gümüş, kız kadın,
hörgüçlü deve ve mal getirdi."
öd- "ayrılmak"
ödür- <öd-ür- "ayırarak, dağıtmak" (Alt. Gr.)
öl- "ölmek" (OA)
ölür- <öl-ür- "öldürmek" (Alt. Gr. ; OA ; US)
Kırgız kaganın ölürtümüz, ilin altımız (BK-D36)
"Kırgız kaganını öldürdük, ülkesini aldık."
sıg- "sığmak"
sıgur- <sıg-ur- "sığdırmak"
Birkerü ol alkularını birke sıgurur (ETŞ, 74)
"O bunların hepsini birlikte bir yere sığdırır."

Böyle, geçişsiz tabandan yapılan geçişli fiillerin tam ettirgen çatıya geçmeleri için ikinci bir ettirgenlik ekine ihtiyaç vardır: öl-/öldür-/ öldürt- gibi.

Geçişli tabanlardan yapılan ettirgen fiiller:

sök- "sökme, kırmak, yarmak" (OA)
sökür- <sök-ür- "söktürmek, kırdırmak" (OA)
Tizligig sökürtümüz (BK-D 16)
"Dizlilere diz çöktürdük."
yarat- "yaratmak, yapmak"
yaratur- <yarat-ur- "yaptırmak, yarattırmak"
Tabgaç kaganı içreki bedizçig ıdı. Angar adınçig bark yaraturdum (KT-G12)
"Çin kaganı maiyetindeki mimarı gönderdi. Ona bambaşka bir türbe yaptırdım."

17. -z-

Ettirgen fiiller teşkil eden ve fazla işlek olmayan bir ektir. Ünsüzle biten tabanlara -ı/-i/-u/-ü- yardımcı sesleriyle bağlanmaktadır.

altuz- <altu-z- <al-ı-t-u-z "aldırmak, yakalatmak"

Bu fiil al'-dan yapılan alıt ismine önce -u- sonra da -z- fiil yapma ekleri gelerek teşkil edilmiş olabilir.

İksin özi altuzdı (KT-D 38)
"İksini kendisi yakalattı, aldırdı."
tut- "tutmak, yakalamak"
tutuz- <tut-u-z- "tutturmak"
Başgu boz.... tutuztı (KT-D 38)
"Alın beyaz atı tutturdu."
ud- "takip etmek" (OA ;US)
uduz- <ud-u-z- "takip ettirmek" (OA ; US)
Kaganım özüm Bilge Tonyukuk ötüntük ötünçmün eşidü birti. Köng-

lüngçe uduz tidi (TI-G 8)

"Kağanım ben Bilge Tonyukuk'un dileklerini dinledi ve gönülünce yürüttür dedi."
em- "emmmek" (US)
emiz- <em-i-z- "emzirmek, emdirmek" (US)

Hem ettirgen hem edilgen fiiller teşkil eden ve fazla işlek olmayan bu ek bazı hallerde de dönüşlü fiiller türetmektedir.

tut- "tutmak"

tut-u-z- "yakalanmak" (tutsak "esir" < tut-u-z-ak) tutsak < tutzak

örneğinde olduğu gibi

tüt- "tükme"

tüt- ü-z- "tüttürmek" (ETG)

biltiz- <bil-t-i-z- "bildirmek"

köz- "gördürmek"

köz-i-n- "görünmek" ; közüngü "ayna", yani "göründüren, gösteren"

kö- "görmek"

köz- <kö-z- "göstermek" ; köz-gü "ayna"

artız- <ar-t-ı-z- "aldatmak" (ETG)

biltiz- <bil-i-t-iz- "bildirmek"

Not 1: Ahmet Caferoğlu'nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde, hangi metinden alındığı belirtilmemiş bir külçir- fiili mevcuttur. "Gülümsemek" mânâsına gelen bu fiilin kül- ile alakası olduğu bellidir. Böylece bahis konusu kelimeyi kül-çir- şeklinde izah etmek mümkündür. Ayrıca aynı fiil bir defa Kutadgu Bilig'de geçmektedir :

Yüzi kızdı ongdi yana külçirip

Sakındı bir anca uzun kiç irip (KB-3845)

"Yüzünde gâh sevinç belirdi gâh keder; sonra tekrar gülümsedi ; bir müddet teessürle düşünceye daldı" (KB-II, 279. sayfa)

Bir defa da Atabetü'l-Hakayık'ta görülmektedir:

Ajun külçirer baz alın kaş çatar (AH- 205)

"Dünya gülümser, fakat bazan gene alın buruşturur ve kaş çatar." (AH- 90. sayfa)

Bu fiile, mânâsı aynı fakat telaffuzu külsir- olmak üzere Divanu Lûgatî't-Türk'te de rastlanmaktadır :

külsirdi : er külsirdi : "adam gülümser göründü"

Gülümserse, yine böyle denir. Külsirer (Div. II-196)

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, gerek külçir-, gerekse külsir- kelimesi kül- köküne bağlıdır. Ancak, ne -çir- ne de -sir- ekini kesin olarak izah etmek imkânı vardı. Belki kül-sir- deki -sir- ekini -si- ve -r- olarak düşünmek mümkündür. Ancak biliniyor ki -sı/-si/-su/-sü- isimlerden fiil türeten, -r- de fiillerden fiil türeten eklerdir.

Eğer "kül" kelimesi isim olsaydı -sir- izah edilebilirdi. O takdirde külçir-'deki -çir- eki de -sir-'in ağızlardaki değişik bir telaffuzu olarak düşünülmelidir. Bununla beraber, kül-'den -i- zarf-fiil eki ile bir küli ismi yapılmış olabilir. Böylece küli-si-r- fiili, vurgusuz i sesinin düşmesi meticesinde külsir- şeklini almış demektir.

Not 2: Prof. Saadet Çağatay, Eski Türkçe'de fiilden fiil yapan şu eklerin de bulunduğunu ileri sürmektedir:

-tık/-tuk-

bas-tık- "tazyik edilmek"

bul-tuk- "bulunmak"

- çı/-ç-
 yanç-, yançı- "ezmek"
 -p/-pi-
 op- "üfürmek, ağıza almak"
 sap- "devam etmek"
 sep- "tehliz etmek"
 top- "yığmak"
 yılpi- "serinlemek için bir şeyle yellenmek"

(Bkz. Saadet Çağatay, Pekiştirilen Fiiller TDAY-1976)

Prof. Çağatay'ın vermiş olduğu örneklerin kök ve ekini o şekilde ayırmak bizce mümkün değildir. Çünkü bastık- ve bultuk- hariç, diğer fiillerin ekleri kaldırıldığı takdirde geride kalan kısmının kök hüviyetinde olduğu şüphelidir. Bu itibarla, sağlam esaslara dayanılmadan böyle bir tesbiti uygun görmüyoruz.

Ayrıca bastık- ve bultuk- fiillerinde bir mânâ pekiştirilmesi de söz konusu değildir. Bunlar bahis konusu eki aldıktan sonra sadece dönüşlülük kazanmışlardır. Bu itibarla bizce bu kelimeler basıt <bas-ı-t ve bulut / bul-u-t isimlerinden -k- ile yapılmış fiillerdir:

- bastık- <basıt-ı-k-
 bultuk- <bulıt-u-k-

ESKİ TÜRKÇEDE FİİL ÇEKİMİ DİLEK KİPLERİ

1) EMİR

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bar-ayı	1- bar-alım
bir-eyin	bir-elim
2- bar-gül	2- barınglar
bir-gil	biringler
3- bar-zun	3- bar-zunlar
bir-zün	bir-zünler

Kitabelerde -çun/-çün şekli de vardır

2) EMİR (Olumsuz)

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bar-mayın	1- bar-malım
bir-meyin	bir-melim
2- bar-ma-gül	2- bar-manglar
bir-me-gil	bir-mengler
3- bar-ma-zun	3- bar-ma-zunlar
bir-me-zün	bir-me-zünler

3) GENİŞ ZAMAN -ur/-ür

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- barur-men	1- bar-ur-biz
birür-men	bir-ür-biz
2- bar-ur-sen	2- bar-ur-siz
bir-ür-sen	bir-ür-siz
3- bar-ur-ol	3- bar-ur-lar
bir-ür-ol	bir-ür-ler

Fiil ünlü ile bitiyorsa ek -yur/-yür- dır.

4) Geniş Zaman (Olumsuz)

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bar-maz-men	1- bar-maz-biz
bir-mez-men	bir-mez-biz
2- bar-maz-sen	2- bar-maz-siz
bir-mez-sen	bir-mez-siz
3- bar-maz-ol	3- bar-maz-lar
bir-mez-ol	bir-mez-ler

Nadiren -ar/-er ve -ır/-ir ekleri de görülmektedir.

5) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN I

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bar-tım	1- bar-tı-muz
bir-tim	bir-ti-miz
2- bar-ting	2- bar-tı-ngız
bir-ting	bir-ti-ngiz
3- bar-tı	3- bar-tı-lar
bir-ti	bir-ti-ler

6) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN (Olumsuz)

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bar-ma-tım	1- bar-ma-tı-muz
bir-me-tim	bir-me-ti-miz
2- bar-ma-tı-ng	2- bar-ma-tı-siz
bir-me-ti-ng	bir-me-ti-siz
3- bar-ma-tı	3- bar-ma-tı-lar
bir-me-ti	bir-me-ti-ler

7) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN II -yük/-yük

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bar-yuk-men	1- bar-yuk-biz
bir-yük-men	bir-yük-biz
2- bar-yuk-sen	2- bar-yuk-siz
bir-yük-sen	bir-yük-siz
3- bar-yuk-ol	3- bar-yuk-lar
bir-yük-ol	bir-yük-ler

Anlatılan Geçmiş Zaman -muş/-miş

8) GELECEK ZAMAN I -gay/-gey

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bar-gay-men	1- bar-gay-biz
bir-gey-men	bir-gey-biz
2- bar-gay-sen	2- bar-gay-siz
bir-gey-sen	bir-gey-siz
3- bar-gay-ol	3- bar-gay-lar
bir-gey-ol	bir-gey-ler

9) GELECEK ZAMAN (Olumsuz)

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bar-ma-gay-men	1- bar-ma-gay-biz
bir-me-gey-men	bir-me-gey-biz
2- bar-ma-gay-sen	2- bar-ma-gay-siz
bir-me-gey-sen	bir-me-gey-siz
3- bar-ma-gay-ol	3- bar-ma-gaylar
bir-me-gey-ol	bir-me-geyler

10) GELECEK ZAMAN II -daçı/ -deçi

Tekil Şahıs

1- bar-daçı-men

bir-deçi-men

2- bar-daçı-sen

bir-deçi-sen

3- .bar-daçı-ol

bir-deçi-ol

Çoğul Şahıs

1- bar-daçı-biz

bir-deçi-biz

2- bar-daçı-siz

bir-deçi-siz

3- bar-daçı-lar

bir-deçi-ler

11) ŞART -sar/-ser

Tekil Şahıs

1- bar-sar-men

bir-ser-men

2- bar-sar-sen

bir-ser-sen

3- bar-sar-ol

bir-ser-ol

Çoğul Şahıs

1- bar-sar-biz

bir-ser-biz

2- bar-sar-siz

bir-ser-siz

3- bar-sar-lar

bir-ser-ler

12) ŞART (Olumsuz)

Tekil Şahıs

1- tur-ma-sar-men

2- tur-ma-sar-sen

3- tur-ma-sar-ol

Çoğul Şahıs

1- tur-ma-sar-biz

2- tur-ma-sar-siz

3- tur-ma-sar-lar

ORTA TÜRKÇEDE

a. KARAHANLI SAHASINDA :

Karahanlı Türkçesinin temel eseri olan Divanü Lugatı't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud fiilden türemiş fiiller konusunda şu bilgiyi vermektedir:

1. Bir fiili müteaddi kılmak için -t- harfi getirilir :
arı-dı arı-t-dı ; kuru-dı kuru-t-dı gibi
2. Pek çok yerde bir fiili müteaddi yapmak için -r- harfi -t- harfi ile birleşir :
bar-dı/ bar-tur-dı ; kel-di/ kel-tür-di gibi.
3. Bir işin işlenmesini dilemek için fiillere -s- harfi gelir :
suv iç-se-di : "su içmek istedi"
aş yey-se-di : "aş yemek istedi"
4. Bir işin iki kişi tarafından yapıldığını anlatmak için -ş- harfi getirilir:
ur-dı/ ur-u-ş-dı ; tur-dı/ tur-u-ş-dı gibi.
5. Yenilmeyi, ezilmeyi ve tesir altında kalmayı anlatmak için fiile -k- harfi gelir ve mef'ul mana bildirir :
er aç-ı-k-dı : "adam acıktı"
yılkı yut-u-k-dı : "Hayvan sürüsü kuraklıktan ankladı, ölüm haline geldi." gibi.
6. Bu nevide bir çok kere -k- harfi -s- harfi ile birleşir :
er ar-sık-dı : "Adam aldatıldı"
er soy-suk-dı : "Adam soyuldu"
er yet-sik-ti : "Adama yetişildi"
ol er bil-sik-ti : "O adam bilindi" gibi.
7. Meçhul fiil yapmak için -l- harfi gelir :
ok at-ı-l-dı ; böz tokı-l-dı gibi.
8. Başka kimse karışmaksızın işleyicinin bir işe giriştiğini anlatmak için fiillere -n- gelir :

ol yarmakın al-ı-n-dı : "O parasını kendi başına aldı"

ol mendi tavarın kol-u-n-dı : "O benden malını istedi." gibi (Div. I,19 22. sayfalar)

Görülüyor ki Kaşgarlı fiilden fiil türetmek üzere, sekiz ek tesbit etmiş bulunmaktadır. Ayrıca müellif -sın/-sin- ekini de fiilden fiil yapan ekler arasında saymış ve alım-sın-dı, kül-üm-sin-di örneklerini vermiştir.

Biz bu sonuncuyu isimden fiil türeten ek olarak kabul ettiğimiz için listeye almadık.

Böylece anlaşılıyor ki, gerek Eski Türkçede, gerekse Orta Türkçe devresinde bizim tesbit ettiğimiz bazı eklerin, ek oldukları, kökle kaynaştıkları için Kaşgarlı devrinde fark edilmemiştir. Fakat biz Eski Türkçe döneminden beri bilinen ekleri Karahanlı Türkçesinde bulmaya çalıştık.

1. -a/-e-

Fiil kök ve gövdelerine gelerek, tabandaki manayı kuvvetlendiren bir pekiştirme ekidir. Eylemin sürekli ve mükerrer olduğunu göstermektedir.

buyur- "buyurmak"

buyura- <buyur-a- "emretmek" (Ost. Gr.)

kal- "kalmak, bırakmak" (Div. IV)

kala- <kal-a- "tutmak, saklamak, sandığa koymak" (KB-III)

Bagırsak kulug bulsa begler tilep

Anı tutgu altun kümüşke kalap (KB-3127)

"Beyler arayıp sadık bir kul bulurlarsa, onu altın ve gümüş mahfaza içinde saklamalıdır."

"Bu yağma dilince dir, fasih olanı kaladı'dır." (Div.-III, 249-12)

kam- "kamaşmak" (KB-III)

kama- <kam-a- "kamaşmak" (Div. IV; KB-III)

Yüzi körklüg erdi körüp köz kamar

Sözi yumşak erdi tili tüz tamar (KB-464)

"Yüzü öyle güzeldi ki, gören göz kamaşırdı, sözü yumuşaktı ve doğru söylerdi."

Köz kamadı: "Göz kamaştı, güneş ışığından göz kamaştı." (Div. -III; 272-18)

küd- "Korumak"

küde- <küd-e- "korumak, muhafaza etmek"

od- "uyanmak"

odan- <od-a-n- "uyanmak" (KB)

sap- "sapmak"

sapa- <sap-a- "sapmak"

tar- "dağıtmak"

tara- <tar-a- "taramak, dağıtmak" (KB-2268,4829)

tüz- "düzmek"

tüze- "düz hale getirmek"

sür- "sürmek"

süre- "sürmek" (Ost. Gr. -199)

2. -ar/-er-

Pek işlek olmayan bu ek ile ettirgen ve nadiren geçişiz fiiller teşkil edilmektedir.

çık- "çıkma"

çık- <çık-ar- "çıkarmak"

men anı evden çıkardım (Div. -II,83-6)

"Ben onu evden çıkardım."

çök- "çökmek"

çöker- <çök-er- "çökertmek, çöktürmek"

bilgisizlik seni çökerdi kodı (AH-102)

"Bilgisizlik seni yıktı, çöktürdü."

kit- "gitmek"
 kiter- <kit-er- "gidermek, ortadan kaldırmak"
 Kakırma sen anda ya sudma katıg
 Oturluk bolur bu kiterür tatıg (KB-4113)
 "Sen orada boğazını temizleyip tükürme,
 Bu, hem kalabalık olur, hem de keyif kaçırır."
 munguk- "sıkıntılanmak" (Div.)
 mungkar- <munguk-ar- "bunaltmak, sıkıntıya düşürmek"
 Ol anı mungardı: O onu bunalttı (Div. -III, 397-24)

Şu örnekte de dönüşlü fiil teşkil edilmiştir.

kız- "kızarmak" (KB-3845)
 kızar- <kız-ar- "kızarmak"
 Yaşık yandı yirke yakurdu başın
 Yaruk dünya mengzi kızardı ışın (KB-3283)
 "Güneş döndü başın yere yaklaştı,
 Dünyanın parlak yüzü kızarıp sise büründü."

3. -d/-d-

Eski Türkçede bir pekiştirme eki olan -d- daha sonraki devirlerde -d- ve -y- olarak inkişaf etmiştir. Bu ek, önceleri pekiştirme görevinde bulunduğu halde, sonraları kökteki mânâ aşınmasını gidermek üzere kullanılmıştır. Nitekim -d/-d/-y- ile genişlemiş fiillerin, umumiyetle, aslı şekillerinin yerini yeni teşekkül edenler almıştır.

Prof. Dr.Saadet Çağatay bahis konusu ekin pekiştirilmiş fiiller yaptığını söylemekle beraber, verdiği örneklerde artık bu mânâ yoktur. (Bkz. Saadet Çağatay, Pekiştirilen Fiiller, TDAY, 1966)

bu- "donmak" (buz < bu-z kelimesinin mevcudiyeti bir bu- kökünün var olduğunu göstermektedir.)

bud- <bu-d- "donmak, donarak ölmek" (Div.)
 Er tımlugka budtı: Adam soğukta buydu, dondu ve öldü. (Div. III, 439-6)
 ke- "giymek"

ked- <ke-d- "giymek"

Tümen yılda berü tul erdim tulas

Bu tul tomı suçlup örüng kedtim as

"Ben binlerce yıldan beri dul idim. Şimdi bu dul elbisesini çıkarıp beyaz gelinlik giydim." (KB-84)

kö- "görmek" (Köz kö-z "göz" kelimesinin mevcudiyeti bir kö- kökünün bulunduğunu göstermektedir.)

köd- <kö-d- "görmek, gözlemek"

Yakın yaguk körmedip nengni ködür (Div. III, 23-1)

"Eşini dostunu görmeyip malını mülkünü görür."

kü- "korumak, gözlemek" (KB III)

"Ey hükümdar, ülkeye uzun müddet hükmetmek istiyorsan, kanunları doğru uygulayıp halkı koruyacaksın, gözeteceksin."

küd- <kü-d- "korumak, gözlemek, beklemek"

Türklerin meni küdti sözi, beni gözledi demektir. (Div. II, 87-14)

Ne kim işler erse tükelin küder

Tükegü tükese inişke yanar (KB-1050)

"Her şey kemalini bekler, kemale erince de zevala başlar"

Bela kelse sabr it ferahla küdüp

Küdüp tur ferahka bela renc yodup (AH, 350)

"Bela gelirse, ferahlığı bekleyerek sabr et,

Bela ve zalimeti yok edip ferahlığı bekle"

yo- "yok olmak" (yok < yo-k yok kelimesinin mevcut oluşu yo- fiilinin var olduğunu göstermektedir.)

yod- <yo-d- "yok etmek, mahvetmek, silmek, bozmak"

Ol toprak yüzündi yodtı:

"O yüzünden toprağı sildi" (Div. III, 434-7)

yü- "yüklemek" (Yük < yü-k- "yük" isminin mevcudiyeti yü- fiilinin varlığını göstermektedir.)

yüd- <yü-d- "yüklemek"

Ol yük yüdti: "O yük yükledi" (Div. III, 434-1)

Kalur sabr idisi sevabın yüdüp (AH, 352)

"Sabır sahibi sevabın yüklenmekle kalır."

Ayrıca :

kod- <ko-d- "koymak" (Div., KB., AH.)

tod- <to-d- "doymak" (Div. KB)

yad- <ya-d- "yaymak" (Div. KB)

4. -gar/-ger- <-g-a-r/-g-e-r-

Geçişsiz fiil tabanlarından geçişli ve geçişli tabanlardan da ettirgen fiiller teşkil etmektedir.

Bu ek, sonu -g/-g- ile biten isimlerden -ar/-er- ile yapılmış fiillerin, heceleme esnasında yanlış bölünmesiyle meydana gelmiş sanılabilir. Fakat o takdirde ettirgen değil, ancak geçişsiz fiiller teşkil edebilirdi. Çünkü -ar/-er- isimlerden oluş bildiren geçişsiz fiil yapmaktadır. Mesela, sarıg: "sarı" isminden -ar- ile yapılan sarıg-ar- "sararmak", sar-gar- şeklinde hecelenmiş ve ayrı hece teşkil eden -gar-, ek görünümlüdür. Ama bu, geçişsiz bir fiildir ve tabii isim tabanına dayalı olduğu için bu bahsin dışındadır. Diğer yandan, burada asıl bahis konusu olan fiil tabanından türemiş içik- "içeri girmek" fiili -er- ekiyle genişleyip içiker- <içiger- <içger- şeklinde inkişaf ettikten sonra artık içik-er- tarzında değil, içger- tarzında, taşık- fiili de -ar- ile genişleyip taşık -ar- < taşıg-ar- < taşgar- şeklinde hecelenince gene -gar/-ger- ek durumunda kalmış bulunmaktadır.

Ol atın evge içgerdi

"O atını içeri soktu" (Div. I, 237-4)

örneğinde görüldüğü gibi. Bu takdirde -gar/-ger- ekini isimden türemiş fiiller bahsinde ele almak gerekir. Ancak, bir kısım örneklerde ise, -gar/-ger- doğrudan doğruya, fiil köklerine geliyormuş gibi görüldüğü için burada incelenmiştir. Halbuki onlar da aslında bazı fiillerden -g/-g ile türemiş isimlere önce -a/-e-, sonra da -r- fiil yapma ekinin gelmesiyle teşekkül etmiştir. Meselâ :

ar- "yorulmak"

argar- <ar-gar- arıg-a-r- "yormak"

Ol atın argardı "O atını yordu" (Div. I, 225-21)

kutgar- <kutug-ar- <kut-u-g-a-r- "kurtarmak"

Mini kutgaru bir özingni bile (KB-6260)

"Beni ve kendini kurtarı ver."

odı- "uyandırmak"

odgar- <odı-gar- <odıg-a-r- "uyandırmak"

Kanda eriç kanıkı - Emdi udım odgarur

"Nerede o dileğine eren - Şimdi beni uyandırır." (Div. I, 46-20)

kezger- <kez-ger- <kezig-e-r- "geze getirmek"

Er ok kezgerdi : Adam oku geze getirdi. (Div. II, 196-7)

kön- "düzelmek, doğrulmak"

könger- <kön-ger- <könig-e-r- "düzeltmek, doğrulmak"

Ol yol köngerdi: "O doğru yol gösterdi. (Div. II, 197-6) örneklerinde görüldüğü üzere. O halde gerek sarğar- < sarıg-ar- gibi aslî isimden -ar-/ -er- ile türemiş geçişsiz fiilleri, gerekse taşğar- < taşıg-ar- < taşık-ar- şeklinde fiilden -ar-/ -er- ile türeyen ettirgen fiilleri şu yukarıdaki sonuncu örneklerle karıştırmamak lâzımdır. Ayrıca da buradaki -gar-/ -ger- ekinin -g+-a+-r-/ -g+-e+-r şeklinde teşekkül etmiş olduğu unutulmamalıdır. (Daha geniş bilgi için isimden fiil türeten -r- eki bahsine bakınız.)

5. -gır/-gir- ; -gur/-gür- < -g-ı-r/-g-i-r- ; -g-u-r/-g-ü-r-

a. Bu ek, eklendiği fiil tabanlarının mânâsına bir istikamet vermekte yahut bir temayülü ifade etmektedir. Oldukça geniş ve yaygın bir kullanılışı vardır. Bu da fiilden isim yapan -g eki üzerine önce -ı/-i/-u/-ü- ; sonra da -r- fiil yapma eklerinin gelmesiyle kurulmuştur. (-g+-ı+-r-) (Daha geniş izahat -gar-/ -ger- bahsinde verilmiştir.)

kel- "gelmek"

kelgir- <kel-gir- "gelmek istemek, gele yazmak"

Ol manga keligirdi: "O bana gelmek istedi." (Div. II, 19-27)

süs- "süsmek, hayvan tos vurmak"

süsgür- <süs-gür- "süsmek istemek, süse yazmak"

Sığır erig süsgürdi: "Sığır adamı süsmek istedi, süse yazdı." (Div. II, 189-15)

kol- "istemek"

kolgir- <kol-gir- "isteye yazmak"

Ol menden kolgırdı: "O benden bir şey isteye yazdı." (Div. II, 194-13)

taş- "taşmak"

taşgur- <taş-gur- "taşa yazmak, taşmak üzre olmak"

Aşıç taşgırdı: "Tencere taşa yazdı, az kalsın taşıyordu." (Div. II, 178-17)

17)

b. Bu ek ailesinin -gur/-gür- çifti daha ziyade ettirgen fiiller teşkil etmektedir:

ar- "yorulmak"

argur- <ar-gur- <arıg-u-r- "yormak"

Begler atın argurup-Kadgu anı turgurup

"Beyler atlarını yordular-Kaygı onları durdurdu." (Div.I,486-14)

eri- "erimek"

ergür- <eri-gür- <erig-ü-r- "eritmek"

Ol yad ergürdi: O yağ eritti (Div. I, 227-23)

ki- "girmek"

kigür- <ki-gür- <kig-ü-r- "girdirmek"

Elig aldı evke kigürdi bata (KB, 3293)

"Elinden tutup hemen içeri soktu."

karagur- <karag-u-r- "karartmak"

Karagurma dünyaka sukluk kılıp (KB, 6092)

"Dünyaya tamah ederek ruhunu karartma."

sız- "sızmak"

sızgur- <sız-gur- "sızdırmak" (Div. IV)

tir- "yaşamak" (tiring <tir-i-g "diri, canlı")

tirgür-

-gür- "diriltmek" (Div. IV)

tod- "doymak"

todgur- < tod-gur- "doyurmak" (Div. IV)

tur- "durmak"

turgur- < tur-gur- "durdurmak" (Div.)

c:Eklendiği fiilin mânâsında bazan her hangi bir değişiklik yapmamaktadır

er- "erişmek, ulaşmak"

ergür- < er-gür- "yetişmek, ulaşmak"

Ol aşka ergürdi: "O yemeğe vaktinde yetişti." (Div. I,228-1)

kat- "katmak, karıştırmak, katılaşmak"

katgur- < kat-gur- "gölerek katılmak"

Ünün katgura sen katıg külmegil (KB- 4114)

"Katılırcasına yüksek sesle gülme"

kur- "kurumak"

kurgur- < kur-gur- < kurıg-ır- "kurumak"

Yer kurgırdı: "Yer kurudu" (Div. II, 194-2)

6. -k/-k-

Eski Türkçe'de pekiştirme eki olarak kullanılan ve ayrıca fiile dönüşlülük mânâsı da veren -k/-k- Karahanlı Türkçesi'nde daha da geniş bir kullanım sahası bulmuştur. Ancak bu ekin fiilden hem de isimden aynı mahiyette fiiller türetmesi, dikkat çekici bir hususiyettir.

Bilindiği gibi Türkçe'de fiile gelen ekler isme, isme gelen ekler de fiillere gelmez. Bu itibarla -k/-k- kullanılış bakımından istisna teşkil eden nadir eklerden biridir.

Kaşgarlı bu ekin görevini şöyle anlatmaktadır:

"Yenilmeyi, ezilmeyi, bir tesir altında kalma"yı anlatmak için gelir ve mef'ül mânâsı bildirir:

Er açıkdı: "Adam acıktı."

Yılki yutukdı: "Hayvan sürüsü kuraklıktan arıkladı." (Div. I,21-2)

Bizim tesbit ettiğimiz diğer örnekler:

bas- "basmak, baskın yapmak"

basık- < bas-ı-k- "basılmak, baskına uğramak"

Er yağıka basıktı: "Adam düşmanın baskınına uğradı, basıldı." (Div. II,228-61)

sañç- "dürtmek, sokmak, yenmek"

sañçık- < sañç-ı-k- "vurulmak, yenilmek, sancılmak"

Yağı sañçıktı: Düşman yenildi. (Div. II, 228-2)

savur- "savurmak"

savruk- < savur-u-k- "savrulmak, saçılmak"

Közden yaş savruktı: "Gözden yaş savruldu, saçıldı."

soy- "soymak"

soyuk- < soy-u-k- "soyulmak"

Er soyuaktı: "Adamın malı soyuldu." (Div. III, 189-20)

sez- "sezmek"

sezik- < sez-i-k- "sezmek"

Bu işig angar seziktin: "Bu işi ondan sezdim." (Div. II, 117-22)

al-

alk- < al-k- "mahvetmek, batırmak" (KB-1209)

7. -kit/-kit-/ -kut-/ -küt-

Çok az kullanılmış birleşik bir ektir. Ettirgen fiiller teşkil eder.

kör- "görmek"

körküt- < kör-ü-k-ü-t- "göstermek" (Em, 98-1)

körkit- < kör-kit- < kör-ü-k-i-t- "göstermek" (KB, 663; ayrıca 15 örnek vardır)

8. -l-

Hem edilgen, hem de dönüşlü fiiller teşkil eden bu ek, ünsüzle biten tabanları -ı/-i/-u/-ü- yardımcı sesleriyle bağlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde -n- ile yapılan meçhul fiillerin çoğu bu dönemde -l- ile yapılmıştır.

a. Edilgen (Meçhul) Fiiller:

alka- "alkışlamak"

alkal- < alka-l- "alkışlamak"

Beyge alkış alkaldı: "Bey alkışlandı." (Div. I, 249-17)

ay- "söylemek"

ayıl- < ay-ı-l- "söylemek"

Angar söz ayıldı: "Ona söz söylendi." (Div. I, 268-23)

beze- "süslemek"

bezel- < beze-l- "süslemek"

Ev bezeldi: "Ev bezendi" (Div. II, 131-13)

evdi- "elde etmek"

evdil- < evdi-l- "ele geçirilmek"

Evdildi neng: "O şey ele geçirildi." (Div. I, 246-19)

iste- "istemek"

istel- < iste-l- "istenmek"

isteldi neng: "O şey istendi." (Div. I, 246-9)

tara- "taramak"

taral- < tara-l- "taranmak"

Saç taraldı: "Saç tarandı" (Div. II, 226-22)

yama- "yamamak"

yamal- < yama-l- "yamanmak"

Ton yamaldı: "Elbise yamandı." (Div. III, 82-4)

b. Dönüşlü yahut geçişsiz fiiller:

amur- "sükûnete kavuşmak"

amrul- < amur-u-l- "sükûnete kavuşmak"

Ediz ordu il kol sen amrul, amul (KB, 30849)

"Sen yüksek ülke ve ordu iste, sükûnete kavuş."

ırga- "sallamak"

ırgal- < ırga-l- "sallanmak"

Yığaç ırgaldı: "Ağaç sallandı." (Div. I, 249-10)

od- "uyanmak" (odgur- < od-gur- "uyandırmak" KB III)

odul- < od-u-l- "uyanık olmak, uyanmak"

Ölüm tutsa odlur yetilmez küçi (KB, 1142)

"Ölüm gelince uyanır fakat hiç bir şeye gücü yetmez."

kat- "katmak"

katıl- < kat-ı-l- "katılmak"

İki türlüğ erke katılma yıra (KB, 4271)

kar- "karıştırmak"

karıl- < kar-ı-l- "karışmak"

Sini bilmesü halk katıgil karıl (KB, 3922)

"Halk senin kim olduğunu bilmesin aralarına karış."

Şu örnekte de -l- eki kökteki mânâyı hiç değiştirmemiştir.

alga- "almak"

algal- < alga-l- "almak"

Tirilmiş bu canlıg canın algalı (KB, 1472)

"Ölüm bütün canlıların canını alacaktır."

Buradaki örneklerin önemli bir kısmı isimden -a/-e ile türemiş fiil tabanıdır. Ancak o tabanlar artık kullanılmamaktadır. Aynen isimden -la/-le ile yapılan tabana gelen -n- ve -a/-e ile yapılan tabana da -d ekinin gelişi gibi.

9. -ma/-me-

Fiil kök veya gövdelerine gelen bu ek Türkçede menfi mânâda fiil yapan ve çok işlek olan bir ektir.

Alımlıg körü armadı (Div. I, 149-2)

"Alacaklıyı görmekten usanmadı."

Oruçak alıp yermedi (Di. I, 149-1)

"Emaneti alıp yermedi."

10. -n-

Esas itibarıyla dönüşlü ve edilgen (meçhul) fiiller teşkil eden -n- eki bu vazifesi dışında çeşitli mânâlı fiiller yapmaktadır. Ünsüzle biten tabanlara -ı/-i/-u/-ü- yardımcı ünlüleriyle bağlanır.

1. Dönüşlü Fiiller

a. İşin Fâil Üzerinde Yapılması:

aşu- "örtmek"

aşun- < aşu-n- "örtünmek"

Yıpar kitti kafur aşındı başım (KB, 4848)

"Mist gitti, başım kâfur örtündü"

alk- "mahvetmek, batırmak"

alkın- < alk-ı-n- "mahvolmak, tükenmek" (KB, 144)

it- "itmek"

itin- < it-i-n- "sürünmek"

Er itindi: "Adam süründü" (Div. II, 139-7)

tara- "taramak"

taran- < tara-n- "kendi kendini taramak"

Ol saçın tarandı: "O kendi saçını taradı." (Div. II, 145-6)

b. İşin Fâil İçin Yapılması:

elge- "elemek"

elgen- < elge-n- "kendisi için elemek"

Uragut un elgendi: "Kadın kendisi için uneledi." (Div. I, 255-10)

ek- "ekmek"

ekin- < ek-i-n- "kendisi için ekmek"

Ol özinge tarıg ekindi: "O kendisi için ekin ekti."

c. Fâilin İşi Yapılmış Gibi Görmesi:

Bu mânâdaki fiiller, umûmiyetle isimlerden -la/-le- ekiyle türemiş tabanlardan yapılmaktadır. Ancak bahis konusu -la/-le- ile yapılmış tabanlar gerçekte bulunmayıp, nazarı olarak farzedilmişlerdir.

azlan- < az-la-n- "azımsamak, az bulmak"

Ol bu yarmakıg azlandı: "O bu parayı azımsadı, az buldu" (Div. I, 297-21)

isiglen- < isig-le-n- "bir şeyi sıcak bulmak"

Ol er bu ogurda barmakka isiglendi:

"O adam gitmek için vakti sıcak buldu." (Div. I, 294-25)

kızlan- < kız-la-n- "pahalı bulmak"

Ol bu atıg kızlandı: "O bu atı pahalı buldu." (Div. II, 251-14)

kuruglan- < kur-u-g-la-n- "kuru bulmak"

Ol ötmekni kuruglandı: "O ekmeği kuru buldu" (Div. II, 268-15)

suvıgla- < suvıg-la-n- "sulu bulmak"

- Ol balığ suyulandı: "O balı sulu buldu." (Div.II,267-6)
- ç. Fâilin İşi Yapar Gibi Görünmesi :
- bar- "gitmek, ermek"
- barın- < bar-ı-n- "gider gibi görünmek, erer gibi görünmek."
- Ol evge barındı: "O, eve varır göründü." (Div.II,141-25)
- keç- "geçmek"
- keçün- < keç-ü-n- "geçer görünmek"
- Er suv keçündi: "Adam, kendini suyu geçer gibi gösterdi." (Div.II,156-12)
- sat- "batmak"
- satın- < sat-ı-n- "satar görünmek"
- Er atın satındı: "Adam atını satar göründü." (Div.II,150-19)
- süz- "süzmek"
- süzün- < süz-ü-n- "süzer görünmek"
- Er özinge suv süzündü: "Adam kendine su süzer gibi göründü." (Div.II,152-2)

2. Meçhul Fiiller :

- ba- "bağlamak"
- ban- < ba-n- "bağlanmak"
- Koy bandı: "Koyun bağlandı." (Div.II,27-17)
- biti- "yazmak"
- bitin- < biti-n- "yazılmak"
- Bitinmiş üçün söz unutmaz kalı: (KB. 2697)
- "Yazılmış olan söz unutulmaz, kalır."
- közün- < köz-ü-n- "görülme"
- Közündi neng: "nesne görüldü." (Div.II,152-17)
- Bazı örneklerde ise, -l- ile kurulmuş meçhul tabanlara ayrıca -n- getirilmek suretiyle ikinci defa meçhul yapılmışlardır:
- açıl- "açılmak"
- açılın- < açıl-ı-n- "açılmak"
- Kapug açlındı: "Kapı açıldı." (Div.I,256-22)
- süzül- "süzülmek"
- süzlün- < süzül-ü-n- "süzülmek"
- Suv süzlündi : "Su süzüldü" (Div.II,247-10)
- tizil- "dizilmek"
- tizlin- < tizil-i-n- "dizilmek"
- Yinçü tizlindi: "İnci dizildi." (Div.II,243-25)
- üzül- "kırılmak, kopmak"
- üzlün- < üzül-ü-n- "kopmak"
- Urk üzlündi: "İp üzüldü koptu" (Div.I,258-15)

3. Oluş Bildiren Fiiller:

- adgırlan- < adgır-la-n- "aygırlaşmak"
- Tay adgırlandı: "Tay aygırlaştı." (Div.I,313-8)
- beklen- < bek-le-n- "sağlamlaşmak"
- Beklendi neng: "Nesne sağlamlaştı, berkişti." (Div.II,239-16)
- küçen- < küçe-n- "gücü kuvveti kalmamak, güçsüzleşmek"
- At küçendi: "Atın gücü kuvveti kalmadı." (Div.II,156-13)
- katın- < katı-n- "Katılaşmak, sertleşmek"
- Tolumlug bolup katındı, kanıng emdi yer suvar.
- "Silahı bulunca sertleştin; şimdi kanın yeri sular" (Div.I,498-21)

4. Eke Rağmen Mahiyeti Değişmeyip Sadece Mânâsı Kuvvetlenmiş Fiiller:

- aş- "aşmak, geçmek"
- aşun- < aş-u-n- "aşmak, geçmek"
- Karı kim aşındı ödindin keçip
- Tapındıng açığda aşındı tapug (KB-3064)
- "Hizmet ettin, senin hizmetin benim hizmetimi aştı."
- bil- "bilmek"
- bilin- < bil-i-n- "bilmek, anlamak"
- Men emdi bilindim açıldı közüm(KB,5399)
- "Ben şimdi anladım, gözüüm açıldı."
- kod- "koymak, bırakmak"
- kodun- < kod-u-n- "bırakmak"
- Katıglan özüngke at edgü kodun(KB,1446)
- "Mutlaka kendine iyi ad bırak"
- kol- "istemek"
- kolun- < kol-u-n- "istemek"
- Er neng kolundı: "Adam bir şey istedi." (Div.II,156-1)
- u- "muktedir olmak"
- un- < u-n- "muktedir olmak, gücü yetmek"
- Unarça ayayın yarı bir manga(AH,4)
- "Bana yardım et, gücümün yettiği kadar söyleyeyim."

11. -r-

Ettirgen fiil yapan bir ektir:

- kingü- "genişlemek"
- kingür- < kingü-r- "genişletmek" (KB,2022-4446)

12. -sa/-se-

Hem fiilden hem de isimden yeni fiiller türeten -sa/-se- Karahanlı Türkçesi'nde çok kullanılmıştır. Bu ek hakkında Kaşgarlı şu bilgiyi vermektedir:

"Bir işin işlenmesini dilemek için fiiller gelir!:"

"suv içsedi" gibi ki "su içmek istedi" demektir. (Div.I,20. sayfa)

Müellif ayrıca, isimden fiil türeten -sın/-sin- ekini de bununla birleştirerek ikisini bir saymıştır. Tabii Kaşgarlı'nın bu görüşüne katılmak mümkün değildir. Ancak mümkündür ki, fiil tabanından -ı/-i- ekleri ile önce isimler yapılmış sonra da bu isimlerden -sa/-se- eki ile fiiller türetilmiştir. Yani -sa/-se- ikimden fiil yapan ektir. (Bkz. İsimden Fiil Yapan Ekler Bahsi)

- al- "almak"
- alsa- < al-ı-sa- < al-sa- "almak istemek"
- Ol at alsadı: "O at almak istedi" (Div.I,278-12)
- aş- "aşmak, geçmek"
- aşsa- < aş-sa- < aş-ı-sa- < aş-i-sa- "aşmak istemek"
- Ol art aşsadı: "O, yokuşu aşmak istedi." (Div.I,277-6)
- em- "emmek"
- emse- < em-se- "emmek istemek"
- Kenç anasın emsedi: "Çocuk anasını emmek istedi."
- kör- "görmek"
- körse- < kör-se- < körü-se- < kör-ü-se- "görmek istemek"
- Men anı körsedin: "Ben onu görmek istedim."
- öl- "ölmek"
- ölse- < öl-se- "ölmek istemek"

Ol er ölsedi: "O adam ölmek istedi." (Div.I,178-16)

NOT: Bizim kanaatımıza göre -sa/-se- eki aslında sadece isimlerden fiil yapan bir ektir. Nitekim, bahis konusu ek, Divanda çok daha yaygın ve işlek olarak isimlerden fiil türetmektedir. Bu itibarla, bir hece düşmesi neticesinde fiil tabanına eklendiği sanılmıştır. (Bk. İsimden Fiil Yapan Ekler Bahsi)

13. -sık/-sik/-suk/-sük/-z-ı-k/-z-i-k/-z-u-k/-z-ü-k

Edilgen veya dönüşlü fiiller teşkil eden bir ektir. Kaşgarlı bu eki -k/-k- ile aynı sayarak beraber zikretmektedir. Oldukça yaygın bir kullanılışı vardır.

al- "almak"

alsık- < al-sık- < al-ı-z-ı-k- "bir şeyden mahrum kalmak, kaybetmek"

Başın alsıkar terk eşit uşbu söz (KB, 4119)

"Bu sözü iyi dinle yoksa başını kaybedersin"

ar- "aldatmak"

arsık- < ar-sık- < ar-ı-z-ı-k- "aldanmak"

Nelük arsıkar sen aya öldeçi (KB,3529)

"Ey ölecek olan kişi neye aldanıyorsun?"

bil- "bilmek"

bilsik- < bil-sik- < bil-i-z-i-k- "bilinmek"

Anung yaşut işi bilsikti: "Onun gizli işi bilindi." (Div.II, 228-24)

tut- "tutmak"

tutsuk- < tut-suk- < tut-u-z-u-k- "tutulmak"

Er yagıka tutsuktu: "Adam düşman tarafından tutuldu." (Div.II,227-13)

ur- "vurmak", "dövmek"

ursuk- < ur-suk- < ur-u-z-u-k- "dövülmek, vurulmak"

Er ursuktu: "Adam dövüldü." (Div.I,243-25)

ut- "yenmek, kazanmak"

utsuk- < ut-suk- < ut-u-z-u-k- "oyunda yenilmek, utulmak"

Ol yarmak utsuktu: "O, oyunda para utuldu." (Div.I,243-12)

Not: Kaşgarlı Mahmut, bu ek ile aynı mahiyette iki ayrı ekten daha bahsetmektedir: -duk- ve -çuk

bulduk- < bul-duk- < bul-u-t-u-k- "bulunmak"

Buldukti neng: "Nesne bulundu." (Div.II,227-10)

tunçuk- < tun-çuk- < tunç-u-k- "nefes alamaz hale gelmek"

Er tunçuktu: "Adam nefes alamaz oldu." (Div.II,227-13)

Uygur Sözlüğü'nde de bultuk- "bulunmak" fiili mevcuttur. Ancak Saadet Çağatay bahis konusu -tuk- ekinin pekiştirici olduğunu ileri sürmektedir. Fakat eldeki örnek edilgen mânâsı taşımaktadır. Diğer -çuk- ekini ise izah etmek mümkün değildir.

soy- "soymak"

soysuk- < soy-suk- "soyguna uğramak" (Div.I,21-6)

14. -sır/-sir/-sı-r/-si-r-

Bu ekle yapılmış bir örneğe tesadüf edilmektedir:

kül- "gülmek"

külsir- < kül-sir- < kül-i-si-r- "gülümsemek, gülümser görünmek"

Er külsirdi: "Adam gülümser göründü." (Div.II,196-8) Kutadgu Bilig ve

Atabetü'l-Hakayık'ta da aynı ekin bir değişik şekli vardır:

külçir- "gülümsemek"

Ajun külçirer baz alın kaş çatar (Ah, 205)

"Dünya gülümser fakat gene de kaş çatar"

Yüzi kızdı ingdı yana külçirip (KB,3845)

"Yüzünde keder vardı fakat gene de gülümsedi."

Muhtemelen, -sir- ile -çir- aynı ekin farklı şivelerdeki şekilleridir. Nitekim bu kelime Uygur Sözlüğü'nde de külçir- şeklindedir.

15. -ş-

Türk Dil'i'nin bütün şivelerinde hiç bir ses ve mânâ değişikliğine uğramadan kullanılan -ş-, ünsüzle biten fiil tabanlarına -ı/-i/-u/-ü- yardımcı ünlüleriyle bağlanmaktadır.

Bu ek n en önemli hususiyeti, teşkil ettiği fiillere fâilin birden fazla olmasıdır. Böylece, ifade edilen iş ve hareket birden fazla fâil tarafından ya beraber, ya da karşılıklı olarak yapılmaktadır. Onun için -ş- ile kurulmuş fiillere işteş fiil denilmektedir.

Nazarî olarak her fiil tabanına gelebilen bu ek şu mahiyette fiiller teşkil etmektedir:

1. İki Fâilin Birbirine Karşı Hareket Etmesi:

ar- "aldatmak"

arış- < ar-ı-ş- "birbirini aldatmak"

Olar ikki arıştı: "Onlar birbirini aldattı." (Div.I,182-14)

alk- "yok etmek"

alkış- < alk-ı-ş- "birbirini yok etmek"

Boy ikki bile alkıştı: "İki boy birbirini yok etti." (Div.I,237-14)

kork- "korkmak"

korkuş- < kork-u-ş- "birbirinden korkmak"

Olar ikki korkuştılar: "Onlar ikisi birbirinden korktu." (Div.II,221-10)

pus- "pusuya yatmak"

pusuş- < pus-u-ş- "birbirine pusu kurmak"

Begler pusuştu: "Beyler birbirine pusu kurdu." (Div.II,101-8)

2. İki Fâilin Birbiriyle Yarış veya Yardımlaşma Halinde Olması:

Fakat bu çeşit fiillerde hareket iki kişi tarafından yapıldığı halde tek fâil görülmektedir.

ag- "yükselmek, yukarı çıkmak"

agış- < ag-ı-ş- "yükseğe çıkmakta yarış etmek"

Ol mening birle agıştı: "O benimle dağa çıkmakta yarış etti." (Div.I,185-16)

al- "almak"

alış- < al-ı-ş- "alacak almakta yardım etmek"

Ol manga alım alıştı: "O, bana alacağımı almakta yardım etti." (Div.I,188-9)

beze- "süslemek"

bezeş- < beze-ş- "süslemekte birbirine yardım etmek"

Ol manga bezek bezeşti: "O, bana nakış yapmakta yardım etti." (Div.II,99-22)

ek- "tohum ekmek"

ekiş- < ek-i-ş- "tohum ekmekte yardım etmek"

Ol manga tarıg ekişti: "O bana tohum ekmekte yardım etti." (Div.I,187-6)

Yukarıdaki örnekler incelendiği zaman görülür ki, fiilin gösterdiği hareket, aslında, iki kişi tarafından aynı anda beraber yapılmaktadır. Ancak, şekil itibarıyla cümlede tek fâil bulunmaktadır.

3. Birden Fazla Fâilin Aynı Hareketi Aynı Anda Beraber Yapması:

sanru- "sayıklamak, saçmalamak"

sanruş- < sanru-ş- "hep beraber saçmalamak"

Esrükler kamug sanruşdı: "Sarhoşlar hep saçmaladı." (Div.II,214-12)

tangla- "şaşmak"

tanglaş- < tangla-ş- "hep birlikte şaşmak"

Kişiler bu işig tanglaşdı: "insanlar bu işe şaştı." (Div.398-20)
uk- "anlamak"

ukuş- < uk-u-ş- "hep beraber anlamak"

Olur bu işig ukuştılar: "Onlar bu işi anladılar." (Div.I,186-24)

4. Bir Halin Oluşması, Bir Halden Başka Bir Hale Geçiş:

Bu durumda fiil dönüşlü çatı görünüşündedir:

ısı- "ısınmak"

ısış- < ısı-ş- "kendi kendine ısınmak"

Isışdı neng: "Nesne ısındı." (Div.I,185-8)

semir- "semirmek"

semriş- < semir-i-ş- "semizleşmek"

Atlar kamug semrişdi: "Bütün atlar semizleşti." (Div.II,213-19)

5. Edilgen (Meçhul) Fiiller:

Aslında edilgen çatılara gelen -ş-, burada mânâyı pekiştirmekte ve hareketin kendi kendine olduğunu göstermektedir.

süzül- "süzülmek"

süzüş- < süzül-üş- "kendi kendine süzülmek"

Suvlar kamug süzüşdi: "Bütün sular süzüldü." (Div.II,215-24)

tikil- "dikilmek"

tikliş- < tikil-i-ş- "dikilmek"

Yığaç tiklişdi: "Ağaç dikildi." (Div.II,207-17)

Şu örnekte de hareketin sürekli olduğu ifade edilmektedir:

sark- "damlamak"

sarkış- < sark-ış- "sürekli ve çok damlamak"

Buzdın suv sarkışdı: "Buzdan çok su damladı." (Div.II,215-1)

6. Fâilin Tek Olması:

ad- "ayırarak"

adış- < ad-ış- "ayırarak"

Yana alma tırngak adışma butung (KB, 4115)

"Ayrıca, tırnağını kesme ve bacaklarını ayırma"

kar- "karışmak"

kariş- < kar-ış- "karışmak"

Ol manga yolda karişdı: "O beni yolda karşıladı." (Div.II,98-5)

kinge- "danışmak"

kingeş- < kinge-ş- "sormak, danışmak"

Negü teg kingeşür sen emdi manga (KB,3488)

"Sen şimdi bana nasıl bir şey sorarsın?"

tüp- "kökünü aramak"

tüple- < tüple-ş- "kökleşmek" (Div.II,206-22)

16. -t-

Eski Türkçe döneminde beri kullanılan yaygın bir ektir. Geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri de geçişli duruma getirir.

Bu ek de tek ünsüzden ibaret olan diğer ekler gibi, ünsüzle biten tabanlara -t/-i/-u/-ü- yardımcı ünlüleriyle bağlanmaktadır. Ancak, Türk Dilinin ses kaidelerine göre, l/n/r gibi ünsüzlerden sonra doğrudan doğruya bağlandığı da görülmektedir

a. Geçişsiz Tabanlardan Yapılan Geçişli Fiiller:

belgür- "belirmek, ortaya çıkarmak"

belgürt < belgür-t- "belirtmek, ortaya çıkarmak"

Bayat tüşte belgürtti emdi manga (KB, 6066)

"Tanrı rüyada şimdi bana bunu belli etti."

bedü- "büyümek"

bedüt- < bedü-t- "büyütmek"

Bu iki bedütür ödürmiş kulğ (KB-1001)

"Bu iki seçilmiş şey kulu büyüdür."

tag- < tag-ı-t- "dağıtmak"

Yana yangıl emdi negü söz tagıttım (KB-6557)

tam- "damlamak"

tamıt- < tam-ı-t- "damlatmak"

Ol suv tamıttı: "O, suyu damlattı" (Div.II,311-11)

b. Geçişli Tabanlardan Yapılan Ettirgen Fiiller :

argur- "yormak"

argurt- < argur-t- "yordurmak"

Anın atın argurttı: "Onun atını yordurdu" (Div.I,229-13)

biti- "yazmak"

bitit- < biti-t- "yazdırmak"

Angar beg inanıp bititse bitig(KB-2671)

"Bey ona inanıp kitap yazdırırsa"

keçse- "geçmek istemek"

keçset- < keçse-t- "geçmek umudunda bulundurmak"

Ol meni suvdın keçsetti: "O beni sudan geçirmek umudunda bulundurdu"

(Div.II,336-8)

köl- "bağlamak"

köl-i-t- "göndermek". Yani ağacı veya fidanı toprağa bağlatmak" (Div.)

saç- "saçmak"

saçıt- < saç-ı-t- "saçtırmak"

Ol angar suv saçıttı: "O, ona su saçtırdı." (Div.II,239-19)

sev- "sevmek"

sevit- < sev-i-t- "sevdirmek" (KB,400)

c. Ek Aldığı Halde Mânâ Değişikliğine Uğramamış Fiiller:

ay- "söylemek"

ayt- < ay-t- "söylemek"

Kereklig söz aytur men emdi sanga (KB,1904)

"Ben sana şimdi gerekli sözler söylüyorum."

bekle- "kilitlemek, kapamak"

beklet- < bekle-t- "kilitlemek, kapatmak"

Körü bekleti- çıksa karşı kapug (KB-2535)

"Kapıya gözü önünde kapatıp çıksa"

kad- "geri dönmek"

kadıt- < kad-ı-t- "geri dönmek"

Küvez teg kür etip kaya teg kadıttım(KB-6539)

Gururlu bir yiğit gibi tekrar sana döndüm."

17. -dur-/dür-/tur-/tür-/t-u-r/-t-ü-r-

Kaşgarlı Mahmut bu ek hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Pek çok yerde fiili müteaddî yapmak için -r harfi -t ile birleşir. "Gitti" demek olan "bardı" kelimesi "barturdu" şeklinde müteaddî olur. "Keldi" sözünden de "keltürdi" şeklinde müteaddî yapılır(Div. I-20)

Eski Türkçe döneminde de bulunan -tur-/tür-, bizce, iki ekin birleşmesiyle meydana gelmiş olabilir. Esasen geçişli ve ettirgen fiiller teşkil eden -t- eki, muhtemelen, ya heceleme esnasındaki yanlış bölünme sebebiyle, (art-ur- "artırmak" fiilinin ar-tur- şeklinde hecelenmesi gibi) yahut da ettirgenlik vazifesi

aşınan -t- üzerine, yeniden aynı mânâdaki -ur/-ür- ekinin gelmesiyle teşekkül etmiştir. Meselâ: tamut- "damlatmak" tamut-ur-/ tam-tur- "damlatmak" gibi.

Bu ek, fiil tabanının son sesine göre, -dur/-dür- şeklini de almıştır.

kül- "gölmek"

kül-tür- < kül-tür- "göldürmek"

Ol meni kültürdi: "O beni güldürdü" (Div.II,196-12)

sa- "saymak"

satur- < sa-tur- "saydırmak"

Ol angar koy saturdı: "O, ona koyun saydırdı." (Div.III,187-2)

kon- "konmak"

kondur- < kon-dur- "kondurmak"

O evinde kuş kondurdı: "O, evine kuş kondurdu." (Div.II, 142-9)

kel- "gelmek"

keldür- < kel-dür- "getirmek"

Tilemiş tileking sanga keldürür (KB,4423)

Dilediğin dileği sana getirir".

kön- "doğrulamak, düzelmek" (KB-4994)

köndür- < kön-dür- "göndermek, doğrulamak" (KB-474,3994,2077)

18. -ur/-ür

Eski Türkçe devrinden beri yaygın olarak kullanılan -ur/-ür de, geçişsiz tabanlardan geçişli, geçişli tabanlardan da ettirgen fiiller teşkil etmektedir.

a. Geçişsiz Tabandan Yapılan Geçişli Fiiller

buş- "kızmak, hiddetlenmek"

buşur- < buş-ur- "kızdırmak, hiddetlenmek"

Ulugları buşurup sanga bu mizah (AH-347)

"Bu alay büyükleri sana kızdırır."

kop- "yerinden kalkmak"

kopur- < kop-ur- "yerinden kaldırmak"

Kişiler evinde kopurur tütün (KB- 341)

"Bu tip insan başkalarının evinde toz-duman kaldırır."

tod- "doymak"

todur- < tod-ur- "doyurmak"

Men anı todurdum: "Ben onu doyurdum." (Div.II,76-8)

b. Çeşitli Tabandan Yapılan Ettirgen Fiiller:

ayt- "söylemek"

aytur- < ayt-ur- "söyletmek"

Ol manga söz ayturdu: "O bana söz söyledi." (Div.I,269-18)

tat- "tatmak"

tatur- < tat-ur- "tattırmak"

Asel taturup tamak tatıtip (AH-207)

"Önce bal tattırıp damağı tatlandırır."

c. Ek Aldığı Halde Mânâsı Değişmeyen Fiiller:

kıs- "kısaltmak"

kısır- < kıs-ur- "kısaltmak"

Sözüngni kısurgıl uzatıldı yaş (KB-176)

"Yaşın büyüdü, sözünü kısalt."

yak- "yaklaşmak"

yakur- < yak-ur- "yaklaşmak"

Yaşık yandı yerde yakurdu başıng (KB-3283)

"Güneş döndü, başın yere yaklaştı."

19. -z-

Az kullanılan bu ek, bazan ettirgen, bazan da sadece geçişli fiil teşkil etmektedir. Ancak tesbit ettiğimiz örneklerin bir kısmında fiil tabanı ile -z- ekini kesinlikle ayırmak mümkün olmamıştır.

em- "emmek" emüz- < em-üz- "emzirmek, emdirmek"

Uragut oglinga süt emüzdi: "Kadın oğluna süt emdirdi." (Div.I,180-4)

bul- "bulmak"

bulduz- < bul-u-t-u-z- "buldurmak" (Div.II,202-19)

kör- "görmek"

körküz- < kör-k-ü-z- "göstermek" (ME)

küde- "saklamak, beklemek"

küdez- < küde-z- "bekletmek, saklamak"

Ol manga küdezdi: "O bana bir şey sakladı, bir şeyi benim için bekletti." (Div.II,86-17)

tap- "bulmak"

tapuz- < tap-u-z- "buldurmak"

Ol manga söz taputzdı: "O bana bilmece sordu, buldurdu." (Div.II,86-6)

tam- "damlamak"

tamuz- < tam-u-z- "damlatmak"

Ol suv tamuzdı: "O, su damlattı." (Div.II,86-13)

Kaşgarlı ettirgen mânâ ifade eden diğer üç örneği -tur/-tür-, -dur/-dür-w ekiyle beraber zikredip, ayrıca şu bilgiyi vermektedir:

bulduzdi nengni: O bir şey buldurdu.

Ol manga iş bildüzdi: O, bana iş bildirdi, öğretti.

Ol tavar alduzdi: O, malını aldırdı, soyuldu

"Bu Oğuzca'dır. Öbür Türkler böyle söylemezler." (Div.II,202)

Yukarıdaki ifadeden anlaşıldığına göre, sunulan fiillerdeki ek -z- olmayıp, aslında -düz-/düz- 'dür. O da -dur/-dür- ekinin iki şive arasında birbirinden farklı telaffuz veya tesbit edilmesi neticesidir. Bir örnekte de -z- eki dönüşlü fiil teşkil etmektedir. töz- < tö-z- "tahammül etmek, dayanmak" (Er turumlugka tözdi)

"Adam soğuğa dayandı." (Div.III,182-9)

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE

FİİL ÇEKİMİ

ŞİMDİKİ ZAMAN

1) -a/-e

sanga kadgura tilde kesmez sözüüm (KB-3326)

"işte ben dâimâ seni merak ediyorum ve dilimden düşürmüyorum."

ünün ötti keklik küler kadgura (KB-76)

"keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor."

sıgun muygak agnar yorır tip keze (KB-79)

karacalar çiçekler üzerinde oynaşıyor."

1 Bu fiilin tö- kökünden -z- ile genişlemiş olduğu Batı Türkçesinin Anadolu sahasında aynı mânâ ile ve yaygın şekilde kullanılan döy- "tahammül etmek, katlanmak" masdarının mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Eğer Eski Türkçe'de bir tö- kökü bulunmasaydı, bugün Türkiye Türkçesinde döy- şekline rastlanılmazdı. Çünkü Türkçede buna benzeyen buy-, doy-, koy- gibi bütün fiillerde -y- nin eski -d- ekinin inkişafıyla meydana geldiği kesin olarak bilinmektedir.

GENİŞ ZAMAN

1) ar/-er

keyik teg kaçar men kim ol yetteci (KB-722)
 "ben geyik gibi kaçarım, bana kim yetişebilir."
 ökünçüm asığ yok keser men sözüm (KB-363)
 "son pişmanlık fayda vermez, sözüm bu kadar."
 itigli bar erse öger men anı (KB-B-25)
 "güzel bir eser yapan kişiyi överim."
 tilek arzu birle açar men sanga (KB-4796)
 "kalbimdeki sırrımı dilek ve arzu ile sana açarım."
 kişidin kaçar sen ne kıldı kişi (KB-3502)
 "niçin insanlardan kaçyorsun? onlar sana ne yaptı."
 yula teg küyer sen bu kün ay ilig (KB-5166)
 "ey hükümdar, sen meş'ale gibi yanıyorsun."
 okır sen yüz ursa yapar sen kapug (KB-719)
 "önce davet edersin, sonra, gelince kapını kapatırsın."
 yükümni yüder sen tilek iş yorır (KB-1876)
 "yükümü yükleniyorsun, dilek ve iş oluyor."
 yigitlik kaçar ol tiriglik uçar (KB-231)
 "gençlik kaçar ve hayat uçar."
 yıl ay kün keçer teg tiriglik keçer. (KB-1214)
 "yıl, ay, gün nasıl geçiyorsa, hayat da geçer."
 biligsiz toğar ol turu öğrenür. (KB-1680)
 "insan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir."
 öger atın ündep ünün turtüşüp. (KB-95)
 "adını anıp sevinç içinde onu överler."
 tili birle tengrig ögerler arıg. (KB-1022)
 "onlar Tanrıyı dilleri ile överler."
 köpek teg ürerler kayusın urayı. (KB-6601)
 "onlar köpek gibi havlarlar, hangisine yetişeyim."

2) -r, -ır/-ir

küser men yiğilikke öknür özüm. (KB-363)
 "gençliğin hasretini çeker ve pişman olursun, sözüm budur."
 kelir men barır men yorır men burun. (KB-363)
 "gelirim, giderim, ileriye doğru yürürüm."
 kılır men munıng şükri yüz ming kata. (KB-3058)
 "bunun için sana yüz bin defa şükür ederim."
 asıgsız ulır men özümke açıp. (KB-1175)
 "boş geçen hayatım için acıyor ve inliyorum."
 kelir men barır men yorır men burun. (KB-747)
 "gelirim, giderim, ileriye doğru yürürüm."
 negüke küçer sen mini berk tutup. (KB-4004)
 "niçin beni sıkıştırıyor ve zorluyorsun."
 küçüklikte minsiz kalır sen bu kün. (KB-1216)
 "sen bugün küçük yaşta bensiz kalıyorsun."
 kayudın kelir sen negü atıng. (KB-583)
 "nereden geliyorsun, senin adın nedir."
 negüke ulır sen negü bu sıgıt. (KB-6312)

"niye ağlayıp feryad ediyorsun."
 okır sen yüz ursa yapar sen. (KB-719)
 "önce çağırır, sonra kapını kapatırsın."
 ata ornu atı ogulka kalır. (KB-110)
 "babanın yeri ve adı oğluna kalır."
 küvenmez bu kutka kelir hem barır. (KB-694)
 "saadete güvenme, geldiği r'hi gider."
 sakış birle saklar kişi iş küdüg. (KB-2220)
 "insan işini gücünü hesap ile yapar."
 kayu işke ivse uzar kiç kalur. (KB-556)
 "hangi işte acele edilse, o iş uzar."
 avınc birle ögrir bu dünya sini. (KB-5266)
 "bu dünya seni avutarak oyalar."
 ısırsa yanganıp suçtır ked ök. (KB-3399)
 "sinek fili ısırsa onu zıp zıp zıplatır."
 yorırlar tileyü ujunung keze. (KB-3735)
 "onlar bütün dünyayı gezip dolaşırlar."
 bu yanglıg yorırlar odunmuş kişi. (KB-6159)
 "uyanık insanlar böyle yaşarlar."
 yüzi körklük erdi körüp köz kamar. (KB-464)
 "yüzü öyle güzel ki, görenin gözü kamaşır."
 yaşı kışga isiz ökünçün karrır. (KB-348)
 "ömrü kısa olan pişmanlıkla ihtiyarlar."
 3) -ur/-ür
 munu men atası ölür men bu küni. (KB-1487)
 "işte onun babası ben, ölüyorum."
 usandım ökünçün yatur men yılın. (KB-1449)
 "ben gaflet ettim, şimdi pişmanlık içinde yatacağım."
 kirür men könilikke köndüm bilin. (KB-1994)
 "ben de doğru yola girerim, emin ol."
 kerekmez bu beglik kodur men sanga. (KB-925)
 "ben istemek, beylik senin olsun."
 negüke uzatır sen bu altın kümüş. (KB-1420)
 "niçin bu altın ve gümüşten hazine topluyorsun."
 usanma ölür sen meningde basa. (KB-1093)
 "gafil olma benden sonra sen de öleceksin."
 negü iş kılur sen kereking ne ol. (KB-525)
 "dileğin nedir; ne iş yaparsın; bir ihtiyacın var mı?"
 negü teg kingeşür sen emdi manga. (KB-3488)
 "sen şimdi benim ile nasıl iştişare edeceksin."
 uluglakka tegse udınur bu ot. (KB-4694)
 "ihtiyorlık gelince insanın ateşi söner."
 ögünçke bolup er özin öldürür. (KB-2292)
 "övlmek için insanoğlu ölmeyi göze alır."

GENİŞ ZAMAN

-ar/-er ile

yaruk yulduz togarda üznü kelip bakar men (Div. III,194-15)

bu ışık angar seziker men (Div. II, 117-24)
 biligni yüger men (Div. II,243-8)
 tamu kapugin açar tawar (Div.I,234-7)
 yitüklig anası koyun açar (Div. III,18-3)
 ol anung yüzünge alwırar (Div.I,226-21)

ır-ır ile

men şanga tutası barır men (Div.I,423-19)
 men barır men (Div.II,65-11)
 ol alımın alır (Div.I,168-24)
 kowı er kudugka kirse yel alır (Div. III,226-6)
 kaling berse kız alır kerek balsa kız alır (Div.III,371-21)

-r ile

men angar-imler men (Div.I,288-3)
 sanga keligser men (Div.III,285-22)
 anı ögser men (Div.I,275-22)
 ne tersen (Div.III,214-25)
 sa ne tersen (Div.III,215-11)
 nü tersen (Div.III,215-5)
 er kapug açsar (Div.I,312-26)
 ol anı adaklar (Div.I,304-23)
 ol yagını aldar (Div.I,273-10)

-ur/-ür ile

ol özin mendin abıtur (Div.I,206-19)
 ol ari kişidin abıtur (Div.I,216-14)
 er arçısın artınur (Div.I,250-13)
 men angar iş başlaturum (Div.II,341-10)
 men Tengrike sığınur men (Div.II,152-26)
 men anı sizletür men (Div.II,341-17)
 kayu işke ivse uzar kiç kalur. (KB-556)
 "hangi işte acele edilirse, o iş gecikir."
 tilek arzu nimet ulaşu kelür. (KB-3000)
 "dilek, arzu ve nimet birbiri ardından gelir."
 ne begler yaturlar kara yir bolup. (KB-793)
 "nice beyler toprak olup yerde yatıyor."
 manga mün ururlar bu atım üçün. (KB-690)
 "bundan dolayı bende kusur ararlar."
 bu kün biz kılurmuz özümüzke küç. (KB-4904)
 "şimdi biz kendimize zulm ediyoruz."
 tutup keldürürler sanga ay böke. (KB-5375)
 "ey pehlivan bunları toplayıp sana getirirler."

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

1) -mış/-miş

ayur men unutmış men edgü işig. (KB-1577)
 "ben bu iyi işi unutmuştum."
 telim körmişim bar tegimsiz kişi. (KB-2516)
 pek çok liyakatsiz kimse görmüşümdür."
 yüzüng kızlemiş sen tilin söz basıp. (KB-6308)
 "sen yüzünü gizlemiş ağzını kilitlemişsin."

tapug kılmuşing barça atıng üçün. (KB-3917)
 "sen şöhet için ibadet edersin."
 et özke ömiş birme yapgıl kapug. (KB-4560)
 "vücuda arzu ettiği şeyleri verme, kapıyı kapat."
 idi ked ukılmış ölümüg yete. (KB-1203)
 "ölümün seni takıp ettiğini iyice biliyordum."
 özi katmış emdi boşutgu kerek. (KB-1059)
 "kabız olmuş, onu boşaltmak gerek."
 kalık yırttı kedmiş kara könglekin. (KB-4966)
 "gök yüzü giydiği siyah gömleği yırttı."
 bina kılınmış turur. (KB-29)
 "bina yapılmıştır."
 orrunğa kodmuş turur akılka. (KB-33)
 "yerli yerince aklına koymuş."

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

1) -dı/-di

şatunung başınga tegi yokladım. (KB-6053)
 "merdiven başına kadar yükseldim."
 tükül nuh yaşın men yaşadım yaşattım. (KB-6548)
 "Nuhun yaşını yaşadım ve yaşattım."
 olar bardı kaldım bularnı bile men. (KB-6597)
 "onlar gittiler ben bunlarla kaldım."
 tapıngalı keldim anung kapınga. (KB-528)
 "onun kapısına hizmet için geldim."
 atang öldi kaldıng sen oğlan kiçik. (KB-1793)
 "baban öldüğünde sen küçük bir çocuktun."
 kalı gelding emdi ne boldu sanga. (KB-1793)
 "ne maksatla geldiğini bana söyle."
 tirigle tapındıng öteding hakım. (KB-1559)
 "hayatta iken hizmet ettin ve hakkını ödedin."
 men aydım eşitting sen öğrending ul. (KB-4156)
 "ben söyledim, sen dinledin ve öğrendin."
 kalık yek yüzü tek karardı ongup. (KB-5029)
 "gök şeytan yüzü gibi soldu, karardı."
 yidi todtı kandı ölüp yatguçı. (KB-5339)
 "yedi, doydu, kandı ve ölüp gidecek."
 tatıg bardı öçdi kurugrakoti. (KB-375)
 "zevk gitti, gönül ateşi söndü."
 ökündüdi sözlep mini bu tilim. (KB-3879)
 "bu dilim konuşmakla beni pişman etti."
 isiz öz yigitlik yava kıldımız. (KB-3879)
 "biz gençliğimizi boşuna harcadık."
 ot em kalmadı kör neçe kıldılar. (KB-1061)
 "yapmadıkları tedavi vermedikleri ilaç kalmadı."
 turup kirdiler evke alşıp elig. (KB-5684)
 "selamlaşarak birlikte eve girdiler."
 biri edgü erdi anı ögdiler. (KB-242)
 "biri iyi idi onu övdüler."

- urdılar cınlıklar edebü'l-müluk atadılar maçın
melikining. (KB-A-19)
"edebü'l-müluk adını verdiler."
- 2) -du/-dü
keçürdüm yana sözledim söz sanga. (KB-649)
"sana tekrar söyledim."
sanga edgü koldum bilir bir idim. (KB-3501)
"Tanrı bilir ki, senin iyiliğini isterim."
tilik öğdüm ança ara söktüküm. (KB-184)
"dili bu kadar öğdüm ki, sözün ne olduğunu anlayasın."
ötündüm munu kolsa canım yulug. (KB-85)
"dileğim budur, o isterse canım feda olsun."
tüşüng teg keçürdüng tiriglik odug. (KB-671)
"uyanık olduğun halde rüyada gibi yaşadın."
yazuk uzri koldung kutuldu özüng. (KB-671)
"günahın affını istedin ve kurtuldun."
idi yakşı urdung kişilik ulı. (KB-3016)
"insanlığın temelini çok iyi tesbit ettin."
tapug kalmadı sen yetürdüng elig. (KB-3064)
"yerine getirmediğin hizmet kalmadı."
- 3) -tı/-ti
tuta bilmedim men sini terk kaçıttım. (KB-/6522)
"seni tutamadım, elinden çabuk kaçırdım."
bu tul tonı suçlup örüng kedtim as. (KB-84)
"bu dul elbisesini çıkarıp beyaz gelinlik giydim."
özüm yolda azmış bayatka uyadtım. (KB-6540)
"yoldan çıktığımın farkına vardım ve Tanrıdan utandım"
bayatka tapuk kıl erse yokadtım. (KB-6560)
"Tanrıya ibadet et, yoksa ben mahvoldum."
kalı katting erse keçer keçgüde. (KB-4517)
"eğer katarsan ölçüyü kaçırmırlar."
kapugum kurutting kor itting orun. (KB-1558)
"kapımı kimsesiz ve yerini boş bıraktın."
ayur ay kadaşım uzatting işig. (KB-4973)
"ey kardeşim sen işi uzattın."
anı teg bolur kim yoritting tilig. (KB-3377)
"bu iş senin dediğin gibi olur."
ilig buştı artuk karattı mengiz. (KB-629)
"hükümdar çok öfkeleni ve yüzünü ekşitti."
tonun kedti aytoldı turdu örü. (KB-519)
"Aytoldı elbisesini giydi ve ayağa kalktı."
öküş edgü'lükke uzattı elig. (KB-151)
"o, pek çok iyiliklere elinin uzatır."
törittü ödürdi seçü yalngukug. (KB-148)
"Tanrı insanı yarattı, sonra seçerek yükseltti."
iki gün kodup teng kiçe yattımız. (KB-3615)
"her ikimiz aynı doyup akşam yattık."
seningde ozakı tüşüp keçtiler. (KB-5177)
"senden öncekiler oraya uğrayıp geçtiler."
yirikmedi tüşte udu köçtiler. (KB-5177)

- "bir yere yerleşmediler, öncekilerin ardından göçtüler"
- 4) -tu/-tü
aningda basa kökke uçtum tengip. (KB-6036)
"ondan sonra havaya yükselerek göğe uçtum."
ulundım men emdi otunlarka tuştum. (KB-6602)
"ben artık usandım, küstahlar arasına düştüm."
ulış kendni kodtung yakırka kadaş. (KB-3327)
"köyü, şehri, yakın akraba kardeşleri bıraktın."
ilig aydı uktum yaruttung mini. (KB-2823)
"hükümdar: - anladım beni aydınlattın, dedi."
kamug işni aktung ma bilding özün. (KB-1942)
"bütün işleri sen artık anladın ve kavradın."

GELECEK ZAMAN

- 1) -daç/-deçi
tirig boldung erse özüng öldeçi. (KB-1066)
"bugün sağsın fakat mutlaka bir gün öleceksin."
- 2) -ga/-ge
sanga kelge men anda yatma sen az. (KB-5005)
"ben sana geleceğim biraz geç yatarsın."
kamug işleringni seve kılga men. (KB-541)
"bütün işlerini ben severek yapacağım."
özüng körge sen tip anı utru tut. (KB-5618)
"kendini görebilmek için onu karşında bulundur."
tenginde keçürse yana kaçga sen. (KB-4984)
"hiç bir işte ölçüyü kaçırmayacaksın."
yağı sançga yadga yağınug tüsi. (KB-2329)
"düşmanını vurur ve onun şöhretini yıkar."
çıgay ölge açın üzülge köki. (KB-5565)
"fakir açlıktan kırılır ve mahvolur."
yatu kalga barça asıglıg sözüng. (KB-983)
"bütün faydalı sözlerin yerde kalacak."
sanga kelge devlet bu dünya bütün. (KB-2759)
"saadet ve dünya nimetleri sana gelecek."
siziksiz mini aşka ündegeler. (KB-4570)
"muhakkak beni yemeğe çağıracaklar."
men ündep olar ma manga kelgeler. (KB-4570)
"ben çağırınca onlar bana gelecekler."
- 3) -gay/-gey
sevinçin keçürgey sen ödleğ küni. (KB-4481)
"hayatka ömrünü mutluluk içinde geçireceksin."
avınçin küvençing udtıgay u teg. (KB-1424)
"bu avunman ve güvenmen seni gaflete düşürecektir."
bitigde yok erse kim ukıgay anı. (KB-282)
"kitapta yazılı olmasaydı onu kim tanıyacaktı."
sini neng keçürgey sen anı keçür. (KB-1192)
"mal seni kullanacağına sen onu kallan."
negü kılgay atmuş tegürse elig. (KB-368)
"almış elini değdirse ne yapacağım."

- 4) -gu/-gü
negü teg katılgı ya bolsa adaş. (KB-3363)
"insan onlara nasıl katılacak ve dost olacak."
et özni teg kitergü bolur. (KB-3593)
"vücudu nasıl terk edeceksin."
törümüş neng erse yokalgı turur. (KB-692)
"yoktân var olan her şey tekrar yok olacak."
tirig ölgü ahır töşengü yirig. (KB-237)
"her yaşayan ölecek ve toprağa girecek."
- 5) -gusi/-güsi
neçe kalsa ahır ölüm yetgüsi. (KB-1382)
"ne kadar kalırsan kal, ölüm seni götürecektir."

EMİR

- 1) -alım/-elim
neteg kılgu andın kılalım yarıp. (KB-5006)
"ne yapmak gerekiyorsa, beraber düşünelim."
- 2) -ay/-ey
yüzünü körey tip adınlar iver. (KB-47)
"yüzünü göreyim diye herkes acele ediyor."
- 3) -ayı/-eyi
vefa kimde erki men azrak kolayı. (KB-6568)
"vefâ kimde varsa ondan isteyeyim."
sakınçın sızar men sevinçin küleyi. (KB-6587)
"ben de bir sevineyim ve güleyim."
negü sözledim men ayu bir ukayı. (KB-6589)
"neden böyle söyledim, anlat da anlayayım."
eginke yüdeyi közümke urayı. (KB-6569)
"(iyi insan bulursam) onu sırtımda taşıyayım, gözüme süreyim."
- 4) -ayın/-eyin
negü teg ögeyin bu isiz kişig. (KB-930)
"kötü insanı nasıl öveyim."
bileyin ukayın bütayın sanga. (KB-729)
"bileyim, anlayayım ve sana güveneyim."
ol ödte keleyin tidi söz küni. (KB-560)
"tayin edeceği gün ve saatte geleyim."
iligke barayın kılayın tapug. (KB-467)
"hükümdara gideyim ve hizmetine gireyim."
yok erse bu sözni özüm kızleyin. (KB-1026)
"sözün eğri ise saklayasın."
- 6)
kerek kat şelise kerek tiryak it. (KB-1064)
"ister şelise kat, ister tiryak yap."
özüng fazlı birle keçür ay küşüş. (KB-396)
"ey Tanrım beni keremin ile bağışla."
bağırsaknı bulsa bağırka urun. (KB-1947)
"merhametli birini bulursan bağırına bas."
bilümez özüngni özüngde yıra. (KB-6610)
"kendini bilmeyeni kendinde uzaklaştır."

- 7) -ng
kalı katting erse keçer keçgüde. (KB-4517)
"eğer katarsan, ölçüyü kaçırırlar."
karalı örüngli adurttı körüng. (KB-2080)
"siyah ve beyaz böyle ayırt edilir."
- 8) -su/-sü
biligsiz isiz ölsü kalsu bilig. (KB-5852)
"bilgisiz ve kötü insanlar ortadan kalsın."
tüzün törke keçsü otunug süreyi. (KB-6594)
"iyi insanlar baş köşeye geçsinler, kötülerini kovalım."
kılıç ursu açsu saña kend uluş. (KB-5519)
"kılıç kuşansın, şehir ve ülkeler fethetsin."
köngül inçliki birle öğretsüler. (KB-5554)
"gönül rahatlığı ile öğretsinler."
biligsizler andın ma öğrensüler. (KB-5554)
"bilgisizler bundan sonra öğrensinler."
- 9) -sun/-sün
kamug işge öngdün yorılsun elig. (KB-5467)
"hükümdar önceden tedbirini alsın."
bayat ok ötesin seniñ haklarıñ. (KB-1560)
"senin hakkını yüce tanrı ödesin."
ilig me keçürsün hata bolmuşın. (KB-1920)
"hükümdar dinlesin ve hatalarını bağışlasın."
- 10) -sunı/-süni
aşasu yaşasunu lukman yılı. (KB-123)
"hakim olsun, lokman kadar ömürlü olsun."
yime yılkcı igdiş öklitsüni. (KB-5590)
"çiftçiler çiftlikte gayret etsin hayvanları çoğaltsın."
tirig ölgü ahır atım kolsunu. (KB-5607)
"kendim öleyim fakat adım iyi olsun."
hacib aydı aşnu mangâ kelsüni. (KB-509)
hacib, önce bana gelsin, dedi."

ŞART

- 1) -sa/-se
bayat topğı kılsa men yalñguz bolup. (KB-3339)
"tanrıya ibaret etmek istedim."
uragun içer teg açır körse men. (KB-815)
"acı ilaç içmiş gibi yüzlerin ekşitirler."
yazuklar üçün yıgılsa men ünün. (KB-5644)
"günahlarım için feryad ederek ağlasam."
biz emdi bu öngdi törü ursamız. (KB-4016)
"biz şimdi töreyi bozarsak, bu doğru olmaz."
eğer knasa sen yaraglıg ma men. (KB-3778)
"eğer cezalandırırsa, ben buna layıkım."
kişi 'aybı körse sen açma yitür. (KB-815)
"insanın ayıbını görürsen yüzüne vurma."
kerek erdi sen me murı ukşa şen. (KB-658)
"benim bilerek yaptıklarımı sen de anlasın."

neçe kaçsa ahır ölüm tutgusu. (KB-1382)
 "ne kadar kaçarsan kaç, ölüm seni yakalar."
 kalı övke kelse ukuşsuz kılır. (KB-334)
 "insan öfkelenirse aklı başından gider."
 olar ögseler öğdi ilke barır. (KB-4396)
 "bunlar överlerse, bu övgü bütün ülkelere yayılır."
 isizlerke kaşığ gerek korksalar. (KB-2299)
 "kötülere karşı heybetli görünmek gerekir."

İSTEK

- 1) -a/-e
 biliglig bilig birdi bildin köre. (KB-1727)
 "bilgili insan bilgisi ile öğüt vermelidir."
 kadaşı udu bargı elgin öpe. (KB-5446)
 "kardeşi elini öpmek için arkasından gitti."
 yaragsız kişike yoruma yaka. (KB-4243)
 "münasebetsiz kimselerle yakın olma."

GEREKLİLİK

- 1) -gu/-gü
 katıglangu ötrü yetürgü tapug. (KB-4859)
 "bütün ibadetlerin yerine getirilmesine dikkat edilmelidir."
 ara aç ara tok yügürgü gerek. (KB-4749)
 "bazan tok, bazan aç koşmalı."
 katılgı karılgı budunka yorıp. (KB-4316)
 "halk arasına girmek ve beraber yaşamak gerekir."
 katılgı gerek iş adaşlar bile (KB,3209)
 "hısım akraba ile kaynaşmak gerekir."
 neçe iş kişike kingöşgü gerek (KB,3495)
 "bazı konuları, insanlara danışarak çözümlemek gerekir."

MENFİ GENİŞ ZAMAN

- 1) -maz/-mez
 ötüg ötünmez men tilimrı yazıp (KB,791)
 "ağzımı açıp bir söz söyleyemedim."
 uzatmaz men davi kılığ kişig (KB,811)
 "hak arayan kişinin işini uzatmam"
 bu yanglıg basa kutnu kaçmaz kalır (KB,710)
 "saadet bu şekilde bağlanırsa, kaçamaz, kalır."
 ayı bod uzun bolsa öğmez bilig (KB,2086)
 "bilgi bakımından boyunun uzun olması makbul değildir."

MENFİ GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

- 1) -madım/-medim
 bu erdem biligdin turu kalmadım. (KB-1804)
 "ben de bu erdem ve bilgiden uzak kalmadım."
 yana men idindin umınc kesmedim. (KB-5122)
 "ben hiç bir zaman Tanrımdan ümidimi kesmedim."

- 2) -mading/-meding
 negüke ülemeding artgu nengi. (KB-1205)
 "ihtiyacından fazlasını niçin muhtaçlara dağıtmadın."
 kayu edgü kaldı manga kılmağing. (KB-3054)
 "bana yapmadığın iyilik kalmadı."
 yana ok manga sen tegin kelmeding. (KB-3960)
 "bu defa da sen bana boşuna gelmedin."
- 3) -madı/-medi
 atang öğretümedi erdem bilig. (KB-1794)
 "taban sana bilgi ve erdem öğretmeli."
 s.kınc kadgu birle özüm umadı. (KB-3331)
 "endişe ve kaygıya dayanamadım."

MENFİ EMİR

- 1) -ayın/-eyin
 ivelikte yas ol anı kılmayın. (KB-5648)
 "acele etmek doğru değildir. Bunu yapmamalıydın."
- 2) -(ma-me)-
 öçeşme bu begler bile sen bolup. (KB-4086)
 "sen beylerle rekabete kalkışma."
 isiz edgü bolsa ökünme yarın. (KB-244)
 "netice kötü çıkarsa pişman olma."
 uşak söz edirme yine kıkname. (KB-4301)
 "boş söz konuşma insanları çekirtme."
- 3) -gıl/-gil
 tilep bulmadım tip yetip yanma gıl. (KB-4782)
 "dilediğimi bulamadım diye geri dönme."
 yana bağdaş dilme yanın yatmağıl. (KB-4114)
 "bağdaş kurma ve yana kaykılma."
 er at sü telim tep kögüz kermegil. (KB-5211)
 "insan, at ve asker çok diye böbürlenmesin."
- 4) -su/-sü
 usanma uğıtması gaflet küni. (KB-5266)
 "gafil olma, gaflet seni uyutmasın."
 ağır kılması köngli tutsu köni. (KB-3139)
 "hiç endişe etmesin ve gönlünü ferah tutsun."
 tapug kızlegü kıl kiş körmesü. (KB-3235)
 "ibardeki gizli yapmalı insanlar görmemeli."
- 5) -sun/-sün
 barayın iligke ilig kelmesün. (KB-4995)
 "hükümdar gelmesin, ben hükümdara gideyim."
 ulugluk yimesün ol elgi uzun. (KB-5073)
 "verdiği sözden dönen muradına ermesin."
- 6) -sunı/-süni
 unutmaları ol duada mini. (KB-5666)
 "o, duada beni unutmasın."
 başun kesmesüni keseyin tilim. (KB-166)
 "başımı kesmesin, ben dilimi keseyim."
 isiz kılmasını bu iki ajun. (KB-1147)

- "her iki dünyayı harab etmesin."
 7) -sunlar/-sünler
 atım bilmesünler mini körmesünler. (KB-6600)
 "adımı bilmesinler, yüzümü görmesinler."

MENFİ ŞART

- 1) -sa/-se
 berü kelmese men barayın naru. (KB-4954)
 "o buraya gelmezse ben oraya gideyim."
 yime kelmese sen yası yok manga. (KB-3258)
 "eğer gelmezsem bana bir zarar gelmez."
 kalı kılmasa sen emi ya otı. (KB-5345)
 "eğer sen ilaç vermezsen felaket olur."
 bor içmez kerek be fesad kılmasa. (KB-2091)
 "bey içki içmemeli ve fesatlık yapmamalıdır."
 ödi bolmagınça özi kirmese. (KB-2520)
 "vakti gelmeden içeriye girmemelidir."

MENFİ GELECEK ZAMAN

- 1) -ga/-ge
 sanga yazsa men sen keçürmege sen. (KB-3769)
 "sana karşı kusur işlesem beni bağışlamıyacaksın."
 2) -gay/-gey
 umunç kesmegey men sanga ay umunç. (KB-6515)
 "ümidimi hiç kesmeyeceğim."
 küdezümegey sen aya aşlı beg. (KB-3764)
 "ey asıl bey, beni korumayacaksın."
 yulup ölmegey erdi ilçi başı. (KB-1114)
 "fidye kabul edilseydi, hükümdarlar ölümden kurtulacaktı."
 yaragsız ya tengsiz kılık kelmegey. (KB-4478)
 "yakışık almayan davranışlarda bulunmaz"
 yime körmegeyler meningdin yasıg. (KB-3352)
 "halk benden fayda görmeyecek."
 3) -gu/-gü
 kalı ögmegü ol ukuşlug kişig. (KB-1776)
 "akıllı insan niçin övülmeyecek."
 tapugka inanıp tapug yasmagu. (KB-3674)
 "ibadete güvenerek fazla aşırılığa da gidilmiyecek."
 4) -gusuz/-güsüz
 keçikli turur bu ajun kalgusuz. (KB-4905)
 "bu dünya geçicidir, kalıcı değil."

MENFİ BİRLEŞİK ZAMAN-GELECEK ZAMANIN HİKÂYESİ

- 1) -(ma) gay erdi
 kişi kalmagay erdi ruzi yigen (KB-1108)
 "rızik yiyen insan kamayacaktır."

BİRLEŞİK FİLLER GENİŞ ZAMAN

- 1) -ar/-er
 takı biri ruza tutar sen urı (KB-3227)
 "senin ibadetinin biri de tuttuğun oruçtur."
 okır sen yumutsa saçar sen kamug (KB-719)
 "önce çağırırsın, gelince de kapını kapatırsın"
 laçın kuç kovar teg töker kanları (KB-2381)
 "şah'ın kuşlara saldırması gibi kanları döker"
 "uzrak ay bilgem köner teg yolu. (KB-5965)
 "ey bilginim yolcu gibi görünüyor."
 kılınç ong tutar solı yok ukuş. (KB-1863)
 "akıl dâima sağdan hareket eder, onun hiç solu yoktur."
 ozundın kopar el ajun bulgalı. (KB-4213)
 "dünya karışıklığı iftiradan doğar."
 tüpi yıl geçer teg tiriglik keçip. (KB-1175)
 "hayat bir rüzgar gibi geçip gitti."
 2) -ır/-ir
 özelü barır men öz erksiz bolup.
 "elimde olmadığı için bu dünyadan gidiyorum."
 3) -ur/-ür
 bu saklık bolur hem oduğluk bolur. (KB-2353)
 "bu, hem ihtiyatlılık hem de uyanıklık olur."
 ara ot bolur kör arasuv bolur. (KB-4096)
 "onlar bazan ateş, bazan su olurlar."
 kadaşlıg bolur sen kerek bu kadaş. (KB-3171)
 "insanın akrabası varsa yanında olmalı."
 bu begler bayattın musallat turur. (KB-5947)
 "bu beyler hakimiyetlerini Tanrıdan alırlar."
 kılıksız bolurlar kara 'am budun. (KB-4321)
 "avam halk görgüsüz olur."

BİRLEŞİK FİİL (MENFİ GENİŞ ZAMAN)

- 1) -maz/-mez
 bu ortu kılumaz bu baylar işi. (KB-5562)
 "orta halliler zenginlerin yaptığını yapamazlar."
 "kızarmış mızraklar havaya yükseldi."
 törütmezde aşnu yorıtı kaza. (K.B.-3195)
 "yaratmadan önce kaza ve kaderi tayin etti."

EMİR - İSİM + FİİL

- 1)
 budunug küdezgül oduğ tur ögün. (KB-3169)
 "milleti gözet, aklın başında ve uyanık ol."
 atalık kılayın ogul bol manga. (KB-1462)
 "ben sana babalık edeyim, sen bana evlat ol."

EMİR - FİİL + FİİL

1)

takı öğrenü tur usanma bu kün. (KB-3169)
 "öğrenmekte devam et, bugünü boş geçirme."
 tüpüngni unutma öyü tur sakın. (KB-1462)
 "aslını unutma, daima hatırında tut ve düşün."
 sen edgü kılı aç könilik yolu. (2307)
 "hür insanların hepsi iyilik kuludur."
 iligdin kolu bir mening uzrımı. (4871)
 "hükümdardan benim için özür dile."

2) -gıl/-gil

elig kısa tutgıl kutuldu özüng. (4296)
 "her işe karışma, nüfuzun kırılmasın."

3) -su/-sü

kapug tutsu devlet karımaz bolup. (KB-943)
 "saadetin, bir hizmetci gibi kapında dursun."
 yava kılşa uzri kolu tursu öz. (KB-5286)
 "insan gücü yettiği kadar gayret etmeli."

4) -sun/-sün

ayu bin kan alsun angar ülgülüğ. (KB-6008)
 "ona kan aldırmasının tavsiye edin."
 yalavaçka bolmaz ölüm ya kıyın. (KB-3818)
 "elçiye zeval olmaz."
 aka kelsü arzu kurımaz bolup. (KB-943)
 "arzun kurumayan ırmak gibidir."

ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

1) -muş/-miş

silig kız okır teg köngül birmişin. (KB-751)
 "sanki, güzel bir kız, gönül verdiğini çağırıyor."
 kayu aydı kan tutmuş emdi muni. (KB-1057)
 "şimdi bunu kan tutmuş."

GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

1) -dı/-di

körü öğrenü bilding edgü törü. (KB-1941)
 "görüp öğrenerek iyi kanunlar yaptın."
 yora birding uktum kamuğrı aç. (KB-797)
 "sen iyi izah ettin ben de her şeyi açıkca anladım."
 yatu kördi ança usı kelmedi. (KB-5969)
 "bir müddet yattı fakat uykusu gelmedi."
 orun birdi oltur tiyü imledi. (KB-955)
 "ona yer gösterdi ve oturmasını işaret etti."
 kopa keldi örlep sına kalkanı. (KB-3840)
 "mızrak ve kalkanı yükseltmeye başladı."
 türlüğ at lakap urdılar. (KB-18)
 "çeşitli isim ve sıfatlar verdiler."

2) -tı/-ti

kıza baktı yirdin sına kalgarı. (KB-4895)

MENFİ EMİR - İSİM + FİİL

1)

tusulğıl ölüg bolma ersi külüg. (KB-3408)
 "faydalı ol, ölüolma, ey mert yiğit."
 kişi mengi alma yime tökme kan. (KB-1395)
 "başkasınınmalını alma ve kan dökme."

MENFİ EMİR - FİİL + FİİL

1)

kıya bakma anda solun ya ongun. (KB-4059)
 "hükümdarın huzurunda iken, sağa sola bakma."

2) -su/-sü

manga bütsü mindin tiyü bilmesü. (KB-3179)
 "bana inansın, benim isteğim olduğunu sanmasın."
 yime yarlıg eştip kite turması. (KB-3179)
 "fermanı da duysun vekarşı çıkmasın."

EMİR - MENFİ BİRLEŞİK FİİL

1) -ma/-me

kişi nengi alma yime töke kan. (KB-1395)
 "başkalarının malını alma ve kan dökme."
 kıya bakma anda solun ya ongun. (KB-4059)
 "huzurda iken sağa sola bakma."

2) -su/-sü

yime yarlıg eştip kite turması. (KB-3179)
 "bana güvensin ve buyruğuma uysun."

ŞART - FİİL + FİİL

1) -sa/-se

kalın kaznak ursa bu altın kümüş. (KB-2178)
 "altın ve gümüşten zengin bir hazine hazırlasın."
 bolumsuzka devlet kelü birse kut. (KB-1715)
 "olmayacak kimse ayağına gelen devleti teper."
 havası udu kılşa barça işig. (KB-3641)
 "hevese uyan bilgili demek doğru değildir."
 uka tursa mani açılğay takı. (KB-1649)
 "düşünülürse manası anlaşılır."

ŞART - İSİM + FİİL

1) -sa/-se

acığı odug bolsa iş artamaz. (KB-2796)
 "hazinedar uyanık olursa işler aksamaz."
 ongay bolsa yalnguk kılınçı köni. (KB-1294)
 "insan doğru olursa, iki dünyada da güneşi parlar."

MENFİ ŞART - İSİM + FİİL

- 1) -(ma) sa/-se
tapuğ beg tapısı öze bolmasa. (KB-840)
"hizmet beğın istediği gibi olmazsa, makbule geçmez."
kadaş bolmasa tutgu erke adaş. (KB-3171)
"akrabası yoksa, insan dost edinmelidir."

ŞART - MENFİ FİİL + FİİL

- 1) (ma) sa/-se
kadaş bol asa tutgu erke adaş. (KB-3171)
"akrabası olmayan kişi, dost edinmelidir."
kodu birmese dünya kodgay sini. (KB-3087)
"sen dünyayı bırakmazsan, dünya seni bırakır."

MENFİ ŞART- FİİL + FİİL

- 1) -sa/-se
kısıglısı bolmasa yoldın azar. (KB-5282)
"ona mani olunmazsa, yolunu şaşırır."
kodu birmese dünya kodgay sini. (KB-3087)
"sen dünyayı bırakmazsan, o seni bırakır."

GELECEK ZAMAN - İSİM + FİİL

- 1) -ga/-ge
ükünçün sarıg bolga kızgu enging. (KB-4544)

ata pendi tutsa eker bolga kand. (KB-5154)
"baba nasihatı tutarsan, o sana bal - şeker olur."

GELECEK ZAMAN - FİİL + FİİL

- 1) -ga/-ge
gariblik yiringe kerek bolga neng. (KB-477)

bayutgay sini ol kızıl bolga eng. (KB-4499)
"arzun zenginlik ise seni zenginleştirecek ve yüzünü güldürecektir."
2) -gu/-gü
köni kılgu könglin yetildi ödi. (KB-1102)
"onun gönlünü doğrultmak zamanı gelmiştir."
bu ança iş ermez ağır kelgü teg. (KB-4950)
"bu öyle ağır gelecek bir iş değildir."
yana yangu ermez keçürmüş kününg. (KB-1240)
"geçirdiğin günler geri gelmeyecek."
neçe me tok erse yiyü turgu aş. (KB-4600)
"ne kadar tok olursa olsun, ikram edileni yiyecek."

GELECEK ZAMAN - İSİM + FİİL

- 1) -gu/-gü
silig bolgu kılkı kılınçı tüzün. (KB-546)

"milletin başı yumşak ve asilâne olmalıdır."
köni kılgu könglin yetildi ödi. (KB-1102)
"onung gönlünü doğrultma zamanı gelmiştir."

GELECEK ZAMAN - MENFİ FİİL + FİİL

- 1) -gusuz / -güsüz
yigitlik tiler men karı bolgusuz. (KB-3756)
"hiç ihtiyarlamadan hep genç kalmak istiyorum."

MENFİ GELECEK ZAMAN - İSİM + FİİL

- 1) -gusuz/-güsüz
yigitlik tiler men karı bolgusuz. (KB-3756)
"ihtiyarlığı olmayan bir gençlik dilerim."

GEREKLİLİK - İSİM + FİİL

- 1) -gu/-gü
kayu aydı ötrüm içürgü kerek. (KB-1059)
"biris; ona müşhıl içirmeli dedi."

HAREKET İSMİ - FİİL + FİİL

- 1) -mak/-mek
kişi tutçı ögmek tilese özüng. (KB-4283)
"seni her zaman övmelerinin dilerse güler yüzlü ol."
yana yandru yanmak yavalık tapa. (KB-4690)
"geri dönmek yakışır mı ey insaf sahibi."

HAREKET İSİMLERİ

- 1) -ma/-me
körülmege edgüng tünergey kününg. (KB-4249)
"iyilikler görünmez ve günün geceye döner."
2) -mak/-mek
ne edgü iş erdi sening kelmeking. (KB-715)
"senin gelmen ne iyi bir davranış olurdu."
kişike katılmakrı ödnüng kadaş. (KB-3363)
"ey arkadaş insanlara karışmayı övdün."
kurtulmak tiler erdi rahat için. (KB-40)
"ümmetinin azaptan kurtulmasını dilerdi."
iki öz körüşmek tilese küsep. (KB-3698)
"birbirimizi özlersek ben geleyim."
manga tuşmakıng hem yüzün körmeking. (KB-3910)
"bana ulaşmak ve yüzümü görmek istemişsin."
yagılık kişiler kutulmakı az. (KB-4270)
"düşmanı olan insanın kurtulması zordur."

BİRLEŞİK FİİL - İKTİDARİ MENFİ

kaçumaz men andın söz aydım kese. (KB-700)
"biri bağlamayı bilirse, ben artık kaçamam."
çöküp bardı egnim kopumaz örü. (KB-5457)

"omuzlarım çöktü artık bir daha kalkmaz."
könilik yolına kirümez et öz. (KB-4807)
"vücut doğruluk yoluna giremez."

BİRLEŞİK FİİL - İKTİDARİ MÜSBET

ukuş kadrini hem ukuşlug bilir. (KB-470)
"aklın kıymetini akli olan bilir."

HAREZM SAHASINDA

1. -ar/-er-

Geçişli tabanlardan ettirgen, geçişsiz tabanlardan da geçişli fiiller teşkil etmektedir. Az kullanılmıştır.

çık- "çıkma"
çık- < çık-ar- "çıkarmak"
Çıkargıl candan iblis câsusunu (HŞ,2755)
"İçinden iblis casusunu çıkar"
ıdar- "göndermek"
Bulut hem ot çıkıp yağmur ıdartur (HŞ, 3325)
"Bulut hem ateş saçar, hem de yağmur gönderir."
kayıt- "geri göndermek"
kaytar- < kayıt-ar- "geri döndürmek, göndermek"
Men takı anga yanıtı kaydardım(NF,286-17)
"Ben de ona cevabı gönderdim."
kit- "gitmek"
kiter- < kit-er- "gidermek, kaldırmak"
Kiterdi perde razından bolup zar (HŞ, 682)
"Sırrından bîzâr olup, perdeyi kaldırdı."

2. -d-

Eski Türkçede bir pekiştirme eki olarak bilinen -d- bu dönemde ek olma vasfını kaybedip, kökle kaynaşmıştır. Böylece kökün mânâsını değiştirmeyip, aynen devam ettirmiştir:

ı- "göndermek"
ıd- < -d- "göndermek, salmak"
Haber Kaysarka ıddı kim bol agah (HŞ, 1753)
"Kayser'e durumu bil diye haber gönderdi."
ko- "koymak, bırakmak"
kod- < ko-d- "koymak, bırakmak"
Ölüm kodtı ajurluglarka kadgu (HŞ, 2714)
"Ölüm dünyalılara kaygı bıraktı."
tıd- < tı-d- "alıkoymak, mani olmak"
Sabır kıl yıglama tıdıl közüngni(HŞ,2868)
"Sabret, gözünü ağlamaktan alıkoy"

3. -dur/-dür- (Bkz. -tur/-tür- bahsi)

Yaygın kullanılışı olan bir ettirgenlik ekidir. Fiil tabanının son ünsüzüne göre, ekin ilk sesi d veya t olmaktadır. Ancak ekin ilk şeklinin -tur/-tür- olduğu sanılmaktadır. Nitekim Kaşgarlı'nın izah tarzı da bu istikamettir. (Bkz. Div.I,20.sayfa)

al- "almak"

aldur- < al-dur- "aldırmak"
Kimin ma'zul itip aldurdı tacın (HŞ, 1814)
"Kimini azlederek tacını aldırdı."

yi- "yemek"

yidür- < yi-dür- "yedirmek"

Yayıp han hakka yidürür irde ni'met (HŞ, 1814)

4. -gar/-ger/-kar/-ker- < -g-a-r/-g-e-r-

Az kullanılmış bir ettirgenlik ekidir. Teşekkül tarzı şöyle düşünülebilir:

Herhangi bir fiilden -g/-g- ile türemiş isim, önce -a/-e- ile fiil yapılmış, sonra da -r- ile ettirgen hale getirilmiştir. Yeni teşekkül eden bu fiil de, heceleme sırasında yanlış bölünmeye tabi tutulmuş ve böylece -gar/-ger- eki ortaya çıkmıştır. (g-t-a-r-r-) Ayrıca, fiil tabanının son sesine göre de, ekin başındaki -g ve -g sesleri -k veya -k olmuştur. Ancak bünyesinde aynı eki taşıdığı halde ettirgen mânâ taşıymıyorsa, o zaman bunun teşekkül tarzını başka türlü düşünmek gerekmektedir. (Karahanlı sahasında -gar/-ger- bahsine bakılsın)

oygar- < oy-gar- < oyıg-ar- < oyıg-a-r "uyandırmak"

Anlarını tatlıg uykularından oygarmakrı reva körmedim. (NF,293-10)

"Onları tatlı uykularından uyandırmayı reva görmedim."

kurtkar- < kurt-kar- < kurt-gar- "kurtarmak"

Çuban tapmasa hiç kurtgaru çare (HŞ,3546)

5. -gaz/-gez- < -g-a-z/-g-e-z-

Az kullanılmış bir ettirgenlik ekidir. Ekin teşekkül tarzı şöyle olabilir:

Fiilden -g ekiyle türemiş bir isme önce -e- sonra da -z- fiil yapma ekleri arka arkaya gelmiştir. Hecceleme esnasında da kelime yanlış bölünerek, -gez-, ek durumunda kalmıştır. Meselâ:

kör- "görmek"

körgez- < kör-gez- < körüg-e-z- "göstermek"

Kılıp körgezdi ol taş üzre san'at (HŞ, 2566)

"Yaparak o taş üzerinde san'atını gösterdi."

Hayalı genc körgezür çırağım (HŞ,3863)

"Çırağımın hayali hazine gösterir."

6. -guz/-güz- < -g-u-z/-g-ü-z-

Bu da nadir kullanılan ve -gaz/-gez- gibi teşekkül etmiş olan birleşik ektir:

körgüz- < kör-güz- < körüg-ü-z- "göstermek"

Tapuçlarkı körğüzdi nişan kim (HŞ,949)

"Hizmetçilere kendini tanıtıcı bir şey gösterdi."

Kerem körğüzdüng özüng rence kılding (HŞ,3516)

"Cömertlik gösterip zahmete girdin."

ar- "yorulmak"

arguz- < ar-guz- "yormak" (ME,64-3)

diri- "yaşamak"

dirgüz- < diri-güz- < diri-g-ü-z- "diriltmek, yaşatmak" (ME,15-8)

7. -gur/-gür-

Teşekkül tarzı -güz- ekine benzeyen ve bu sahada az kullanılan bir ettirgenlik ekidir.

bit- "bitmek"

bitgür- < bit-gür- "bitirmek"

Bu iki hacetim bitgürsengen sen (HŞ,3767)

"Bu iki dileğimi bitirsen ya sen"

tir- "yaşamak, diri olmak"

tirgür- < tirig-ü-r- "diriltmek"

Ölügni hiç şeksiz tırgürür men (HŞ,3932)
"Hiç şüphesiz ölüyü diriltirim."

8. -güt- < -g-ü-t-
kör- "görmek"
körküt- < kör-küt- "göstermek" (ME,83-12)
9. -küz- < -k-ü-z-
kör- "görmek"
körküz- < kör-küz- "göstermek" (ME,54-6)
10. -k-/k-

Eski Türkçe döneminden beri kullanılmakta olan bir pekiştirme ekidir. Ancak, bu mânâ örneklerin hepsinde yoktur. Esasen kök fiilin mânâsı ile genişlemiş şeklinin mânâsı arasında büyük fark mevcut değildir. Bu sebeple, zaman geçtikçe iki fiil ya birbirinden tamamıyla ayrılmaktadır, ya da mânâ farkları hissedilmeyecek kadar yaklaşmaktadır. Bir başka halde de, kök fiil kullanılıştan düşmekte ve genişlemiş şekil asıl fiilin yerini almaktadır.

aş- "aşmak, geçmek, ileri gitmek"
aşuk- < aş-u-k- "acele etmek, tehalük göstermek"
Tavarka küymedi aşuktu kitti (HŞ,2002)
"Mala -mülke aldırmaı hemen gitti."
yol- "yolmak, koparmak"
yolk- < yol-k- "yolmak, koparmak"
Saçın yolka tüketti "yola yola saçını tükettin" (HŞ,4509)
tur- "durmak"
turuk- < tur-u-k- "duraklamak, toparlamak"
Turuktılar adakın hudmatinga (HŞ,763)
"Onun emrinde ayakta toplandılar."

Şu örneklerde ise, kök kaybolmuş ve ekli şekil onun yerini almıştır:

ök- < ö-k- "düşünmek" (ög < ö-g "akıl, düşünce")
Öküp bolur tıngi yok nazük özlüg(HŞ,2963)
"Zarif ve eşi yok bir kimse olarak düşündü."

11. -l-

Edilgen ve dönüşlü fiiller yapan bir ektir. Ünsüz ile biten tabanlara -l-/i-/u-/ü- gibi yardımcı ünlülerle bağlanmaktadır:

a. Edilgen Fiiller:

ört- "örtmek"
örtül- < ört-ü-l- "örtülmek"
Aya birle kün örtülgey mü hergiz (HŞ,594)
"Hiç el ile güneş örtülür mü ?"
sözlet- "söyletmek"
sözletil- < sözlet-i-l- "söyletilmek"
Söz ölçüp sözletilse sözge ohşar (HŞ,3482)
"Söz ölçülü söyletilirse söze benzer."

b. Hem Edilgen Hem Dönüşlü Fiiller:

ig- "eğmek"
igil- < ig-i-l- "kendini eğmek, kendi kendine eğilmek"
Bodı ya tig igilmiş (HŞ,4138)
"Boyu yay gibi eğilmiş"
süz- "süzmek"
süzül- < süz-ü-l- "süzülmek"
Dımaglar hoş bulup közler süzülüp (HŞ,1057)

"Beyinler hoş olup gözler süzülüp"

Yukarıda dönüşlü mânâ ifade eden fiiller, ayrıca edilgen mânâda da kullanılmaktadır.

c. Sadece Dönüşlü Mânadaki Fiiller:

Bu mânadaki fiiller umumiyetle sıfatlardan türemiştir.

adır- "ayırarak"
adıl- < adıl-ı-l- "kendini ayırarak, ayrılmak uzaklaşmak"
Barurmen adılup uş imdi sindin (HŞ,1911)
"İşte şimdi senden ayrılarak gidiyorum."
iksi- "azalmak, eksilmek"
iksil- < iksi-l- "kendi kendine eksilmek"
Ömür iksilmese kiçmişçe bu kün (HŞ,1412)
"Gün geçtikçe ömür eksilmese"
tüze- "düzenlemek"
tüzel- < tüze-l- "düzelmek"
Tüzelgey yahşı muntig kalmayay hem (HŞ,4391)
"Böyle kalmayıp, her şey düzelecektir."

12. -ma-/me-

Bütün fiillere menfi mânâ veren olumsuzluk ekidir. Bilindiği gibi Türkçede bir kök fiile bir kaç fiil yapma eki üst üste gelebilir. Meselâ: döv-üş-tür-ül-gibi. Böyle bir durumda olumsuzluk eki daima sona gelmektedir: döv-üş-tür-ül-me- gibi.

tap- "bulmak"
tapma- < tap-ma- "bulmamak"
Şekerdin tapmadım tip hiç kakıg (HŞ,3073)
"Şekerden hiç tat bulmadım diye"
kiç- "geçmek"
kiçme- < kiç-me- "geçmemek"
An-tig kiçmedi ıskında sadık(HŞ,2758)
"Onun gibi aşkına sadık olan hiç gelip geçmedi."

13. -n-

Bu da -l- gibi hem dönüşlü hem de edilgen fiiller teşkil etmektedir. Ünsüzle biten tabanlara -n-/i-/u-/ü- yardımcı ünlülerinden biriyle bağlanmaktadır. Aslında dönüşlülük eki sayılan -n- gerçekte daha ziyade edilgen fiiller teşkil etmektedir.

a. Dönüşlü Fiiller:

alda- "aldatmak"
aldan- < alda-n- "aldanmak"
Kişi kim dünyeye aldıandı kaldı (HŞ,2037)
"İnsan ki dünyaya aldıandı kaldı."
sev- "sevmek"
sevün- < sev-ü-n- "sevinmek"
Sevünmekdin Şirinning köngli hurrem (HŞ-759)
"Sevindiği için Şirinin gönlü memnun"
tip- "tepmek"
tipün- < tip-ü-n- "tepinmek, kendi kendini tepmek"
Tipündi kükreyyü Hösrev yanunga (HŞ,1459)
"Hüsrev'in yanında kükreyyerek tepindi."

b. Edilgen Fiiller:

angla- "anlamak"
anglan- < angla-n- "anlaşılacak"

Kim anılanmaz bu davlat başda turur (HŞ,4274)

"Zira devletin başda durduğu anlaşılmaz."

başla- "başlamak"

başlan- < başla-n- "başlanılmak"

Ni iş başlansa kılınur ahır iy yar (HŞ,2398)

"Hangi işe başlanılsa neticede yapılır ey dost"

Dikkat edilirse, -n- ekinin edilgen hale getirdiği fiil tabanlarının son hece-lerinde umumiyetle -l- sesi olduğu görülür. Böylece asıl edilgenlik eki olan -l- yerine neden -n- nin kullanıldığı anlaşılabılır. Ancak, bu şartlar olmadan da -l- yerine -n- kullanılmıştır:

ti- "söylemek"

tin- < ti-n- "söylenilmek"

Ni kılgu kim zararı kılgu tinür (HŞ,1945)

"İnsan ne yaparsa kendi zararına yapar, denilir."

bize- "süslemek"

bizen- < bize-n- "süslemek"

Anıng birle bizenmiş bolsa bustan (HŞ,4490)

"Bostan onun ile bezenilmiş olsa"

14. -r-

Az kullanılan ettirgenlik ve dönüşlülük ekidir. Yalnız, bir çok örneklerde -r- ile genişlemiş olan kök fiil kullanımdan düştüğü için -r- nin türettiği yeni gövde, asıl fiilin yerini almış ve böylece ekle kök kaynaşmıştır. Bu itibarla aşağıdaki örneklerde her hangi bir mânâ değişmesi söz konusu değildir.

belgü- "belirmek"

belgür- < belgü-r- "belirmek"

Adil belgüsü özindin (HŞ,379)

"Özünden adalet nişanı belirdi."

ı- "göndermek"

ır- < ı-r- "uzaklaştırmak, uzaklaşmak, ayrılmak"

Yasın yaslap özi hem candın ırıp (HŞ,2770)

"Özü canından ayrılıp yasını tuttu."

ki- "girmek"

kir- < ki-r- "girmek" (kigür- < ki-gür- "giydirmek" fiilinin mevcudiyeti,

bir ki- kökünün bulunduğunu göstermektedir.)

Kiçe boldısa Husrev ivge kirdi (HŞ,382)

"Gece olunca Husrev eve girdi."

kö- "görmek"

kör- < kö-r- "görmek" (ME,111-3)

15. -sık-/sik-

Bütün şivelerde olduğu gibi bu sahada da nadir kullanılan bir ektir. Bazı örneklerde dönüşlü, bazılarında ise kuvvetlendirme mânâsı vardır:

ar- "aldatmak"

arsık- (tur-) < ar-sık- (tur-) "aldatmak"

Saçıp altın kumüş arsık turalıng (HŞ,2503)

"Altın gümüş saçarak aldatalım"

arsık- < ar-sık- "aldanmak" (ME,144-2), (ME, 106-4)

16. -ş-

Bu ek, fiil tabanının ifade ettiği hareketin ya işteş (karşılıklı) ya beraberce, ya da kendi kendine (dönüşlü) yapıldığını gösterir. Sonuna geldiği fiil ünsüz ile bitiyorsa, -ş- gövdeye -ı/-i/-u/-ü- gibi yardımcı ünlülerle bağlanmaktadır.

a. İşteş (Karşılıklı) Mânâlı Fiiller:

ayt- "söylemek"

aytış- < ayt-ı-ş- "söyleşmek, karşılıklı konuşmak"

Kamuğ aytışdılar bir biringe razın (HŞ,1295)

"Herkes birbirine sırrını söyledi."

kuç- "kucaklamak"

kuçuş- < kuç-u-ş- "bir biriyle kucaklaşmak"

Gehi Şirin bile kuçuşup yatur hoş (HŞ,4248)

"Bazan Şirin ile kucaklaşıp yatar"

b. Beraberlik İfade Eden Fiiller:

kül- "gülmek"

külüş- < kül-ü-ş- "hep beraber gülmek"

Külüşmekti'n tökerler irdi şeker (HŞ,555)

"Gülüşerek şeker dökerlerdi."

yıgıl- "toplanmak"

yıgılış- < yığıl-ı-ş- "hep birden toplanmak"

Yana ülker mengiz yığıştı anlar (HŞ,1301)

"Gene Ülker yıldızı gibi bir araya toplandılar"

c. Dönüşlülük İfade Eden Fiiller:

Bunlar umumiyetle bir halden başka bir hale geçişi, yahut bir oluşu ifade ederler. Bu neviden fiillerden çok defa tabandaki mânâ ile -ş- ile genişlemiş yeni fiilin mânâsı arasında doğrudan doğruya bir ilgi kalmamış ve adetâ başka bir mefhum teşekkül etmiştir:

kinge- "genişlemek"

kingeş- < kinge-ş- "fikir danışmak, istişare etmek"

Kingeşürmen kanga sen bolma azar (HŞ,2107)

"Ben sana danışırım, sen üzülme"

tig- "değmek, dokunmak"

tigiş- < tig-i-ş- "değişmek, iki şeyi birbiriyle değiştirmek"

Telim mal u tavar birle tigişti (HŞ,1012)

"Pek çok mal-mülk ile değiştirdi."

ula- "ekleme, ilave etmek, ulamak"

ulaş- < ula-ş- "varmak, vasil olmak, kavuşmak"

Kim uç tin tinge can canka ulaştı (HŞ,4559)

"Zira işte vücut vücuda ve can cana kavuştu."

koy- "koymak, bırakmak"

koyuş- < koy-u-ş- "birikmek" (ME,121-7)

17. -t-

Geçişli tabanlardan ettirgen ve geçişsiz tabanlardan geçişli fiil yapan yaygın eklerden biridir. Ünlü ile biten fiil tabanlarına mutlaka, ayrıca r,l gibi ünsüzlerle nihayetlenen tabanlara da çoğunlukla yardımcı ses almadan gelmektedir:

a. Ünlü ile Biten Tabanlara :

agrı- "ağrımak"

agrit- < agrı-t- "ağritmak"

Eger agrıtma başıng sözüm çın (HŞ,3484)

"İster sözüm doğru söyleyeyim, başımı ağritma"

bagla- "bağlamak"

baglat- < bagla-t- "bağlatmak"

Kiteling tip koşın baglattı (HŞ,596)

"Gidelim diye hemen atın koşumunu bağlattı."

b. Ünsüz ile Biten Tabanlara :

- bol- "olmak"
 bolut- < bol-u-t- "türetmek, icat etmek" (ME, 6-7)
 karak- "kararmak"
 karart- < karar-t- "karartmak"
 Yana künni tün yarattı (HŞ,3326)
 "Ayrıca gündüzü karartıp geceyi yarattı."
 otur- "oturmak"
 oturt- < otur-t- "oturtmak"
 Oturttu anı özi turdu kitti (HŞ,584)
 "Onu oturttu kendisi kalkıp gitti."
 il- "bağlamak"
 ilt- < il-t- "götürmek, iletmek"
 Kalur ol parça iltürsen vebalin (HŞ,1931)
 "Onun hepsi kalır, sen vebalini götürürsün"

Bazı fiillerde de, bu eke rağmen her hangi bir mânâ değişikliği olmamıştır. Böylece, aşınmış olan kökteki mânâ -t- eki ile pekiştirilerek canlandırılmaktadır.

- ay- "söylemek" (HŞ,3022)
 ayıt- < ay-ı-t- "söylemek" (HŞ,4434)
 kay- < kad- "dönmek, caymak" (KB-III)
 kayıt- < kay-ı-t- "geri dönmek" (HŞ,2584)
 sür- "sürmek" (HŞ,1740).....
 sürt- < sür-t- "sürtmek" (HŞ,528)
 könlüt- < könl-t- "doğrultmak" (ME,92-1)

18. -tur-/tür- < -t-u-r-/t-ü-r-

Çok kullanılmış bir ettirgenlik ve geçişlilik ekidir. (Bkz. -dur-/dür- eki) Ancak bunun da -gur-/gür- eki gibi bir birleşik ek olma ihtimali daha kuvvetlidir. Nitekim nadir de olsa -gut-/güt- < -g-u-t-/g-ü-t- örnekleri de mevcuttur. (ETG-Notlar 128. sayfa, 27.not)

- ak- "akmak"
 aktur- < ak-tur- "akıtmak, aktırmak"
 Aceb kıssa tiyü akturdu yaşın(HŞ,1129)
 "Acayib hikayedir diye göz yaşını akıttı."
 öl- "ölmek"
 öltür- < öl-tür- "öldürmek"
 Kim aysa öltürür Ferhadı kadgu (HŞ,2442)
 kül- "gülmek"
 kültür- < kül-tür- "güldürmek"
 Geh aglatur yana geh kültürür ol (HŞ,2854)
 "O bazan ağlatır, bazan da güldürür."

19. -u-/ü-

Çok nadir olarak ve ancak belirli örneklerde kullanılan pekiştirme ekidir.

- kok- "kokmak"
 koku- < kok-u- "kokmak" (Ost. Gr.)
 sür- "sürmek"
 sürü- < sür-ü- "sürmek, sürüklemek"
 Böri koy tutsa tartıp alsa sürüp (HŞ,4344)
 "Kurt koyunu tutsa ve çekip sürüklese"

20. -ur-/ür-

Yaygın kullanışlı bir ettirgenlik ve geçişlilik ekidir.

- art- "artmak"
 artur- < art-ur- "artırmak"
 İg özre arturur safra yaraşmaz (HŞ,1684)
 "Safra iyi gelmez hastalığı artırır."
 iç- "içmek"
 içür- < iç-ür- "içirmek"
 Nasihat birle ol ot içürür irken (HŞ,1909)
 "O hasihat ile ilaç içirirken"
 öt- "geçmek"
 ötür- < öt-ür- "geçirmek"
 Süngüsin taşdın ötrür irdi ursa (HŞ,302)
 "Vursa süngüsünü öteye geçirirdi."

21. -vur-/vür-/gur-/gür- < -g-u-r-/g-ü-r-

Nadir bir kaç örnekte -gur-/gür-ekinin inkişafıyla -vur-/vür- eki meydana gelmiştir.

- ki- "girmek"
 kivür- < ki-vür- < ki-gür- "girdirmek, sokmak"
 Kivürdi ivge kiçti oturdu (HŞ,2992)
 "Eve soktu şahı geçti oturdu"

22. -y-/-d-

Eski Türkçedeki -d- sesinin bazı şivelerde -y- olarak inkişafından sonra, -d- ekinin yerini -y- almıştır:

- ko- "koymak"
 koy- < ko-y- < ko-d- "koymak"
 Zarif kulnu kaçan koyar sen (HŞ,86)
 "Zayıf kulunu nasıl boş koyarsın"
 kö- "yanmak"
 köy- < kö-d- "yanmak" (ME,134-6)

23. -z-

Eski Türkçede hem ettirgen, hem de dönüşlü-edilgen fiil yapan bu ek, burada geçişsiz-dönüşlü fiil türetmektedir.

- töz- < tö-z- "tahammül etmek, sabretmek, katlanmak"
 Vücut turmaz, ulaş yime köp gam
 Bu kadgu yiylüğe yir tözmegey hem (HŞ,2861)
 "Devamlı gam yeme, vücut buna gelmez, Böyle kağıya yer bile dayanmak."
 tüt- "tutmek"
 tütüz- < tüt-ü-z- "tutmek"
 Tütüzdür zagfıran u müşk ü anber (HŞ,3250)
 "Safran, misk ve anber tüttür."

HAREZM TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ

HABER KİPLERİ

1-) ŞİMDİKİ ZAMAN (-yor)

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- okı-yor-men	1- okı-yor-biz
2- okı-yor-sen	2- okı-yor-siz
3- okı-yor	3- okı-yor-lar

2) GENİŞ ZAMAN I (-ar/-er)

1- bak-ar-men	1- bak-ar-biz
2- bak-ar-sen	2- bak-ar-siz
3- bak-ar-	3- bakar-lar

3-) GENİŞ ZAMAN II (-ur/-ür)

1- tur-ur-men	1- tur-ur-biz
2- tur-ur-sen	2- tur-ur-siz
3- tur-ur	3- tur-ur-lar

4-) GENİŞ ZAMAN III (-r)

1- ko-r men	1- ko-r biz
2- ko-r sen	2- ko-r siz
3- ko-r	3- ko-r-lar

5-) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

a)	
1- al-dım	1- al-dık
2- al-dıng	2- al-dıngız
3- al-dı	3- al-dılar
b)	
1- bol-dım	1- bol-dık
2- bol-dıng	2- bol-dınguz
3- bol-dı	3- boldılar
c)	
1- bak-tım	1- bak-tık
2- bak-tıng	2- bak-tıngız
3- bak-tı	3- bak-tı-lar
ç)	
1- kork-tım	1- kork-tuk
2- kork-tıng	2- kork-tınguz
3- kork-tı	3- kork-tı-lar

6-) ANLATILAN GEÇMİŞ ZAMAN (-mış/-miş)

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- kör-miş-men	1- kör-miş-biz
2- kör-miş	2- kör-miş-siz
3- kör-miş	3- kör,mış-ler

7-) GELECEK ZAMAN (-gay/-gey)

1- tap-gay-men	1- tap-gay-biz
2- tap gay-sen	2- tap-gay-siz
3- tap-gay	3- tap-gay-lar

Not: Bu sahada gelecek zaman eki -gay/-gey ile -ayın/-eyin emir eki karışmış durumdadır. Mesela: yigla-gayım / bağla-gayım / söyle-geyin, yarga-gayım gibi örneklerde mevcuttur.

8-) EMİR

1- bar-ayın	1- bar-alıng / -alım
2- bar-gıl	2- bar-ıng / -ıngız/-ınglar
3- bar-sun	3- bar-su-lar/-sunlar

9-) DİLEK-ŞART I (-a/-e)

1- kel-e-men	1- kel-e-biz
2- kel-e-sen	2- kel-e-siz
3- kel-e	3- kel-e-ler

10-) DİLEK II (-ga/-ge)

1- bar-ga-men	1- bar-ga-biz
2- bar-ga-sen	2- bar-ga-siz
3- bar-ga	3- bar-ga-lar

11-) DİLEK III (-ay/-ey)

1- kel-ey-men	1- kel-ey-biz
2- kel-ey-sen	2- kel-ey-siz
3- kel-ey	3- kel-ey-ler

12-) ŞART (-sa/-se)

1- kör-se-men	1- kör-se-biz /-sek
2- kör-seng	2- kör-se-siz
3- kör-se	3- kör-se-ler

13-) BİRLEŞİK KİP VE ZAMANLAR

A- GENİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

1- bilür irdim	1- bilür irdik
2- bilür irding	2- bilür irdingiz
3- bilür irdi	3- bilür irdiler

B- GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

Tekil Şahıs

- 1- kördüm irdi
2- kördüng irdi
3 kördi irdi

Çoğul Şahıs

- 1- kördi irdik
2- kördi irdingiz
3- kördi irdiler

C- ANLATILAN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

- 1- körmiş irdim
2- körmiş irding
3- körmiş irdi

- 1- körmiş irdik
2- körmiş irdingiz
3- körmiş irdiler

D- GELECEK ZAMAN HİKAYESİ

- 1- bar-gay irdim
2- bar-gay irding
3- bargay irdiler

- 1- bargay irdük
2- bargay irdingiz
3- bargay irdiler

14-) ŞARTIN HİKAYESİ

- 1- bilse irdim
2- bilse irding
3- bilse irdi

- 1- bilse irdük
2- bilse irdingiz
3- bilse irdiler

15-) İSTEK KİPİNİN HİKAYESİ

- 1- kör-ey dim
2- kör-ey-ding
3- kör-ey di

- 1- kör-ey dik
2- kör-ey dingiz
3- kör-ey diler

16-) GENİŞ ZAMANIN ŞARTI

- 1- işitür irsem
2- işitür irseng
3- işitür irse

- 1- işitür irsek
2- işitür irsengiz
3- işitür irseler

17-) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

- 1- Kildim irse
2- kild'ing irse
3- kildi irse

- 1- kil dük irse
2- kildi irsengiz
3- kildiler irse

18-) ANLATILAN GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

- 1- okumuş irsem
2- okumuş irseng
3- okumuş irse

- 1- okumuş irsek
2- okumuş irsengiz
3- okumuş irseler

19) GELECEK ZAMANIN ŞARTI

- 1- bilgey irsem
2- bilgey irseng
3- bilgey irse

- 1- bilgey irsek
2- bilgey irsengiz
3- bilgey irseler

YENİ TÜRKÇE DEVRESİNDE**a. KIPÇAK SAHASINDA****1. -a/-e-**

Bütün Türk şivelerinde nadiren kullanılan -a/-e- Kıpçak Türkçesinde de bir kaç örnekte vardır. Ayrıca, bu örnekler -a/-e- ile genişlemekle kalmayıp, onun üzerine başka ekler de almuşlardır. Bahis konusu ek, fiilin mânâsını pekiştirmekte ve hareketin sürekli olarak yapıldığını göstermektedir:

aktar- "aktarmak"

aktaran- < aktar-a-n- "sürekli olarak aktarılmak" (TZ,7a-2)

salın- "salınmak"

salınan- < salın-a-n- "sürekli olarak salınmak" (TZ,96-2)

2. -ala/-ele-

Nadir olarak kullanılan ve fiilin bildirdiği hareketin arka arkaya yapıldığını gösteren bir ektir.

kov- "kovmak"

kova-la- < kov-ala- "kovalamak" (TZ,21b-8)

3. -ar/-er-

Az kullanılan bir ettirgenlik ekidir.

çık- "çıkma"

çık-ar- < çık-ar- "çıkarmak"

Andan songra çıkarur anlarını otdan (İM,52a-5)

kit- "gitmek"

kiter- < kit-er- "gidermek"

Taki necasetni kitergey teninden (İM,99b-5)

"Ve pislîği vücudundan giderecek."

4. -dır/-dir/-tır/-tir- ; -dur-/-dür-/-tur-/-tür-

Yaygın kullanılışı olan bir ettirgenlik ekidir. Ekin aslı şekli -tur-/-tür- olmakla beraber, ünlü ve ünsüz uyumunun tam teşekkül ettiği şivelerde, yukarıda görüldüğü gibi değişikliklere uğramıştır.

al- "almak"

aldur- < al-dur- "aldırmak"

Kan aldurmak kibi (İM, 184a-1)

bil- "bilmek"

bildür- < bil-dür- "bildirmek, haberdar etmek"

Ve eger tilese arıgar bildürmekni (İM,194b-7)

"Ve eğer ona bildirmeyi dilesen"

yapuş- "yapışmak"

yapuştur- < yapuş-tur- "yapıştırmak"

Tizini yapuşturgay iki uylukuna (İM, 177a-2)

"Dizini iki uyluguna yapıştıracak"

kel- "gelmek"

keltür- < kel-tür- "getirmek"

Ançaga tigrü kim keltürgey anı imanga (İM,172b-8)

"Onu imana getirinceye kadar"

agin- "yükselmek"

agındır- / agın-dır- "yükseltmek" (KTG,65)

evlen- "evlenmek"

evlendir- < ev-len-dir- "evlendirmek" (KTG,65)

sat- "satmak"

sattır- < sat-tır- "sattırmak" (KTG,65)

çek- "çekmek"

çektir- < çek-tir- "çektirmek" (KTG,65)

5. -gar/-ger-

az- "azmak"

azgar- < az-gar- < az-ı-g-a-r- "azdırmak"

Ol mahalde ne kim azgarur (GT,28-12)

6. -gur/-gür/-gır/-gir/-kır/-kir-

Az kullanılan bir ettirgenlik ekidir. Bu da ses uyumuna tabi olarak aslı şekline göre değişik şekiller almıştır.

bil- "bilmek"

bilgür- < bil-i-g-ü-r- "belli olmak"

hüner ve ayb irde bilgürmes(GT,20?10)

kız- "kızmak"

kızgur- < kız-gur- "kızdırmak"

Kızgurmas sen ya Muhammed (İM, 81a-6)

tur- "durmak"

turgur- < tur-gur- "durdurmak"

Bir sumtan turgurğay anlarının maslahatlarını (İM,77a-3)

"Bir sultan onların işlerini durduracak"

tir- "yaşamak"

tirgir- < tir-gir- "diriltmek, yaşatmak" (KTG,65)

bat- "batmak"

batkır- < bat-kır- "batırmak" (KTG,65)

yet- "erişmek"

yetkir- < yet-kir- "eriştirmek" (KTG,65)

7. -guz/-güz/-gız/-giz-

Nadir kullanılmış ve bir ettirgenlik ekidir. Ses uyumuna tâbi olmuştur.

kör- "görmek"

körgüz- < kör-güz- "göstermek"

Deminde körgüzür faris şeca'at (GT,51b-3)

"Binici cesareti anında gösterir."

oltur- "oturmak"

olturguz- < oltur-guz- "oturtmak" (KTG,66)

tur- "durmak"

turguz- < tur-guz- "durdurmak"

Dagı melik ileyinde saray sahnında turguzladılar (GT,126a-12)

"Ve hükümdarın karşısında saray meydanında durdurdular."

ür- "nebat bitmek"

ürgüz- < ür-güz- "nebat bitirmek" (KTG,66)

tir- "yaşamak"

tirgiz- < tir-giz- "diriltmek"

Bir ölünü ming kim irse tirgize bilmez (GT,169b-6)

"Bir ölüyü bin kişi olsa bile diriltemez."

8. -ı/-i-

Çok nadir kullanılan bir ektir. Fiilin ifade ettiği hareketin sürekli bir şekilde yapıldığını bildirmektedir.

kaz- "kazmak"

kazı- < kaz-ı- "kazımak" (TZ,12b-2)

san- "düşünmek," "sanmak" (Ost. Gr. -199)

sarı- < san-ı- "düşünmek, sanmak"

talk- "zarar vermek"

talkı- < talk-ı- "zarar vermek" (Ost. Gr.)

9. -k/-k-

Bu da nadir kullanılan pekiştirmek eklerindendir.

aç- "acıkmak"

açık- < aç-ı-k- "acıkmak"

Açıksa bir nefes sabr itmeyi yok (GT,106b-10)

"Açıksa bir nefes bile sabr etmez."

aş- "aşmak, geçmek"

aşık- < aş-ı-k- "acele etmek"

Aşıkmayın atıngrı sürgül akrun (GT,137a-3)

"Atını acele etmeden yavaş sür"

tur- "durmak"

turuk- < tur-u-k- "duraklamak, tereddüt etmek"

Hoca bu sözning cevabına korkup turuktı (GT,36a-2)

"Hoca bu söze cevap vermekten korkup durakladı."

10. -kar/-ker- < -k-a-r/-k-e-r-

Belirli bir kaç örnekte görülen bir ektir. -gar/-ger- ettirgenlik eki, bunun ünsüz uyumuna tâbi olması sonucu ortaya çıkmıştır. (bkz. Karahanlı Sahası -gar/-ger-)

kıs- "kısmak"

kıskart- < kıs-kar-t- "kısaltmak"

Eger kıskartsa tengri ta'alanıng zikri üze reva bolur (İM, 229a-1)

"Eğer yüce Allah'ın zikrini kısaltırsa caizdir."

öt- "geçmek"

öt-ker- < öt-ü-ker- "nüfuz ettirmek" (KTG,66)

11. -l-

Hem edilgen hem de dönüşlü fiil teşkil eden bir ektir. Ünsüzle biten fiil tabanlarına, kökün ahengine uygun olarak, -ı/-i/-u/-ü- ünsüzlerinden birinin yardımı ile bağlanmaktadır.

a. Dönüşlü Fiiller:

aç- "açmak"

açıl- < aç-ı-l- "açılmak"

Ömrining bustanı yaşarıp hüsnü güli yangla açılıp turur idi (GT,13a-1)

"Yaş ağaç istediğin kadar eğilir."

yum- "yummak"

yumul- < yum-u-l- "yumulmak, kapanmak"

Geh yumulur geh açılır bag u bostan gülleri (GT,65b-13)

b. Edilgen Fiiller

kaz- "kazmak"

kazıl- < kaz-ı-l- "kazılmak", "hakkedilmek"

Türbesining sandukı öze elvan nakş kazılmış (GT,150a-6)

"Türbesinin sandukası üzerine renk renk nakışlar kazılmış"

kes- "kesmek"

kesil- < kes-i-l- "kesilmek"

Bir niçe kün kim vazifeleri kesilip idi (GT,29b-12)

kötür- "götürmek"

kötürül- < kötür-ü-l- "götürülmek, kaldırılmak"

Yigitler kötrülgünce (GT,168b-12)

"Yiğitler götürülünce"

12. -la/-le-

Aslında isimlerden fiil yapan -la/-le- bazı şivelerde fiil tabanlarından da pekiştirilmiş fiiller teşkil etmektedir.

Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlıoğlu "Kıpçak Türkçesi Üzerine Bir Gramer Denemesi" adlı doktora tezinde bu eke ait örnekleri vermiştir.

ayır- "ayırmaq"

ayır-la- < ayır-la- "ayırmaq, ayrılmak" (KTG,68)

buyur- "buyurmaq"

buyur-la- < buyur-la- "kabul etmek" (KTG,68)

kayır- "kayırmaq"

kayır-la- "kayırmaq, iltifat etmek" (KTG,68)

ota- "ilaç yapmak"

otala- < ota-la- "tedavi etmek, iyileştirmek" (KTG,68)

13. -ma/-me

Bütün fiil kök ve gövdelerinden olumsuz fiil yapan ektir.

al- "almak"

alma- < al-ma- "almamak"

Al ma'lumungrı almadılar mı kim munung bigin farig turursen (GT, 124b-2)

"Ne kadar ömrüm olsa gene de musiki ve sema yanına gelmeyeceğim."

14. -n-

Aslında dönüşlülük ekidir. Fakat bazı örneklerde, hususiyle 1 ünsüzü ile biten fiil tabanlarında esas edilgenlik eki olan -l- yerine kullanılarak edilgen fiiller de teşkil etmektedir.

a. Dönüşlü Fiiller:

boya- "boyamak"

boyan- < boya-n- "boyanmak"

Takı boyanmış ton kiymegey (İM,305b-6)

"Ve boyanmış elbise giymeyecek"

kör- "görmek"

körün- < kör-ü-n- "görünmek"

Ançaga tigrü kim Ka'be körüngey (İM,312a-7)

"Kâbe görününceye kadar"

yuv- "yıkamak"

yuvun- < yuv-u-n- "yikanmak"

Andan songra yuvungay ya abdest algay (İM, 303a-5)

"Ondan sonra yıkanacak veya abdest alacak"

b. Meçhul Fiiller:

al- "almak"

alın- < al-ı-n- "başkası tarafından alınmak"

Koyun zekatından cüz alınur (İM, 248a-8)

başla- "başlamak"

başlan- < baş-la-n- "başlanmak"

Cuma kün namazga başlansa (İM,157b-3)

bil- "bilmek"

bilin- < bil-i-n- "bilinmek"

Takı bilinmez kitab içinde belkim koydı (İM,383a-7)

yıl- "koşmak"

yilin- < yıl-i-n- "koşulmak"

Kaçan kim yilinmese anlar üze (İM,322b-5)

15. -ş-

Bir hareketin birlikte, karşılıklı yapıldığını veya kendi kendine oluştuğunu ifade eden bir ektir.

a. Birlikte Yapılan Hareketi Gösteren Fiiller:

iç- "içmek"

içüş- < iç-ü-ş- "beraber içmek" (KTG,71)

kıl- "kılmak", "yapmak"

kılış- < kıl-ı-ş- "hep beraber yapmak"

Anlar Tengri için ziyaret kılışganlar turur (İM,81b-1)

tut- "tutmak"

tut-u-ş- < tut-u-ş- "birlikte tutmak, beraber tutuşmak"

Anlar Tengri için dost tutuşganlar turur (İM,81b-1)

b. Karşılıklı Yapılan Hareketi Gösteren Fiiller:

sözle- "söylemek"

sözleş- < sözleş-ş- "karşılıklı konuşmak"

Kim ol kişiler birle sözleşür (İM,187b-2)

tut- "tutmak"

tutuş- < tut-u-ş- "karşılıklı tutuşmak"

Ve eger namaz içinde il tutuşsa namazı fasit bolur (İM, 195a-8)

c. Dönüşlülük ve Oluş İfade Eden Fiiller:

çek- "çekmek"

çekiş- < çek-i-ş- "çekişmek, çekilmek"

Kaçan kim muhtac bolmasa yürimekke takı çekişmekke amma kaçan muhtac bolsa yürise takı çekişse namazı fasit bolur (İM,187b-7)

ir- "ermek, olmak, ulaşmak"

irüş- < ir-ü-ş- "ulaşmak, oluşmak, olmak"

Uş ol irüşür yinçükning törtte biringe (İM,156a-6)

ç. Bazı Örneklerde Bu Ek Değişik Mânâlı Yeni Fiiller Teşkil Etmiştir:

dala- "köpek ısırmak"

dalaş- < dala-ş- "münakaşa etmek, ağız kavgası yapmak"

Tengri ta'ala nehy kıldı fitne fücür kılmaktan takı dalaşmakdan (İM,305a-8)

"Yüce Allah dedi koduyu ve ağız kavgasını men' etti."

yanaş- < yana-ş- < yan-a-ş- "yaklaşmak"

Takı yanaşıp turmak namazı fasit kılmaklıkka şart turur (İM,182a-6)

"Ve Ka'benin örtüsüne yapışacak"

16. -t-

Umumiyetle ünlü ile biten fiillere gelen yaygın kullanışlı bir ettirgenlik ekidir. Ayrıca sonu -r- veya -l- ile biten fiil tabanlarına da bu ek gelmektedir...

tepre- "depremek"

tepret- < depre-t- "depretmek, kımıldatmak"

Takı tepretmeyey başırı okımak içinde (İM,192a-8)

tüze- "düzenlemek"

tüzet- < tüze-t- "düzeltmek"

Tüzetgey anı bir kez ya iki kez (İM,186b-8)

uza- "uzamak"

uzat- < uza-t- "uzatmak"

İkinci rek'atı uzatmak reva bolur (İM,175a-1)

Bazı örneklerde ise -t- ek olma vasfını kaybederek, kökteki mânâyı aynen devam ettirir.

ay- "söylemek"

ayıt- < ay-ı-t- "söylemek"

Ebu Yusuf ayıttı (İM,151b-2)

kay- "kaymak"

kayıt- < kay-ı-t- "geri dönmek"

İmamga uygan kişi kayıtgay namaz kılğan yirne (İM,177b-7).

"İmama uyan kişi namaz kıldığı yere döner."

Bu ek daha önce bir ettirgenlik eki ile genişlemiş fiil tabanlarına da gelmektedir. Ancak böyle örneklerde -t- fiile yeni bir mânâ katmamaktadır. Böylece fiil tabanıyla kaynaşmıştır.

çakar- "çıkarmak"

çakart- < çakar-t- "çıkartmak"

Takı iki ilini çıkartgay iki yingnindin (İM,171b-5)

"Ve iki elini elbisesinin kolundan çıkaracaktır."

kıskar- "kısaltmak"

kıskart- < kıskar-t- "kısaltmak"

Eger kıskartsa kamet birle reva turur (İM,151b-4)

"Eğer kamet ile kısaltırsa uygundur."

sür- "sürmek"

sürt- < sür-t- "sürtmek"

Yüzünü sürtgey takı iki ilini sürtgey (İM,221a-3)

"Yüzünü sürter ve iki elini sürter."

17. -u/-ü-

Çok az rastlanılan bir pekiştirme ve tekrür ekidir.

sür- "sürmek"

sürü- < sür-ü- "sürümek, devamlı sürmek" (KTG,72)

18. -ır/-ir- -ur/-ür-

Aslı şekli -ur/-ür- olan ettirgenlik eki bu sahada ses uyumuna tâbi olarak -ır/-ir- şeklinde de kullanılmıştır.

art- "artmak"

artur- < art-ur- "artırmak"

Eger artursa bir harf yapşırak bolur (İM,161a-6)

"Eğer bir harf artırırsa daha iyi olur."

keç- "geçmek"

keçür- < keç-ür- "geçirmek"

Anı imamethıkka keçürseler reva bolmas (İM,181b-7)

"Onu imamlığa geçirseler uygun olmaz."

Başka bir ettirgenlik ekinden sonra geldiği de görülmektedir. Fakat bu durumda fiil tabanı mânâ değişikliğine uğramamıştır.

aralat- "aralatmak"

aralatur- < aralat-ur- "aralarını açmak"

Takı kerahiyet turur barmaklarını aralaturmak (İM,189a-4)

19. -d/-y-

Eski Türkçede bir pekiştirme eki olan -d- daha sonraki devirlerde -d- veya -y- olarak inkişaf etmiştir. Nitekim -d/-d/-y- ile genişlemiş fiillerin, umumiyetle, aslı şekillerinin yerini yeni teşekkül edenler almıştır. (Bkz. Karahanlı Sahasında -d- eki bahsi) Kıpçak Türkçesinde -d-'nin -y-'ye dönüşmüş olan şekilleri kullanılmıştır.

ni bolsa kiy! dağı iygü 'amel kıl (GT-101/12)

yana keydi yangı eşcâr hıl'at (GT-6/3)

koy! anı yalguzun temâşâ kıl ! (103/5-Gt)

her birining (gül yangaklarına sili-ler urur dağı biri-ning)

nâziük ayaklarına şikence koyar idi (GT-281/11)

manga toymas közüüm haclet kitürdi (GT-276/7)

toygay-lar ol kadar kattı-lık itmegil kim senden (GT-327/12)

20. -z-

Bazı örneklerde ettirgenlik bazısında da dönüşlülük ifade eden ve nadir olarak kullanılan bir ektir. Her iki mânâ için birer örnek tesbit edilebilmiştir.

tam- "damlamak"

tamız- < tam-ı-z- "damlamak"

Ve eger yag tamızsa abdest bozulmas (İM-94a/3)

im- "emmek"

imiz- < im-i-z- "emzirmek, emdirmek" (KTG,73)

KIPÇAK TÜRKÇESİNDE

FİİL ÇEKİMİ

1. GENİŞ ZAMAN I (-ar/-er)

bak-ar-men

bak-ar-sen

bak-ar

bak-ar-biz

bak-ar-siz

bak-ar-lar

GENİŞ ZAMAN II (-ur/-ür)

tur-ur-men

tur-ur-sen

tur-ur

tur-ur-biz

tur-ur-siz

tur-ur-lar

GENİŞ ZAMAN III (-r)

okı-r-men

okı-r-sen

okı-r

okı-r-biz

okı-r-siz

okı-r-lar

2. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN (-tı/-ti/-tu/-tü)

ayt-tu-m

ayt-tu-ng

ayt-tı

ayt-tuk/ayt-tı-biz

ayt-tı-ngız

ayt-tı-lar

3. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN (-mış/-miş :-p)

al-mış-men/al-ıp-men

al-muş-am

al-muş-sen/al-ıp-sen

al-muş

al-muş-biz/al-ıp-biz(-miz)

al-ıp-siz

al-muş-lar

4. ŞİMDİKİ ZAMAN I (-yor)

kel-i-yor-men

kel-i-yor-sen

kel-i-yor/-yorur

kel-i-yor-biz

kel-i-yor-siz

kel-i-yor-lar

ŞİMDİKİ ZAMAN II (-adır/-edir)

NOT: Kıpçak sahasındaki II. şimdiki zaman, Türkiye Türkçesi'ndeki -makta/-mekte kalıbının karşılığıdır.

al-adır-men	al-adır-biz
al-adır-seng	al-adır-siz
al-adır	al-adır-lar

5. GELECEK ZAMAN I (-gay/-gey)

bil-gey-men	bil-gey-biz
bil-gey-sen	bil-gey-siz
bil-gey	bil-gey-ler

GELECEK ZAMAN II (-ası/-esi)

kör-esi-men	kör-esi-biz
kör-esi-sen	kör-esi-siz
kör-esi	kör-esi-ler

GELECEK ZAMAN III (-ısar/-iser)

tog-ısar-men	tog-ısar-biz
tog-ısar-sen	tog-ısar-siz
tog-ısar	tog-ısar-lar

GELECEK ZAMAN IV

-acak/-ecek eki ile yapılmış olan gelecek zaman, Kıpçak Türkçesi'nde çok az da olsa görül-mektedir.

6. EMİR

-ayım/-eyim/-gayım/-geyim:	bol-ayım/bol-gayım
-gıl/-gil/-gın/-gin :	bol-gıl/bol-gın
-sun/-sün :	bol-sun
-alık/-alım/-elik/-elim :	bol-alık/-alım
-ung/-üng :	bol-ung
-sunlar/-sünler :	bol-sunlar

7. GENİŞ ZAMANIN OLUMSUZU (-mas/-mes)

bil-mes-men	bil-mes-biz
bil-mes-sen	bil-mes-siz
bil-mes	bil-mes-ler

8. GELECEK ZAMANIN OLUMSUZU (-magay/-megey)

sev-me-gey-men	sev-me-gey-biz
sev-me-gey-sen	sev-me-gey-siz
sev-me-gey	sev-me-gey-ler

9. GEÇMİŞ ZAMANIN OLUMSUZU (-madı/-medi)

yi-me-dü-m	yi-me-dük
yi-me-dü-ng	yi-me-dü-ngüz
yi-me-di	yi-me-diler

10. ŞART (-sa/-se)

bil-se-m	bil-se-k
bil-se-ng	bil-se-ngiz
bil-se	bil-se-ler

11. GENİŞ ZAMANIN ŞARTI

kel-ür+i-se-m	kel-ür+i-se-k
kel-ür+i-se-ng	kel-ür+i-se-ngiz
kel-ür+i-se	kel-ür+i-se-ler

12. GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

bil-düm + i-se	bil-dük+i-se
bil-düng+i-se	bil-düngüz+i-se
bil-di+i-se	bil-di-ler+i-se

13. GENİŞ ZAMANIN HİKÂYESİ

okı-r+i-düm	okı-r+i-dük
okı-r+i-düng	okı-r+i-düngüz
okı-r+i-di	okı-r+i-di-ler

14. İSTEK I (-ga/-ge)

kel-ge-men/kel-ge-m	kel-ge-biz
kel-ge-sen	kel-ge-siz
kel-ge	kel-ge-ler

İSTEK II (-a/-e)

kit-e-men/-kit-e-m	kit-e-biz
kit-e-sen	kit-e-siz
kit-e	kit-e-ler

15. BİRLEŞİK GEÇMİŞ ZAMAN

birip-tir-men	birip-tir-biz
birip-tir-sen	birip-tir-siz
birip-tir	birip-tir-ler (G.T.)

b. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE**1. -a/-e-**

İşlek olmayan bir pekiştirme ekidir.

sor- "sormak"

sora- < sor-a- "sormak, üst üste sormak"

Sorapturlar ki sizing murakka kimge havaledür (NM,18-3)

sür- "sürmek"

süre- (t)- < sür-e-t- "sürüklemek"

Ayakından süretip (ŞT,124-2)

tut- "tutmak"

tuta- (ş)- < tut-a-ş- "tutuşmak, başlamak"

Sohbetleri tutaştı (NM,157-8)

bük- "bükmek"

büke- < bük-e- "bükmek"

İkki bükeyip hadis cüzün kögsünde tutup (NM,108-13)

2. -ala-/ele-

Çok nadir kullanılan eklerden biridir.

ov- "ovmak"

ovala- < ov-ala- "sürekli ovmak"

Şerh İbrahim-i Âcurî ki haşt ovalaptur (NM,3-8)

ala-/ele- eki Yeni Türkçe döneminde ortaya çıkmıştır. Fiilin ifadesi ettiği hareket ve oluşun süratliliğini bildiren bir ektir. (Bkz. Türkiye Türkçesi Bahsi)

3. -ar-/er-

Belirli fiillerde kullanılan bir ettirgenlik ekidir.

çık- "çıkma"

çık- < çık-ar- "çıkarmak"

Altı kişi birle ura ura bularnı çıkarur (V,110a-8)

kayıt- "geri dönmek"

kaytar- < kayıt-ar- "geri getirmek, geri döndürmek"

İnayet ve şefkat kılıp kaydardı. (ŞT,p39-6)

kit- "gitmek"

kiter- < kit-er- "gidermek"

Bu mikdar belv ile özümün kiterdim (NM,84-18)

4. -dur-/dür-/tur-/tür-

En yaygın kullanılışı olan ettirgenlik ekidir.

bil- "bilmek"

bildür- < bil-dür- "bildirmek"

Bu görüşte işlerini köprek bildürdiler (V,239a-7)

"Bu yürüyüşde işlerini daha çok bildirdiler."

tol- "dolmak"

toldur- < tol-dur- "doldurmak"

Okunu toldurup bu Afganı urup yıktı (V,239b-3)

"Okunu doldurup bu Afganlığı vurup yıkmıştır."

çap- "koşmak"

çaptur- < çap-tur- "koşturmak"

Alar sarı müteveccih bolup ming kişi çapturdılar (V,238b-11)

"Onlara doğru yönelip bir kişi koşturdular."

kil- "gelmek"

kiltür- < kil-tür- "getirmek, geldirmek"

Safa kiltürding vü hoş kilding (FŞ,40-13)

"Safa getirdin ve hoş geldin"

5. -gar-/ger-/kar-/ker- < -g-a-r- / -g-e-r- / -k-a-r- < -k-e-r-

Nadir kullanılan ettirgenlik ekidir. Asli şekli -gar-/ger- olduğu halde, ses uyumu neticesinde -kar-/ker- şekli de meydana gelmiştir. Ekin menşei hakkında daha önceki bahislerde bilgi verilmiştir. (Bkz. Karahanlı ve Harezmi Sahası Bahsi)

toy- "doymak"

toygır- < toy-gar- < toy-u-g-a-r- "doyurmak"

Atlarını toygırıp bir iki keredin song atlanduk (V,233a-14)

"Beni delilik kurtardı ve onu akıl derde düşürdü."

büt- "bitmek, tükenmek"

büt- < büt-ker- < büt-i-k-e-r- "bitirmek"

Hile ve mekr birleş bütkerip bolmas (ŞT, 77-2)

Kutkar- < kut-kar- < kut-gar- "Kurtarmak" (KB, 3)

Mini tilbelik kutkardı ve anı akıl girihtar kıldı (NM, 46-26)

"Beni delilik kurtardı ve akıl derde düşürdü."

öt- "geçmek"

ötker- < öt-ker- < öt-ü-k-e-r- "geçirmek"

Çadırlarını ve partallarını kim bile ötkerdiler (V,226a-12)

"Çadırları ve eşyaları beraber geçirdiler."

6. -gur-/gür-/kur-/kür-

Belirli fiillerde kullanılan bir ettirgenlik ekidir.

az- "azmak"

azgur- < az-gur- "azdırmak, yanlış yola götürmek" (GS,163-9)

bil- "bilmek"

bilgür- < bil-gür- "bildirmek"

yat- "yatmak"

yatgur- < yat-kur- "yatırmak"

İki kişi mini yatkurdılar (NM,150-12)

yit- "yitiştirmek, vermek"

yitkür- < yit-kür- "göndermek, yetiştirmek, ulaştırmak"

Altı yüz ming kişini derece-i şehadetke yitgürdiler (ŞT,129-5)

"Altı yüz bin kişiyi şehitlik mertebesine ulaştırdılar."

7. -guz-/güz-/kuz-/küz-

Nadir kullanılan bir ettirgenlik ekidir.

kir- "girmek"

kirgüz- < kir-güz- "girdirmek, sokmak"

Mecidü'l-Melik Mervga kirgüzmedi (ŞT,123-14)

"Mecidü'l-Melik Merv'e sokmadı."

kör- "görmek"

körgüz- < kör-güz- "göstermek"

Manga Tingri yolın körgüzsün (NM,180-17)

"Bana Allah yolunu göstere"

tir- "diri olmak, yaşamak"

tirgüz- < tir-güz- "diriltmek" (GS,150-6)

tur- "durmak"

turguz- < tur-guz- "durdurmak"

Şeyh meclis ehlini tik turguzdı (NM,180-1)

"Şeyh meclislikleri ayakta durdurdu."

yat- "yatmak"

yatkuz- < yat-kuz- "yatırmak"

8. -k-/k-

Pekiştirme ekidir. Fiil tabanının ünlü sistemine göre ı,i,u,ü ünlülerinden birini yardımcı ses olarak alır.

az- "azmak, yanlış yola sapmak"

azık- < az-ı-k- "yolunu şaşırarak, sapmak" (ÇM,73)

kaç- "kaçmak"

kaçık- < kaç-ı-k- "kaçmak, koşmak" (ÇM,73)

kız- "kızarmak, ısınmak"

kızık- < kız-ı-k- "kızarmak, sıcaktan kızarmak" (ÇM,73)

9. -l-

Meçhullük ve edilgenlik ekidir. Fiil tabanının ünlü durumuna göre, i, u, ü ünlülerinden birini yardımcı ses olarak alır.

aç- "açmak"

açıl- < aç-ı-l- "açılmak"

İzarım açıldı kördüm (NM,80-13)

biti- "yazmak"

bitil- < biti-l- "yazılmak"

Kusayri risalesi de bu nev bitilipdir (NM,25-18)

boz- "bozmak"

bozul- < boz-u-l- "bozulmak"

Köngül bu derddin bozuldu (NM,9-13)

tök- "dökmek"

tökül- < tök-ü-l- "dökülmek"

Bir kün ıbrıkdın su tökülgen irmiş (NM,111-13)

10. -ma/-me-

Bütün şivelerde aynı olan olumsuzluk ekidir.

ulan- "ulaşmak"

ulanma- < ulan-ma- "ulaşmamak"

Attar meclisiga ulanmadım (NM,124-15)

bil- "bilmek"

Anung hakkın bilmedingiz (NM,67-11)

11. -n-

Hem dönüşlülük hem de edilgenlik ekidir. Bu da i, u, ü, ünlülerinden birini yardımcı ses olarak alır.

a. Dönüslü Fiiller:

örte- "yakmak"

örten- < örte-n- "yanmak"

Andak irdi ol semumga örtendi (NM,88-13)

"Tam o sırada o sam yeli ile yandı."

yaş- "gizlemek"

yaşın- < yaş-u-n- "gizlenmek"

Şeyh işitti ve yaşındı (NM,65-14)

b. Edilgen Fiiller:

bağla- "bağlamak"

bağlan- < bağ-la-n- "bağlanmak"

Anıdn songra nübüvvet işigi bağlandı (NM,2-19)

"Ondan sonra peygamberlik kapısı kapandı."

çal- "çalmak"

çalın- < çal-ı-n- "başkası tarafından çalınmak"

Bu nevbet bir niçe kündün songra sining derganingda çalingusıdur (NM, Ü 256-10)

"Bu nöbet bir müddet sonra senin evinden çalınacaktır."

12. -sa/-se-

Karahanlı Türkçesinde yaygın şekilde kullanılan -sa/-se- nadir olarak Çağatay Türkçesinde de görülmektedir. Bu ek, fiil tabanının ifade ettiği hareket veya oluşun yapılması için istek gösterildiğini bildirmektedir.

kap- "kapmak"

kapsa- < kap-sa- "kapmak istemek" (ÇM,73)

kör- "görmek"

körse-(t)- < kör-se- (t)- "görmek istemek" (ÇM,73)

Bir didar körset özge ni kılsang kıl (NM,33-18)

13. -ş-

Fiilin bildirdiği hareketin ya iki fail tarafından karşılıklı olarak ya birden fazla kişi tarafından aynı anda birlikte yapıldığını gösteren ektir. Bazı örneklerde de fiil tabanı -ş- ekini aldığı halde ilk mânâsını muhafaza etmektedir.

a. Hareketin Karşılıklı Yapıldığını Gösteren Fiiller:

ayt- "söylemek, demek"

aytış- < ayt-ı-ş- "karşılıklı konuşmak, söyleşmek"

Birbiri bile sırda bi-zebanlığ tili. ile sözler aytıştılar (NM,161-11)

Birbirine dilsizlerin dili ile sözler söylediler."

kuç- "kucaklamak, sarılmak"

kuçuş- < kuç-u-ş- "kucaklaşmak, iki kişi sarılmak"

İkkisi kuçuşup haca Mevlananın kulagıya bir söz ayıttı. (NM,150-2)

"İkisi kucaklaşıp, hoca Mevlananın kulağına bir söz söyledi."

b. Hareketin birlikte yapıldığını gösteren fiiller:

kül- "gölmek"

külüş- < kül-ü-ş- "hep birlikte gölmek"

Barça külüşüptürler (NM,104-4)

"Hepsi birden gölmektedirler."

öt- "geçmek"

ötüş- < öt-ü-ş- "hep beraber geçmek"

Her biri alardın yana birige nezzare kılıp ötüşüptürler. (NM,188-6)

"Her biri onlardan yana bakıp geçerlerdi."

c. Şu örneklerde de fiil tabanındaki mânâ eke rağmen muhafaza edilmiştir:

yit- "yetişmek, ulaşmak"

yitiş- < yit-i-ş- "yetişmek"

Az renc ki andın sanga yitişse şikayet kılğaysın (NM,29-21)

"Ondan sonra o iki büyük kişinin sohbetleri başladı."

i- "bağlamak"

iş- < i-ş- "bağlamak" (ABUŞKA)

14. -t-

Ünlü ile bir de l, r, y, gibi ünsüzlerle biten fiil tabanlarına gelen ettirgenlik ekidir.

kuru- "kurumak"

kurut- < kuru-t- "kurutmak"

Şeyhning hırkasın ol akşam ok kurutup Şeyh nazarıga kiltürdi (NM,99-2)

"Şeyhin hırkasını hemen o akşam kurutup Şeyhe getirdi."

tepre- "depirmek"

tepret- < tepre-t- "hareket ettirmek"

Cihangir Mirzanı zorlap teprettiler (V,112b-1)

il- "bağlamak"

ilt- < il-t- "bağlatmak, ulaştırmak" (GS,312-5)

çakır- "çağırmaq"

çakırt- < çakır-t- "çağırtmak"

Çerig çakırtıp köp leşker birlen Altan Hannın takı üstüğe yürüdi (ŞT,87-19)

"Asker çağırıp çok askerle Altan Hanın da üstüne yürüdü."

15. -u/-ü- (u- fiilinin kaynaşmış hâli olabilir: oya ugaylar) "oyabilirler" Çok nadir kullanılan bir pekiştirme ekidir.

oy- "oymak"
 oyu- < oy-u- "oymak"
 Közin oyugaylar (NM,119-8)
 sür- "sürmek"
 sürü- < sür-ü- "sürümek"
 sürü- (t)- < sür-ü-(t)- "sürümek"
 Yüzümni tabanlarğa sürüttüm (NM,L-308-13)

16. -ur/-ür-

Yaygın kullanılışı olan bir ettirgenlik ekidir.

biş- "pişmek"
 bişür- < biş-ür- "pişirmek"
 Bir kün ta'am bişürüp irdi (NM,7-27)
 uç- "uçmak"
 uçur- < uç-u-r- "uçurmak, kesmek"
 İlig işareti bile muhalifning başın uçurmak.... bir nev tasarrufu ki... (NM,6-26)
 "Elinin işareti ile muhalifnin başını uçurmak... bir çeşit tasarrufu idi ki..."

17. -y/-d-

Eski Türkçedeki -d- ekinin inkişaf etmiş şeklidir.

ko- "koymak"
 koy- < ko-y- "koymak"
 Asamı koydum kim vuzu kılğay min (NM,49-20)
 "Asamı koydum ki oturayım."
 to- "doymak"
 toy- < to-y- "doymak"
 Alar barça toydılar (NM,102-25)
 "Onların hepsi doydular."

18. -z-

Mahdut sayıdaki belirli fiil köklerine gelen ettirgenlik ekidir. Ünsüzle biten köklere geldiği zaman ı,i,u,ü,ünlülerinden birini yardımcı ses olarak alır.

ak- "akmak"
 akız- < ak-ı-z- "aktırmak"
 Ki yir her yan ışıgdın akızur yir (FŞ,44-27)
 em- "emmek"
 emiz- < em-i-z- "emzirmek" (ÇM,74)
 öt- "geçmek"
 ötüz- < öt-ü-z- "geçirmek" (ÇM,74)
 tam- "damlamak"
 tamız- < tam-ı-z- "damlatmak" (ÇM, 75)

Bazı örneklerde ise dönüşlülük mânâsı vardır:

töz- < tö-z- "katlanmak, tahammül etmek, sabretmek"
 "Cav kününde heva töze almaslık derecede issi boladur."(TL)
 "Yaz gününde hava tahammül edilemez derecede sıcak oluyor."
 utuz- / ut-u-z- "kumarda kaybetmek". Bu fiil de aynı şekilde dönüşlü-
 meçhul durumdadır.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ

1-) EMİR

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1-) bar-ayın	1-) bar-alıng
2-) bar-gıl/-gın	2-) bar-ınglar/-ıngızlar
3-) bar-sun	3-) bur-sunlar

2-) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

1-) al-dım	1-) al-duk
2-) al-dıng	2-) al-dıngız/-dıngızlar
3-) al-d	3-) al-dınglar/-dılar

3-) ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

1-) bar-gan ermiş men	1-) bar-gan ermiş biz
2-) bar-gan ermiş sen	2-) bar-gan ermiş siz
3-) bar-gan ermiş	3-) bar-gan- ermişler

4-) İSTEK

1-) bar-ay/bar-ayın/bar-ayım/bar-ay-men

5-) ŞART

1-) bar-sa-m	1-) bar-sa-k
2-) bar-sa-ng	2-) bar-sangız
3-) bar-sa	3-) bar-sa-lar

6-) ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

1-) tur-gan erdim	1-) tur-gan erdik
2-) tur-gan erding	2-) tur-gan erdingiz
3-) tur-gan erdi	3-) tur-gan erdiler

7-) ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

1- kör-miş bol-sam	1- kör-miş bol-sak
2- kör-miş bol-sang	2- kör-miş bol-sangız
3- kör-miş bol-sa	3- kör-miş bol-salar

8-) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

1- bir-gen er-dim	1- bir-gen er-dik
2- bir-gen er-ding	2- bir-gen er-dingiz
3- bir-gen er-di	3- bir-gen er-diler

9-) GENİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bar-ur er-dim	1- bar-ur er-dik
2- bar-ur er-ding	2- bar-ur er-dingiz
3- bar-ur er-di	3- bar-ur er-diler

10-) GENİŞ ZAMANIN ŞARTI

1- bar-ur er-sem	1- bar-ur er-sek
2- bar-ur er-seng	2- bar-ur er-sengiz
3- bar-ur er-se	3- bar-ur er-seler

11-) GENİŞ ZAMANIN RİVAYETİ

1- bar-ur ermiş-men	1- bar-ur ermiş-biz
2- bar-ur ermiş-sen	2- bar-ur ermiş-siz
3- bar-ur ermiş	3- bar-ur ermiş-ler

12-) MENFİ GENİŞ ZAMAN

1- bar-mas ermiş-men	1- bar-mas ermiş-biz
2- bar-mas ermiş-sen	2- bar-mas ermiş-siz
3- bar-mak ermiş	3- bar-mas ermiş-ler

13-) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN ŞARTI

1- okı-gan bol-sam	1- okı-gan bol-sak
2- okı-gan bol-sang	2- okı-gan bol-sak
3- okı-gan bol-sa	3- okı-gan bol-salar

14-) ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN RİVAYETİ

1- bak-gan ermiş-men	1- bak-gan ermiş-biz
2- bak-gan ermiş-sen	2- bak-gan ermiş-siz
3- bak-gan ermiş	3- bak-gan ermiş-ler

15-) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

1- kıl-gan men	1- kıl-gan biz
2- kıl-gan sen	2- kıl-gan siz
3- kıl-gan	3- kıl-gan-durlar

16-) ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN GELECEK VE İSTEK ÇEKİMİ

1- sev-miş bolgay-men	1- sev-miş bolgay-biz
2- sevmiş bolgay-sen	2- sev-miş bolgay-siz
3- sev-miş bolgay	3- sev-miş bolgaylar

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE

Batı Türkçesinin hem Osmanlı döneminde, hem de Türkiye Türkçesinde kullanılan ekler beraber ele alınmıştır.

1. -a/-e-

Eski Türkçe devresinden beri bütün şivelerde nadir olarak kullanılan bir pekiştirme ekidir. Fakat bu ek zamanla kökle kaynaşıp pekiştirme vazifesini kaybetmiştir. Ancak, fiilden isim yapan ek olan -agan/-egen-, -a/-e- ile genişlemiş tabanlara -gan/-gen isim-fiil ekinin gelmesiyle teşekkül ettiği için, pekiştirme mânâsı o örneklerde hissedilmektedir. Ayrıca gene fiilden isim yapan -anak/-enek ekinin bünyesinde de bu ek vardır ve mânâ pekişmesi orada da aynı şekilde görülür.

Mevcut örneklerde umumiyetle kökteki mânâdan kısmen uzaklaşmıştır.

aş- "aşmak, geçmek"

aşa- < aş-a- "alt etmek, yenmek, üstünden aşmak"

İbşir, Varvarı aşadı mı dedi. Hakir: Beli aşayup tarumar ettik. (TS,I)dar-

"dağıtmak, karıştırmak, taramak, aramak"

dara- < dar-a- "taramak, dağıtmak, karıştırmak, aramak"

Dedi: Şeh, dağı daşı darayalum

Cem-i Varsag ilin arayalum (TS,II)

"Tel tel taradım zülfünü tellerine gül bağladım." (Şarkı)

dang- "hayrette kalmak, şaşmak"

danga- < dang-a- "dikkatle bakma, gözetlemek"

Dangadım ol eri baştan-tamamen / Kızıl giyerdi başında imame (TS,II)

ır- "ayırarak, uzaklaştırmak"

ıra- < ar-a- "uzaklaşmak, ayrılmak"

Sana ırmeyeyim senden ırarsam (TS,III)

sav- "savmak, göndermek"

savaş- < sav-a-ş- "savaşmak, mücadele etmek"

Neçün bari anun ile duruşmak / Ya olmaz yere savaşmak (TS,V)

ong- "iyileşmek, kurtulmak"

onga- < ong-a- "uygun görmek, beğenmek"

Himmet-i âliyesi olduğu için ednaları ongamazlardı (TS,V)

tık- "tıkamak"

tıka- < tık-a- "tıkamak, kapamak"

Kıbrıs'ta Rumların çarına ot tı kayacağız.

üç- "yükselmek"

üçe- < üç-e- "yükselmek" (YZ)

Bu ek ile genişlemiş olan fiillerin çoğu Türkiye Türkçesinde çekim aları dışında kalmakla beraber, ya mastar halinde yahut da türemiş isimler bünyesinde yaşamaktadır.

basamak < bas-a-mak "basamak"

kaçamak < kaç-a-mak "kaçamak"

tutamak < tut-a-mak "tutamak"

asalak < as-a-l-ak "asalak"

yatalak < yat-a-l-ak "yatalak"

gelenek < gel-e-n-ek "gelenek"

görenek < gör-e-n-ek "görenek"

gezegen < gez-e-gen "gezegen"

olagan < ol-a-gan "olağan"

Ayrıca -a/-e- ekiyle genişlemiş fiillerden -gan/-gen ile teşkil edilen isimler

Osmanlı Türkçesinde çok yaygındır. Mütercim Asım, Kamus Tercümesinde Arapçadaki ism-i tafdil ve sıfat-ı müsebbeheleri umumiyetle bu şekilde türemiş isimlerle karşılaşmıştır. Tarama Sözlüğünde de buna ait zengin örnekler vardır.

göregen < gör-e-gen "iyi gören, çok gören"

...Südü'n göze çekerlerse nurun gayette ziyade eder, ifrat ile göregen eder. (TS-II)

dutagan < dut-a-gan "iyice, sıkıca tutan, çok tutan"

Her kişi muhasip olduğu kimselerin elbette huyun dutagan olur." (TS,II)

ötegen < öt-e-gen "çok öten, çok ses çıkaran"

Bânkeş: Ötegen gögercin (TS,V)

soragan < sor-a-gan "çok soran"

Behhas: Soragan ve depredegen er " (TS,V)

Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, dola-, bula-, ula-, kapa-, dada-n-, kaz-a-n- fiillerini de -a ile genişlemiş saymaktadır. (Bkz.TG,277)

Bizce bu görüş isabetli değildir. Çünkü, dol- ile dola-, bul- ile bula- fiillerinin mânâ bakımından hiç bir alakası yoktur. Nitekim Kaşgarlı'da bul- "bulmak", bula- "pişirmek", bulga- "pişirmek", bulandırmak, karıştırmak" mânâsındadır. Uygur Sözlüğü ve Kutadgu Bilig'de de kelime aynı mânâdadır. (Bkz. bulgaş- "karışmak" KB-2336) Türkiye Türkçesindeki bula- da Kaşgarlı'daki bulga-nun inkişaf etmiş şeklidir. Gene aynı kaynağa göre dol- < tol- "girmek", dola < tolga- "dolamak" Prof. Dr. Caferoğlu'nun Uygur Sözlüğü'nde de "çevirmek" mânâsındadır ve birbiriyle alakalı sayılamazlar (Bkz. Div. IV) Diğer örnekler gelince, ula-,ul- "çürümek" fiiline nasıl bağlanabilir? Öte yandan kapa- kap isminden, tada-n-, tat- fiilinden değil, tat isminden türemiştir. Çünkü bu fiil de KB ve Divan'da tatı- "tat vermek" şeklindedir. Aynı şekilde bugünkü kazan- kelimesi de hiç bir metinde henüz rastlanmamış olan kaz- kökünden değil, gene Kaşgarlı'da, US'de ve KB'de gördüğümüz kazgan- "kazanmak" fiilinden gelmektedir. (Bkz. Div.IV), (KB-2714)

2. -ala-/ele-

Diğer şiveler nisbetle Osmanlı Türkçesinde daha yaygın kullanılışı olan ektir.

Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu "Türkçede Tekerrür Filleri" adlı makalesinde (TDAY, Ankara, 1956) -ala-/ele- ile genişleyen fiillerin tekerrür ifade ettiğini söylemektedir. Gerçekten de bu ek ile yapılan fiiller iş veya hareketin sık sık yahut sürekli olarak yapıldığını bildirmektedir.

Prof. Dr. Banguoğlu adı geçen makalesinde ekin yapısı üzerinde durmamıştır.

Bizce bir birleşik ek olan -ala-/ele-, fiillerden a-/e- zarf-fiil ekiyle önce öt- "geçmek" kökünden öte < öt-e "ileri, karşı" isminden -le- ile ötele- < öt-e-le- "ileri geçirmek" (TS-V) fiili yapılmış fakat sonra kelime öt-ele- şeklinde kurulmuş zannedilip -ele- ek telakki edilmiştir. Gene bizce, bir başka ihtimale göre de mesela ot "ilaç" isminden önce ota- < ot-a- "ilaç yapmak" (Div.IV) fiili teşkil edilmiş, sonra bu fiilden otag < ot-a-g şeklinde bir isim düşünülmüş ve ondan da otagla- "tedavi etmek" (AH,253) fiili yapılmıştır. Daha sonra ise otag kelimesindeki -g düştüğü için, bahis konusu fiil otala- şeklini alınca asıl ekin -ala- olduğu sanılmıştır.

Bu ihtimali kuvvetlendiren çeşitli örnekler vardır. Nitekim:

itele- < it-e-le- "tekrar tekrar etmek" fiili yanında aynı mânâda itekle- < it-ek-le- şekli de görülmektedir. Mümkündür ki, it- kökünden yapılan ite-g ve ite-k isimlerinden birincisinde -g düştüğü için ondan ite-le-, ikincisinde ise -k düşmediği için ondan itek-le- fiili teşekkül etmiştir. Böylece kıyas yolu ile aynı mahiyette bir çok fiil türemiştir. Bahis konusu ekin burada zikredilişi o sebeptendir.

Tahsin Banguoğlu'nun yukarıda zikredilen makalesinde verdiği örneklerin

bir kısmı şunlardır:

durala- "duraklamak"

ekele- "saçmak, ekmek"

eşele- "karıştırmak, hafifçe eşmek, aramak,araştırmak, kıstırtmak"

kürele- "kürekle küürmek"

kakala- "kakıp durmak"

kovala- "arkasına düşmek, takip etmek"

sekele- "bir ayakla sekmek"

serpele- "seyrek damlalar halinde yağmak"

silkele- "üstüste silmek"

şasala- "şasıp kalmak"

çabala- "el ayak oynatıp deprenmek, uğraşmak"

debelen- "arka üstü yatıp iki yana çabalamak"

(Bkz. TDAY, 1956, Ankara, 115-117. sayfalar)

Prof. Dr. Banguoğlu, adı geçen makalede çeşitli isimlerden -la-/le- ile teşkil edildiği açıkça görülen bazı fiilleri de -ala-/ele- ile yapılanlar arasında göstermiştir. Meselâ:

durakla-, pinekle-, tartakla- gibi

Bizce bu örneklerin -ala-/ele- ekiyle türetilmiş saymak mümkün değildir. Prof. Dr. Banguoğlu'nun, Kamus-ı Türkî ve Türkçe Sözlük'ten derlediği örnekler dışında da bu ekle yapılmış bazı fiiller Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır:

oy- "yerleştirmek" (Div.IV)

oyala- < oy-ala- "oyalamak, meşgul etmek"

"Beni boş yere oyalama"

tep- "tepmek, ayakla vurmak, tekmelemek"

tepele- < tep-e-le- "ayakla çiğnemek, üst üste tepmek"

Kûh-ı gamda nola kendin depelerse Ferhad (TS,II)

3. -ar/-er-

Belirli fiillerde kullanılan bir ettirgenlik ekidir. Aynı zamanda geçişsiz tabanları geçişli hale getirmektedir:

çık- "çıkmaq"

çık-ar- < çık-ar- "çıkarmak, yükseltmek"

"Ben evce çıkarmışam kelamı (TS,II)

kop- "kopmak"

kop-ar- < kop-ar- "koparmak, kaldırmak, ayırmak"

"Akıbet Timur Hanı yerinden kopardılar." (TS,IV)

çok- "çokmek"

çöker- < çok-er- "çöktürmek"

"Bir Arabî geldi devesini çökerdi, mescide girdi." (TS,II)

git- "gitmek"

gider- < git-er- "gidermek, ber-taraf etmek, ayırmak"

Bir kızım var gidermez dilinden seni (TS,III)

4. -çu-

yorçu- < yor-çu- "çok yorulmak, hamlamak"

Nadir kullanılan bir ektir. Dede Korkut'ta sık sık tekrarlanan "yorumasın yorçumasın" ifadesinde gördüğümüz bu şekli yukarıdaki şekilde izah edebiliriz.

5. -dar/-der-

Batı Türkçesinde Osmanlı döneminden beri ancak bir kaç örnekte görülen bu ek, ettirgen fiiller teşkil etmektedir.

Prof. Dr. Muharrem Ergin bu konuda dön-der- ve gön-der- misallerini

vermektedir. (Bkz.TDB.,190)

Prof. Dr. F.K. Timurtaş da gön-der- , dön-der- ve göster- örneklerini zikrettikten sonra, bunlardan göster- fiilinin gös-ter- şeklinde izahının mümkün olmadığını belirtmektedir. Ancak **gönder-** kelimesi Divanu Lügati't-Türk'te **köndger-** < **könd-ger-** şeklinde olduğuna göre, **közger-** "gördürmek" fiilinin de daha önce bir **közdger-** < **közdger-** şeklinin düşünülebileceğini belirtmektedir. Bu taktirde, -ger- ekinin ilk sesi -g- nin düşmesi neticesinde göster- < közder-fiili meydana gelmiştir. (Bkz. ETT,118)

Prof. Dr. T. Banguoğlu ise, yukarıdaki örneklere **aktar-**, **kaytar-**, **kotar-**, fiil-lerini de ilave etmektedir. (Bkz. TG,275)

Bizce Banguoğlu'nun saydıkları arasında ancak aktar- < ak-tar- örneği isabetli gibi görünüyorsa da bunu ak-ı-t-ar- şeklinde düşünmek daha isabetlidir sanıyoruz. Diğer iki fiil de kaytar-, kay-tar- şeklinde değil, **kayıt-ar** şeklinde izah edilmelidir. Yani burada ek -tar- değil, ar'-dır. Öbür kotar- fiilinin ise, kök ve ekini ayırmak henüz mümkün görülmemektedir. Çünkü bu fiilin kökü sayılabilecek bir ko- masdarına rastlanmamıştır.

Bu itibarla biz -dar-/-der- eki için sadece dön-der- misalini vermekle yetiniyoruz.

dön- "dönmek"

dönder- < dön-der- "döndürmek, çevirmek"¹

Anca yavuzluk ola kim bu cihan

Döndere yüzün su gibi aka kan (TS,II)

Diğer örneği ise şöyle izah edebiliriz:

ak-ı-t- "dökmek, akıtmak"

akıt-ar- > aktar- "aktarmak, elden geçirmek"

Mehmet Ağa'nın evi akmış. Onu **aktarmak** için

Dama çıktım, soğuk aldım oluyor on beş gün (Safahat 71)

6. -dır/-dir/-dur/-dür- ; -tır/-tir/-tur/-tür-

Ünlü ve ünsüz uyumuna tâbi olarak sekiz farklı şekilde görülen bu ek geçişsiz fiilleri geçişli veya ettirgen hale getirmektedir. Yapı itibarıyla -t- ve -ur-/-ür- ettirgenlik eklerinin birleşip kaynaşması neticesinde teşekkül etmiştir. Bu ek ünlü ve ünsüz uyumuna ancak Türkiye Türkçesi döneminde tam olarak tâbi olmuştur.

az- "azmak, yoldan çıkmak, değiştirmek"

azdır- < az-dır- "azdırmak, değiştirmek"

"Allah sana viribiye bir gün ccel şerbetini

Gele gözüne görüne azdırı benzini rengini"(TS,I)

kay- "kaymak"

kaydır- < kay-dır- "kaydırmak, göndermek, saptırmak"

Ol ugruca yola **kaydırmış** idi (TS,IV)

giy- "giymek"

giydir- < giy-dir- "giydirmek"

Tenine er tonun **giydirmiş** idi (TS,IV)

kon- "konmak"

kondur- < kon-dur- "kondurmak, misafir etmek"

Garibi **kondurup** ihsan ide (TS,IV)

tol- "dolmak"

toldur- < tol-dur- "doldurmak"

Bir ok çıkarıp kırığe koyup gezledi dahi çekti **toldurdu** (TS,II)

küy- "beklemek"

¹ KB'te **kön-dür-** "göndermek" bulunduğu göre burada bir düzleşme bahis konusudur. (KB-474, 2077,3994)

küydür- < küy-dür- "bekletmek, gözletmek"

Bir lahza **küydürdi** şolok saat intikam hursunu kendüden ref eyledi. (TS,II)

alış- "alışmak"

alıştır- < alış-tır- "alıştırmak"

Çalışmadın beni hep bunca yıl çalıştırdın

O yavrucakları çıplak sefil **alıştırdın** (Safahat, 41)

akset- "aksetmek"

aksettir- < akset-tir- "aksettirmek, yansıtmak"

"Tarihini aksettire bilsin diye çeliren

Kaç fatihin altın kanı mermerle karışmış" (KGK,14)

değiş- "değişmek"

değiştir- < değiş-tir- "değiştirmek"

"Galiba bahsi **değiştirdi** bu müz'ic sözler" (Safahat,90)

sus- "susmak, sükut etmek"

sustur- < sus-tur- "susturmak, sükut ettirmek"

Figan ederse kadın **susturur** erkek (Safahat,90)

Bazı örneklerde bu ek ettirgenlik vasfını kaybedip, fiil köküyle kaynaşmıştır. Bir başka deyişle, eklendiği kökten farklı mânâda yeni bir fiil türetmiştir.

al- "almak"

aldır- < al-dır- "ilgi göstermek, önem vermek"

"Adam **aldırma** da geç git, diyemem, **aldırırım**" (Safahat)

Lakin **aldırdığı** yok, hem sövüyor, hem yürüyor? (Safahat, 414)

Adam **aldırma** geç git diyemem **aldırırım** (Safahat, Âsım)

sal- "yollamak, göndermek, bırakmak"

saldır- < sal-dır- "hücum etmek, saldırmak"

Köyün köpekleri ejder misali **saldırıyor**

Bırakmıyor bizi yoldan fakat kim **aldırıyor** (Safahat, 97)

an- "anmak, yad etmek, hatırlamak"

andır- < an-dır- "benzetmek"

Bu çocuk babasını ne kadar **andırıyor**.

Bir kısım örneklerde de ettirgenlik yanında ayrıca değişik mânâlı kullanışlar görülmektedir. Bu durumda yeni fiil umumiyetle dönüşlü yahut geçişsiz yapıdadır.

kap- "kapmak"

kaptır- < kap-tır- "1. Elindekini başkasına kaptırmak, 2. Kendini fazlasıyla bir işe vermek, bir şeye aşırı derecede bağlanmak, kapılmak"

"Genç yaşında kendini içkiye **kaptırdı**."

koş- "koşmak"

koştur- < koş-tur- "1. Birini koşturmak, 2. Kendi kendini koşturmak, koşup durmak"

"Yıllardır boşuna **koşturuyorsunuz**."

tut- "tutmak"

tuttur- < tut-tur- "1. yakalatmak, 2. Bir şeyin üzerine fazla düşmek, her hangi bir şeyi ısrarla istemek"

"Bu akşam ille de gidelim diye **tutturdu**."

7. -gur/-gür-

İşlek olmayan bir ettirgenlik ekidir. Batı Türkçesinin Osmanlı döneminde kullanılmış fakat Türkiye Türkçesi devresinde yerini tamamen diğer eklere bırakmıştır.

ar- "yorulmak"

argur- < ar-gur- "yormak, zayıf düşürmek"

"Ol at kim seyrini kuştan **aşurdu**

Ecel geldiyse **argurdu** düşürdü." (TS,I)

dur- "durmak"
 durgur- < dur-gur- "durdurmak, ayağa kaldırmak"
 "Deve ıssı deveyi durgurdu" (TS,II)
 dir- "yaşamak, diri olmak"
 dirgür- < dir-gür- "diriltmek, yaşatmak"
 Öldüren ol dirgüren ol
 Yunus imdi Hak ile ol (TS,II)
 ir- "varmak, vasil olmak"
 irgür- < ir-gür- "ulaştırmak, götürmek, vardırma"
 "İrgürsün İsfahana Starbul diyarını" (Nedim)
 "Kulunun istediğin verir Çalab
 İrgürür her kim neye kalsa taleb" (TS,II)

Karahanlı, Harezmi ve Çağatay metinlerinde daha yaygın bir kullanılışı olan -gur/-gür-, Batı Türkçesine tek başına bir ek hüviyetiyle değil, türettiği fiil ile birlikte, kelimeyle kaynaşmış olarak gelmiştir. Bu sebeple, yapım ve çekim eklerinin başındaki -g- ve -g- sesleri düştükten sonra dahi, **argur-**, **durgur-** ve **irgür-** fiilleri 18. asra kadar yaşamıştır. Sonra buradaki -gur/-gür- 'ün ek olduğu hissedilir hissedilmez, hemen onun yerini -ur/-ür- ve dur/-dür- almıştır.

8. -ı/-i/-u/-ü-

Belirli bir kaç fiilde görülen ve ek olduğu fark edilemeyecek derecede kökle kaynaşmış bir pekiştirme ekidir.

ar- "yorulmak"
 arı- < ar-ı- "yorulmak, zayıflamak"
 "Yar adın kazanam deyü arıdım." (TS,I)
 dar- "dağıtmak"
 darı- < dar-ı- "talan etmek, musallat olmak"
 "Seni yağı nereden darımış güzel yurdum." (TS,II)
 degür- < deg-ür- "değirmek, ulaştırmak"
 degri- / degür-i- "devretmek, dolaşmak"
 Gurbete düşmüş, ol sebebdan gene taht, leşker terk etmiş etrafı deg-
 rimiş görece ne var ise görmüş" (TS,II)
 kalk- "kalkmak"
 kalkı- < kalk-ı- "sıçramak, hoplamak, kalkmak"
 Kadı eyitti: Sen medrese kulesine çık, müslim aşağı yatsın, üzerine
 kalkı (TS,IV)
 kaz- "kazmak"
 kazı- < kaz-ı- "kazmak, tırmalamak, tahriş etmek, kökten temizleyip gidermek"
 Nakkaş dönüben dedi kim ey vezir
 "Girür sözlerin yüregimi kazır" (TS,IV)
 kür- "kürümek" (Kaşgarlı'da kürgök "kürek" kelimesi bulunduğu
 göre kür- fiili mevcuttur.) (Bkz. Div. IV)
 kürü- < kür-ü- < kür-i- "kürekle temizlemek"
 "Yelegi dibine toprak kürür de tohumu tutar." (TS,IV)
 sür- "sürmek"
 sürü- < sür-ü- < sür-i- "sürüklemek"
 Saçından sürüyüp tamuya iletürler (TS,V)
 tur- "durmak"
 turı- < tur-ı- "durup düşünmek, teemmül etmek"
 Turumak mı yeg sade bilmek savab
 Ya beyhude filhal vermek cevab (TS,I)

Not: Şu örnekte de bu ekin mevcut olduğu söylenebilir.

sañç- "saplamak"
 sañçı- < sañç-ı- "sancımak, ağrımak, sızlamak"
 "Kolum sancıyor."

9. -ır/-ir/-ur/-ür-

Eski Türkçedeki -ur/-ür- ettirgenlik eki diğer Türk şivelerinde olduğu gibi Batı Türkçesinde de devam etmiştir. Ancak bu ek Osmanlıca döneminde ünlü uyumuna tâbi olmadığı halde, Türkiye Türkçesinde, hususiyle Lâtin alfabisinin kabulünden sonra düzlük- darlık bakımından fiil tabanının ünlü ahengine uymuştur. Böylece -ır/-ir- şekilleri ortaya çıkmıştır. Hem bu durum hem de ünlü ile biten tabanlara gelmeyişi ekin aslı şeklinin -ur/-ür- olduğunu göstermektedir.

biş- "pişmek"
 bişür- < biş-ür- "pişirmek"
 "Sen dahi çiğleri bişür puhte kıl" (TS,I)
 bit- "nebat bitmek, meydana gelmek, hasılolmak"
 bitür- < bit-ür- "meydana getirmek, hasıl etmek"
 "Kaynamış şarap bögrekte ve kavukta kum ve taş bitüre" (TS,I)
 aç- "acıkmak" (OA;Div.IV)
 açur- < aç-ur- "acıktırmak"
 "Siddıklar cemaatı, nefisleriniz acurun konukluğu için" (TS,I)
 geç- "geçmek, vaz geçirmek"
 geçür- < geç-ür- "geçirmek, vaz geçirmek"
 "Bize esrarını açmaz, meye ta'n etmeden geçmez
 Gel ey sâki geçür bundan bu akl-ı dâniş-âmûzı" (TS,III)
 kıl- "yapmak, kılmak"
 kılur- < kıl-ur- "yaptırmak, kıldırmak"
 "Kaçan ırte oldı Davud bulara ırte namazın kılurdu" (TS,IV)
 tur- "durmak"
 turur- < tur-ur- "durdurmak"
 Mesih dininin hürmetini dururalum (TS,II)

Türkiye Türkçesinde ise -ur/-ür- sadece tam ünlü uyumuna tâbi olmakla kalmayıp, bir çok örneklerde de yerini -dur/-dür- ekine bırakmıştır. Nitekim yukarıdaki kıl- ve tur- fiillerinde durum böyledir. aş- "aşmak, geçmek"

aşır- < aş-ır- "aşmak, geçirmek"
 "Zengin arabasını dağdan aşırır."
 geç- "geçmek"
 geçir- < geç-ir- "geçirmek"
 "Vakit geçirmeyi bizler kazanma addederiz." (Safahat,240)

Bazı örneklerde ekin ettirgenlik yahut geçişlilik görevi kaybolmuştur:

doğ- "doğmak"
 doğur- < doğ-ur- "doğurmak"
 "Seni doğuran ana bal ile mi yoğurdu?"
 sav- "uzaklaştırmak, gidermek, bertaraf etmek"
 savur- < sav-ur- "dağıtmak, saçmak"
 "Rüzgâr karları savuruyor."

kaç- "kaçmak"

kaçır- < kaç-ır- "kaçmasına mani olmamak"

"tirceni kaçırınak, fırsatı kaçırarak, aklını kaçırarak, altına kaçırarak" gibi.

Burada sadece geçişlilik var, ettirgenlik yoktur.

şas- "şasmak"

şasır- < şas-ır- "şasmak, şasırmak"

"Şasırımışım yolumu bu sevdaya sapalı" (Şarkı)

Burada da ne geçişlilik, ne de ettirgenlik mevcuttur. Aksine, dönüşlülük hali vardır. Nitekim her iki fiilin de ettirgenlik şekli ikinci bir ek ile yapılabilir:

savur-t-, şasır-t- gibi deg-/deg-ir-, değ-dir; piş-/piş-ir-, piş-ir-t-, şiş-/şiş-ir-, şiş-ir-t-; taş-/taş-ır-, taş-ır-t-, örnekleri de aynı mahiyettedir.

10. -ıştır/-ıştır/-uştur/-üstür-

İlk bakışta anlaşılacağı üzere, bu bir birleşik ektir. İşteşlik eki olan -ış-/ış-/-uş-/üş- üzerine -tır/-tir-/tür/-tur- ettirgenlik eki gelmek suretiyle kurulmuş olan bu ek, bazı fiil tabanlarına geldiği zaman artık ne işteşlik ne de ettirgenlik mânâsı taşımayıp, yeni ve farklı bir fiil türetmektedir.

Prof. Dr. T. Banguoğlu bu ek ile yapılan yeni teşkillere "-ıştır- fiilleri" adı vermekte ve bunların bir hareketin sık sık yahut sürekli olarak yapılmasını ifade ettiğini söylemektedir. (Bkz.Tahsin Banguoğlu, Türkçede Tererrür Fiilleri, TDAY, 1956,111.-123. sayfalar)

Banguoğlu'nun tesbiti ve görüşü bizce de isabetlidir. Bilindiği gibi Türkçede iki veya üç kelime birleşip kaynaşmak suretiyle aslı mânâları dışında yeni bir mefhum ifade edebilir. Bu durum bazı ekler için de bahis konusudur. Nitekim bir kısım ekler Türk dilinin değişik devir ve şivelerinde ilk şekillerine göre farklı mânâlarda kullanılmıştır. Burada ele aldığımız ek de onlardan biridir.

Batı Türkçesinin hem Osmanlı hem de Türkiye Türkçesi döneminde kullanılan bu eke ait örnekleri Banguoğlu umumiyetle Kamus-ı Türkî ile Türkçe Sözlük'ten derlemiştir. Örnekler şunlardır:

araştır- "teftiş ve taharri etmek"

atıştır- "1. söğüp saymak", "2. acele ile yemek"

çakıştır- "içki içmek, içip keyif çatmak"

çekıştır- "fenalığını söylemek, gıybet ve mezenmet etmek"

çıkıştır- "çaresini bulmak, tedarik etmek, istihsal eylemek"

çırpıştır- "1. ince değneklerle hafifçe vurmak, 2. kâğıda vurur gibi çabuk ve dikkatsiz yazmak"

dürtüştür- "1. birbirini müteakip dürtmek, 2. zorla bir iş yaptırmak, muttasıl icbar ve teşvik etmek"

geçıştır- "geçirmek, defî ve bertaraf etmek, atlatmak"

itiştir- "kısa kısa hareketlerle itmek, kakıştırmak"

kakıştır- "dürtüp iterek lurpalamak"

koğuştur- "arkasına düşmek, kovalamak"

saçıştır- "azar azar serpip her tarafa dağıtmak, nisar etmek"

(Bkz. TDAY,1956, 113-114. sayfalar)

Görüleceği üzere bu fiillerin hiç birinde ettirgenlik mânâsı yoktur.

11. -k-

Eski Türkçe döneminden beri bütün şivelerde kullanılan fakat yaygın olmayan bu ekle türeyen fiillerde hem mânâ pekişmesi, hem de oluş bildirme hali vardır.

Batı Türkçesindeki örnekler de aynı mahiyettedir. Ancak, bunların bir kısmında kök fiil unutulup, yerini genişlemiş şekle bırakmıştır.

ac- "acıkmak" (OA,Div.IV)

acık- < ac-ı-k- "acıkmak"

Çocuktu'm ufacıktım

Top oynadım acıktım." (Altın Işık, 157)

aş- "aşmak, geçmek"

aşık- < aş-ı-k- "acele etmek"

"Savaşa aşıkma vü sulh eylegil" (TS,I)

ay- "ayılmak, akli başına gelmek"

ayık- < ay-ı-k- "ayılmak, akli başına gelmek"

Bezm-i Elest mestanıyuz ayıkmayuz biz tâ ebed (TS,I)

dol- "dolmak"

doluk- < dol-u-k- "göz yaşla dolmak, ağlamaklı olmak"

"Gözleri doluktu yaşı revan oldu." (TS,II)

dur- "durmak, karar kılmak"

duruk- < dur-u-k- "durmak, duraklamak, tededdüt etmek"

"Duruktu bir zaman kâtip orada" (TSII)

kan- "doymak, tatmin olmak, inanmak"

kanık- < kan-ı-k- "doymaz hale gelmek, kanıksamak"

"İki leşker yine bindi savaşa"

Kanıktı her biri kand-i savaşa" (TS,IV)

kay- "kaymak"

kayık- < kay-ı-k- "temayül göstermek, eğilmek"

Yürü var sür çü devlet var başında

Kayıkma bu işe oğlan yaşında (TS,IV)

tarsı- "dargörmek, dar saymak"

tarsık- < tarsı-k- "daralmak, sıkılmak, bunalmak"

"Teczzül : Sadrı taralmak ve tarsıkmakdur." (TS,II)

Türkiye Türkçesindeki görük- ise yazı dilinde gözük- fiiline bırakmış olup ağızlarda yaşamaktadır.

Ayrıca burk- fiili de bur- "bükmek" fiilinin -k- ile genişlemiş şekli olabilir. Nitekim bu sözden türeyen buruk ismi ile burkul- fiili görüşümüzün doğru olduğunu isbat edecek mahiyettedir.

12. -l-

Bütün Türk şivelerinde ortak edilgenlik (Meçhullük) eki olarak bilinen -l-, hususiyle Batı Türkçesinde ayrıca hem dönüşlü, hem de dönüşlülük mânâsı bahis konusu olmaksızın geçişsiz fiiller teşkil etmektedir. Fiil tabanının ünlü sistemine uygun şekilde -l-/l-/u-/ü-, ünlülerinden birini yardımcı ses olarak bünyesine almıştır.

Bu ek ettirgenlik yahut pekiştirme ekleri gibi bir kaç nevi olmadığı için, bütün fiil tabanları ile kullanılmaktadır.

Aynı fiil köküne üst üste bir kaç ek birden geldiğinde, -l-, -ma-/me- olumsuzluk eki hariç, diğerlerinden sonra gelmektedir.

a. Edilgen (Meçhul) Fiiller:

an- "anmak, hatırlamak"

anıl- < an-ı-l- "hatırlanmak, anılmak"

"Anılsın mesleğimde çektiğim cevr ü meşakkatler,

Ki edna zevkı âlâdır vezaretten, sadâretten" (N.Kemal)

döğ- "dövmek, vurmak, çalmak"

dögül- < döğ-ü-l- "dövülmek, çalınmak, vurulmak"

"Gümbür gümbür tabl-ı ceng

Çalınıp kûslar döğüldi." (TS,II)

kok- "kokmak, koklamak"

kokul- < kok-u-l- "koklanmak"

"Güler yüzün kokulmadık gül-i ter" (TS,IV)

dol- < do-l- "doymak" (YZ)

i- "bağlamak"

il- "bağlamak" (Abuşka) il- < i-l-

Böylece bir i- fiil kökünün varlığı iş- "bağlamak" fiilinden anlaşılmaktadır. Nitekim "birbirine bağlı" mânâsındaki iş yani eş ismi de i- kökünden yapılmıştır. Ayrıca bağlama vasıtası olan ip / i-p ismi de aynı kökten türemiştir.

kuç- "kucaklamak, sarılmak"

kuçul- < kuç-u-l- "kucaklanmak"

"Şu kuculası ve koca olası"

Yığılcık nice güzel âdem olmuş." (TS,IV)

b. Dönüşlü Fiiller:

Bilindiği gibi fiilin ifade ettiği hareket kendi üzerine döndüğü takdirde dönüşlü çatı teşekkül etmektedir. İşte bu hal -l- ile genişlemiş bazı fiillerde de görülmektedir. Ancak bu fiiller hem edilgen (mechul) hem de dönüşlü (geçişsiz) yapıda kullanılmaktadır.

ar- "yorulmak"

arıl- < ar-ı-l- "yorulmak, zayıflamak"

"Biri yolunda yorulmaz, arılmaz"

Bu yola pây-i akl ile varılmaz." (TS,I)

ay- "ayılmak"

ayıl- < ay-ı-l- "uyanmak, ayılmak"

"Sesin aldım, yüzün gördüm ayıldım."

dık- "tıkmak, sokmak"

dıkıl- < dık-ı-l- "bir yere girmek, dalmak"

"Gayet korkucak, can taşradan taşar bir kezden yürege dıkılır." (TS,II)

eg- "eğmek"

eğil- < eğ-i-l- "eğilmek"

Eğilmiş arza kanar, muttasıl kanar güller." (Ahmet Haşim)

kap- "kapmak"

kapıl- < kap-ı-l- "kendini kaptırmak"

"Mansur Mışkın nüzhetine kapıldı kaldı." (TS,IV)

c. Geçişsiz Fiiller:

Bu ek ile yapılan bir kısım fiiller umumiyetle hareket değil, hal ifade etmekte ve geçişsiz durumda bulunmaktadır. Böyle fiillerin ise çoğu isimlerden -a/-e-, eki ile türeyen fakat -l- ile genişlemeden kullanılmayan sözlerdir. Gerçi bu çeşit fiilleri isimlerden -al/-el- ekiyle yapılmış kabul edenler vardır. Ancak örnekler, -l-'nin normal fiil tabanlarıyla da aynı şekilde kullanıldığını gösterdiğine göre, bunları da aynı durumda düşünmek daha doğrudur. Meselâ :

koca- "kocamak, ihtiyarlamak"

kocal- < koca-l- "kocamak, ihtiyarlaşmak"

"Küçükler kocaldı kocalar kırıldı" (TS,IV)

Ayrıca tükeli < tükel-i "hep, bütün"

kapalı < kapa-l-ı "kapanmış"

taralı < tara-l-ı "taranmış"

gibi kelimelerin mevcudiyeti de -l- ile bu çeşit fiillerin yapıldığını göstermektedir.

Anlaşıyor ki, isim tabanlarından -al/-el-, -a+-l- ile türetilen fiillerle, son sesi ünlü olup -l- ile genişleyen fiil gövdeleri birbirine karışmaktadır.

Diğer Örnekler:

alal- "al renge bürünmek, al renk almak"

"Kazan bey alaldı, oğlunun yüzüne baktı." (TS,I)

çohal- < çoh-a-l- "çoğalmak"

"çohalsa mihnetin dime kem olsun"

körel- < kör-e-l- "körleşmek, sönmek, sönmeye yüz tutmak"

"Ölürsen körelür babam ocağı" (TS,IV)

dinçel- < dinç-e-l- "dinçleşmek" (TS,IV)

"Âsây : Rahat ve ârâm ve dinçelmek" (TS,II)

Batı Türkçesinde -n- eki de geniş ölçüde meçhul fiiller teşkilinde kullanıldığı için bir çok örneklerde aynı fiil tabanına -n- ve -l- üst üste getirilmiştir. Bu , bir çeşit katmerli edilgenlik sayılmaktadır. Umumiyetle her iki ek ettirgen tabanlara gelmektedir:

depele-n-i-l- "öldürülmek"

"Depelenileler, yani kâfirlerin kılıcında şehit olalar." (TS,II)

diril-dir-i-n-i-l- "yaşatılmak, sağ bırakılmak, diriltmek"

"Hâlim gayet iyidir; dirildirinildim, rızıklandırınıldım." (TS,IV) kork-u-t-u-n-u-l- "korkutulmak"

"Bir kimesne ol korku gibi korku ile korkudunulmamıştır." (TS,IV) kop-ar-ı-n-i-l- "kaldırılmak"

"Yerden koparınılup meydana cem olunup" (TS,IV)

Eski Türkçe'den beri ünlü ile biten fiillere gelmeyen -l- Osmanlı döneminde nadiren bu kaidenin dışına çıkmıştır:

di- "demek"

diyül- < di-y-ü-l- "denilmek"

"Nihayetsizdür anın mu'cizati,

Diyülmez dil ile nedh-i sıfatı" (TS,II)

Bazı örnekler de ise, -l- eki kökle kaynaşarak başlı başına kullanılan yeni bir fiil teşkil etmiştir. Bunların bir kısmı geçişli, bir kısmı geçişsizdir. Çünkü o kökler unutulmuştur. Tek başına değil, sadece gövdenin bünyesinde yaşamaktadır.

darıl- < dar-ı-l- "öfkelenmek, gücenmek, küsmek"

diril- < dir-i-l- "yaşamak, ömür sürmek"

Ana göre dirlik dirilün (TS,II)

sarıl- < sar-ı-l- "sarılmak"

yorul- < yor-u-l- "yorulmak"

13. -la/-le-

Aslında isimlerden fiil türeten -la/-le- eki hem Kıpçak hem de Batı Türkçesinde, nadir olarak bazı fiil tabanlarına da gelerek pekiştirilmiş gövdeler teşkil etmektedir. Gerçi bunu -ala/-ele- ekiyle birleştirmek de düşünülebilir. Fakat bir kısım örnekler -a- ile genişlememiş tabanlara da gelmektedir. Onun için ayrı ele alınmıştır.

düş- "düşümlemek" (TS,II)

düşlen- < düş-le-n- "düşümlemek"

"Yüreğim düşlenüptür devr elinden" (TS,II)

düş- "düşmek"

düşlen- < düş-le-n- "fazlaca meşgul olmak, iyice düşmek"

Yeni baştan bu hava vü hevese düşlenelüm" (TS,II)

küre- "kürümek"

kürelen- < küre-le-n- "kürünmek, sürüklenmek"

Koroğlu der Mirza gele Han gele,

Ben isterem günde yüz tufan gele;
Derelerden oluk oluk kan gele,
Sele düşüp gövde kürelenmeli.

çalka- "sallamak, çalkalamak"

çalkala- < çalka-la- "iyice çalkamak, sallamak"

"Şurubu, şişeyi iyice çalkaladıktan sonra içiniz."

Türkiye Türkçesindeki boya-/boyala- fiilinin de aynı şekilde yapıldığı düşünülebilir. Fakat dilde isim olarak "boya" kelimesinin bulunması, boya-la- sözünün hangi kökten türediği konusunda tereddüt uyandırmaktadır.

14. -ma/-me-

Bütün şivelerde kullanılan ortak olumsuzluk ekidir. İktidâri fiillerin olumsuz şeklide aynı ekle yapılmaktadır.

aç- "açmak"

açma- < aç-ma- "açmamak"

"Acmam, açmam, söyleyemem, çünkü derinde

Bir yâresi var ki kanyor kalb üzerinde" (Şarkı)

ol- "olmak"

olma- < ol-ma- "olmamak"

"Fariş olmam meşreb-i rindaneden,

Yüz çevirmem, nafîle, peymaneden;

Çıkmam Allah etmesin meyhaneden...." (Şarkı)

gör- "görmek"

görme- < gör-me- "görmemek"

Görmedim uysun felak âmâline

Ağla ey dil, ağla, durma hâline (Şarkı)

15. -n-

Türk dilinin diğer şivelerinde olduğu gibi Batı Türkçesinde de kullanılan aslî dönüşlülük ekidir. Ancak bu ek ile genişleyen bütün fiiller dönüşlü değildir. Asırlardan beri kullanıla gelmenin tabii neticesi olarak, zamanla hem -n- ekinin hem de onunla türetilen kelimelerin mânâsı ve kullanılma sahaları genişlemiştir. Bu itibarla bizce -n- ekiyle genişlemiş fiiller mevcut örneklerle dayanılarak değerlendirilmelidir.

Bu ek, ünlü ile biten tabanlara doğrudan doğruya, ünsüzle bitenlere ise, -ı/-i/-u/-ü-, ünlülerinden birinin yardımı ile bağlanmaktadır. Osmanlı döneminde yalnız -ı- ve -i- ünlüleri yardımcı ses olarak kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde ise, ses uyumuna göre, -u- ve -ü- ünlüleri de aynı vazifeyi yapmaktadır. -n- ile genişlemiş fiiller, nadir istisnaları dışında, geçişsizdir. Bu ek, doğrudan doğruya fiil köklerine gelmektedir. Aynı fiil tabanına üst üste birden fazla ek geldiği takdirde, diğerleri -n- 'yi takip ederek kullanılırlar: sev-i-n-dir-i-l-gibi.

Ancak, -n- ile genişlemiş fiil tabanlarına -ş- ekinin geldiği örnekler ise pek azdır. Esasen mahiyetleri icabı, -n- ve -ş- aynı fiilin bünyesinde beraber bulunamazlar. Çünkü -n- hareketin yönünü faile çevirdiği halde, -ş- tam aksine, hareketin iki kişi tarafından birbirine karşı yahut da birlikte yapıldığını ifade etmektedir. Bu itibarla, sadece, dönüşlülük vasfını kaybetmiş bazı -n- 'li tabanlara -ş- gelebilmektedir.

dayan- "dayanmak, tahammül etmek, yaslanmak"

dayanış- < dayan-ı-ş- "karşılıklı yardımlaşmak"

"İslâm ülkeleri batıya karşı dayanışına halinde olmalıydılar."

kıvan- "sevinmek"

kıvanış- < kıvan-ı-ş- "hep beraber sevinmek"

"Anlar sevinüp kıvanışur idi." (TS,IV)

kon- "konmak, konaklamak"

konus- < kon-u-ş- "konuşmak, birbirini yakını, arkadaşı olmak, söyleşmek"

Ol konuşmuş benlere ey dil nazar kıl daima" (TS,IV)

a. Dönüşlü Fiiller:

Bu fiillerde hareket veya iş doğrudan doğruya faile yöneliktir. Fail hareketi kendine karşı ve kendisi için yapar. Burada hem geçişli hem de geçişsiz tabanlar kullanılabilir:

doy- "doymak"

doyin- < doy-ı-n- "kendini doyurmak, kendi kendine doymak"

Dahı gurbet odı söyünmedi mi,

Felek kanımıza doynmadı mı ? (TS,III)

giy- "giymek"

giyin- < giy-i-n- "kendini giydirmek, kendi kendini giydirmek"

"Ben de bildim taze gelin olmuşsun

Giyinip kuşanıp al ile geldin." (Türkü)

düz- "tanzim etmek, düzmek"

düzin- < düz-i-n- "süslenmek, kendine çeki düzen vermek"

"Hatunlar düzinüp taşra çıktılar." (TS,II)

koy- "dökmek, koymak"

koyın- < koy-ı-n- "kendi kendine su dökmek"

"Geçüben oturdu kurna yanına

Bir iki tas su koyundı tenine." (TS,IV)

b. Pekleştirilmiş Fiiller:

Bu fiillerde hareket failin üzerine dönmüyor, fakat fail tarafından sık sık veya sürekli olarak yapılıyor.

ağla- "ağlamak"

ağlan- < ağla-n- "kendi kendine ağlamak"

"Gözleri yaş ile dolmuş ağlanur." (TS,I)

dep- "tepmek"

depin- < dep-i-n- "şiddetle saldırmak"

"Benim üzerine depindiler." (TS,II)

düş- "düşmek"

düşin- < düş-i-n- "düşkünlük göstermek"

"Cümle âlem kalbi ziynet ve şöhrete düşindi." (TS,II)

koş- "çşleme, çşleştirmek"

koşın- < koş-ı-n- "katılmak, iştirak etmek"

"Ger girür isen nola sen bu gece koynuma

Ya nola koşunursan tana degin oynuma" (TS,IV)

Osmanlı döneminde bu çeşit kullanış çok yaygındır:

durun- < dur-ı-n- "duraklamak, durmak" (TS,II)

karan- < kara-n- "lanetlemek, kötü söylemek" (TS,IV)

küsin- < küs-i-n- "gücenmek, küsmek" (TS,IV)

kakın- < kak-ı-n- "öfkelenmek" (TS,IV)

kızın- < kız-ı-n- "ısınmak" (TS,IV)

sızlan- < sızla-n- "derdinden şikâyetetmek"

bilmezlen- < bil-mez-le-n- "bilmez görünmek"

Türkiye Türkçesinde -n- ile yapılmış bu mahiyette fiil daha azdır.

c. Edilgen Fiiller:

Bunlar umumiyetle -l- ile biten yahut son hecevinde -l- bulunan tabanlardan türemişlerdir.

anla- "anlamak"

anlan- < anla-n- "anlaşılma, takdir edilmek"

"Müşteri iner ise gökden henüz

Anga anlanmaya yerde bu rumuz" (TS,I)

de- "demek"

den- < de-n- "denilmek, söylenmek"

"Doğru söze ne denir."

kayna- "kaynamak"

kaynan- < kayna-n- "kaynatılmak"

"Delmâb: Çok kaynanup galiz olan süde derler." (TS,IV)

kıl- "kılmak, yapmak"

kılın- < kıl-ı-n- "yapılmak, edilmek"

"Dahiyye: Hacılar bayramında kılınan kurban" (TS,IV)

kına- "kınamak, ayıplamak"

kınan- < kına-n- "ayıplamak"

"Rumların Kıbrıs Türklerine yaptıkları zulüm dünya kamu oyunca kınanmıştır."

Bu ek ile yapılan bazı fiillerin -n-'siz tabanları Batı Türkçesinde hiç kullanılmamıştır. Bunlar umumiyetle isimlerden -a/-e,-ı/-i,-u/-ü yahut -la/-le- ile türemiş fiillerdir.

tavra- < davra-n- "davranmak"

kıva- < kıva-n- "sevinmek"

küç-e- < güce-n- "gücenmek"

kuş-a- < kuşa-n- "kuşanmak"

ögür-e- < ögre-n- "öğrenmek"

sak-ı- < sakı-n- "sakınmak"

tük-e- < tüke-n- "tükenmek"

opra-n- < yıpra-n- "yıpranmak"

Yukarıdaki fiillerden -n- eki çıkarıldığı zaman geride kalan kökün her hangi bir mânâ ifade etmediği görülecektir.

-n- ekinin bu şekilde kullanılışı, isimlerden -la/-le- eki ile türeyen fiillerde daha yaygındır.

gönülle-n- "gönlü kırılmak, gücenmek"

hastala-n- "hastalanmak"

kederle-n- "kederlenmek"

öfkele-n- "öfkelenmek"

tozla-n- "tozlanmak, toza bulanmak"

Bu örnekler gösteriyor ki, nazari olarak her isimden fiil türetebilen -a/-e- ve -la/-le- ekleri rast gele kullanılmayıp, ihtiyaca göre değerlendirilmektedir.

Diğer taraftan -la/-le- ile isimden türeyen fiillerin edilgen çatıları, umumiyetle -l- yerine -n- ile yapılmaktadır. Böylece, aynı fiilin dönüşlülüğü ile edilgen şekli, çok defa bir biriyle karışmaktadır.

bağla-n- "kendini bir şeye veya birine bağlamak"

"Yine bağlandı dil bir nev-nihale" (Şarkı)

bağla-n- "bir şey, bir kimse tarafından bağlanmak"

"Haydutlar tarafından kaçırılan çocuk gözleri bağlandıktan sonra kafasına sert bir cisimle vurulmuş"

yükle-n- "yükü üstüne almak, yükü kendisi taşımak"

"Bu işin bütün sorumluluğunu yükleniyorum."

yük-le-n- "bir yük, bir kimse tarafından bir vasıtaya yüklenmek"

"Önce eşyalar yüklensin, sonra çocuklar bindirilsin."

"Birine hücum etmek, birinin fazla üstüne varmak"

-n- ile genişleyen fiillerden dönüşlü değil de sadece geçişsiz olanlar, umumiyetle kökteki mânâdan kısmen uzaklaşarak müstakil kelime hüviyeti kazanmışlardır.

alda-n- "aldatılmak"

çek-i-n- "çekinmek, korkmak, geri durmak"

değ-i-n- "ulaşmak, varmak" (TS,II)

doku-n- "dokunmak, temas etmek"

eş i-n- "kendi kendine eşelemek"

g ç-i-n- "geçinmek, olmadığı halde öyle görünmek"

ğ zle-n- "kendini gizlemek"

ina-n- "birine veya bir şeye inanmak"

kalk-ı-n- "kalkınmak, gelişmek"

katlan- < katıgla-n- < katıg-la-n- "tahammül etmek"

kirtü-n- "iman etmek" (TS,IV)

sakı-n- "kısınmak, geri durmak, korkmak"

sal-ı-n- "salınmak"

sav-u-n- "müdafaa etmek"

sev-i-n- "memnun olmak, neşelenmek"

sığ-ı-n- "iltica etmek"

yak-ı-n- "şikayet etmek"

yara-n- "birine hoş görünmeye çalışmak"

Türkiye Türkçesinde kullanılan sav-u-n- fiilinde -n- eki köke bambaşka bir mânâ kazandırmış, ancak, dönüşlülük vermemiştir. Bu itibarla savun- fiili kaideye uygun değildir.

16. -ı-

Bu ek oluş bildiren geçişsiz fiiller yapar.

kemi-r- "kemirmek", "kemik" isminin mevcudiyeti, bir kemi- mastarının olduğunu göstermektedir. kudu-r- "kudurmak", "kuduz" isminin mevcudiyeti, bir kudu- mastarının olduğunu göstermektedir.

semi-r- "semiz" isminin mevcudiyeti bir semi- mastarının bulunduğunu göstermektedir. Tabii delir- fiili ise, bu örneklerin tesiri ile yapılmış olabileceği gibi, deli + irmek birleşik fiilin kaynaşmış hali de olabilir. Ayrıca bu modele uygun şu fiillerde vardır.

angır-

çevir-

egir-

kangır-

çakır-

kıvr-

köpür-

ısır-

sıyr-

kayır-

sömür-

somur-

tükür-

buyur-

17. -ş-

Bütün şivelerde kullanılan aslı işteşlik ekidir. Ancak, zamanla -ş- bu görevini genişletmiştir. Böylece -ş- ile hem işteş, hem karşılıklı, hem geçişsiz-dönüşlü

mahiyette fiiller teşkil edilmektedir. Bu ad -ı/-i/-u/-ü- ünlülerinden birini yardımcı ses olarak almaktadır.

a. Hareketin Karşılıklı Yapıldığı Fiiller:

Bunlar, iş veya hareketin iki fail tarafından aynı anda birbirine karşı yapıldığını ifade ederler. Osmanlı döneminde -ş- ekinin bu mânâda çok yaygın bir kullanılışı vardır. Türkiye Türkçesiyle mukayasa imkânı verebilmek için çeşitli örnekler sunmayı uygun görüyoruz:

- aktar-ı-ş- "birbirini yıkmak" (TS,I)
- alda-ş- "birbirini aldatmak" (TS,I)
- andla-ş- "karşılıklı yemin etmek" (TS,I)
- ar-ı-ş- "yarışmak, iddiaya girmek" (TS,I)
- arkala-ş- "birbirine arka çıkmak, yardımlaşmak" (TS,I)
- at-ı-ş- "birbirine atmak"
- ayrıla-ş- "birbirinden ayrılmak" (TS,I)
- azgur-u-ş- "birbirine kızmak" (TS,I)
- dala-ş- "birbirini dalamak, dövüşmek" (TS,II)
- depele-ş- "birbirini tepelemeye çalışmak" (TS,II)
- dile-ş- "birbirinden bir şey dilemek"
- "Eğer küşüslü olsanız üç günden ilerü özür dileşesiz." (TS,II)
- dille-ş- "karşılıklı konuşmak, söyleşmek" (TS,II)
- "Sa'd gönül diliyle Habib ile dilleşdi." (TS,II)
- doku-ş- "çarpmak, birbirine dokunmak." (TS,II)
- dürt-ü-ş- "birbirine dürtmek"
- "Sünüler ile dürtüşelüm" (TS,II)
- kadıla-ş- "iki taraf kadı huzuruna çıkmak"
- "Terâfu: İki kimse varup kadılaşmak" (TS,IV)
- kardaşla-ş- "birbirini kardeş saymak"
- "Harun halife olmazdan evvel Süfyan Sevrî ile kardaşlaşurlar idi." (TS,IV)
- kılıçla-ş- "birbirini kılıçlamak, kılıç kılıca gelmek"
- "Kılıçlaşmak ile hep kırılmak" (TS,IV)
- konşula-ş- "birbiri ile komşu olmak" (TS,IV)
- kov-u-ş- "birbirini kovalamak" (TS,IV)
- kulakla-ş- "birbirinin kulağına fısıldamak"
- "Sular gibi dolaşdım bağ-ı güllerle kulaklaştım." (TS,IV)
- kolla-ş- "iki kişi birinin kolunu tutmak" (TS,IV)

Yukarıdaki örneklerle dikkat edilirse, Türkiye Türkçesinde -ş- ekinin bu kadar geniş kullanılışı olmadığı görülür. Bunun bir sebebi Osmanlı dönemindeki bir çok fiillerin kullanıştan düşüp terk olunmasıdır. İkinci sebep ise, -ş- nin kullanılma alanının daralmasıdır.

Bugünkü Türkçeden Örnekler:

- çarp-ı-ş- "iki şey bir birine çarpmak, iki kişi birbirine vurmak"
- "Kıbrıs'ta Türklerle Rumlar gene çarpıştılar"
- "Dün iki otobüs çarpıştı."
- dertle-ş- "birbirine derdini söylemek"
- döv-ü-ş- "iki kişi birbirini dövmek"
- "Galatasaray takımının kalecisi ile hakem dövüşmüşler."
- kokla-ş- "birbirini koklamak"
- "İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa arlaşırlar."
- tut-u-ş- "iki kişi birbirini tutmak, birbirine yapışmak"
- "İki kardeş elele tutuşmuş okula gidiyorlardı."

b. Hareket veya işin aynı anda birçok fail tarafından yapıldığını bildiren fiiller:

- ağla-ş- "birlikte ağlamak"
- "Gel ağlaşalım bu mâcerâyâ"
- Bir dem koşalım sadâ sadâyâ" (Fuzûlî)
- bekle-ş- "hep beraber beklemek"
- "Bütün yolcular saatlerce tirenî bekleşip durdu"
- çağır-ı-ş- < çağır-ı-ş- "hep beraber çağırmak"
- "Cümle zerrat-ı cihan edüp sadâ"
- Çağırışuban dediler kim merhabâ" (Mevlid)
- gül-ü-ş- "hep beraber gülmek"
- "Ağlarım hatıra geldikçe gülüştüklerimiz." (Mahir)
- koş-u-ş- "hep birlikte koşmak"
- "Zil çalınır çalınmaz, bütün öğrenciler bahçeye koşuştular."

c. Oluş bildiren geçişsiz-dönüşlü fiiller:

Kendi kendine ve tedrici bir şekilde oluş ifade eden bu fiiller umumiyetle isimlerden -a/-e- ve -la/-le- ekleriyle türeyen fiil tabanlarından teşkil edilmiştir. Türkiye Türkçesinde yaygın kullanılışı vardır:

- acıla-ş- "acı değilken sonradan kendi kendine acı olmak"
- ağırla-ş- "hafif iken ağır duruma gelmek"
- bolla-ş- "dar iken bol hale gelmek; az iken çok ve bol olmak"
- darla-ş- "geniş iken dar hale gelmek"
- güzelle-ş- "gittikçe güzel olmak, daha güzel hale gelmek"
- iyile-ş- "iyi hale gelmek, sıhate kavuşmak"
- kötüle-ş- "daha kötü olmak, gittikçe kötü hale gelmek"
- sağlamla-ş- "sağlam hale gelmek"
- yuvarlakla-ş- "yuvarlak hale gelmek"

ç. Tekerrür ve pekiştirme ifade eden fiiller:

Bunlar, hareket veya oluşun sık sık yahut sürekli bir şekilde yapıldığını ve meydana geldiğini bildirirler:

- acı-ş- "sürekli ve şiddetli olarak acımak"
- "Es-sümle: Acılığın şiddetinden gözden sıkıntı ile acışarak çereyan eden göz yaşına denir." (TS,I)
- dur-u-ş- "sebat etmek, çalışmak"
- "Din-i Muhammed yolına duruşayım senin için" (TS,II)
- gir-i-ş- "üst üste bir işe teşebbüs etmek"
- kalk-ı-ş- "bir işi sık sık yapmaya kalkmak, yeltenmek"
- kıy-ı-ş- "cesaret etmek, kıymak"
- "Kişiler durdular ki Ebucehil'e yardım eyleyeler; kıyıışmadılar." (TS,IV)
- oyna-ş- "devamlı oynamak, oynamaya devam etmek"
- "Zamanı sokakta oynamakla geçiyor."
- titre-ş- "devamlı titremek, çok titremek"
- "Saatlerce soğuktan titreşip durdum."

d. Müstakil Fiiller:

Bunlar, -ş- ile genişledikleri halde kökteki mânâları kısmen veya tamamen değişerek, yeni bir hüviyet kazanmış fiillerdir.

- al- "almak, kabul etmek, ele geçirmek, kapmak"
- alış- < al-ı-ş- "1. ünsiyet peyda etmek, alışkanlık kazanmak; 2. birden alev almak, yanmak, tutuşmak"
- bar- "varmak", "gitmek"
- barış- < bar-ı-ş- "küskenlülüğü bırakmak"

- çal- "vurmak, çarpmak"
 çalış- < çal-ı-ş- "çalışmak, gayret etmek, iş yapmak"
 danı- < tanı- "tanımak"
 danış- < danı-ş- "müşavere etmek, fikir sormak"
 "Bir arada anan ile **danışduk.**" (TS,II)
 Bana **danışmadan** bir yere gitme"
 dola- "sarmak, dolamak, çevrelemek"
 dolaş- < dala-ş- "gezmek, gezinmek"
 "Diyâr-ı küfrü gezdim bâldeler kâşâneler gördüm
 Dolaştım mülk- İslâmı bütün virâneler gördüm." (Ziya Paşa)
 değ- "değmek, dokunmak"
 değiş- < değ-i-ş- "1. başkalaşmak"
 "Değişmez fen mi vardır, mustakır eşya mı kalmıştır?" (Namık Kemal)
 2. "Mübadele etmek"
 "Bir ömre **değişmem** seni dünyaya bedelsin" (Şarkı)
 kon- "konmak"
 konuş- < kon-u-ş- "konuşmak, söylemek, demek"
 sav- "uzaklaştırmak, göndermek, atlatmak, gidermek"
 savuş- < sav-u-ş- "geçip gitmek, bırakıp gitmek"
 "Kimseye Allah'a ismarladık bile demeden **savuşup** gitmiş."
 tut- "tutmak"
 tutuş- < tut-u-ş- "birden alev almak, yanmak"
 "Karşı dağlarda **tutuşmuş** gibi gül bahçeleri
 Koyu bir kırmızılık gösten ayırmakta yeri." (KGK,6)
 yak- "yaklaşmak"
 "Gözüm yüzünden artuk yire bakmaz"
 Gönül ışıktan özge yire **yakmaz**" (TS,VI)
 yakış- < yak-ı-ş- "uygun düşmek, münasib olmak"
 "Güzele ne **yakışmaz**"
 yap- "yapmak, etmek, kapamak, örtmek"
 İlerü zamanda bir bakkal var idi; gündüz dükkânın yapardı, gece
 olcuk açardı" (TS,VI)
 yapış- < yap-ı-ş- 1. "bulaşmak, sürülme"
 Ahid ve kavil sımak aybı yapışdı. (TS,VI)
 2. "tutmak, tutunmak"
 "Tanımadığım biri, hemen koluma **yapıştı** ve beni uzaklaştırdı."

18. -t-

Daha çok ünlü ile biten fiillere gelen ve fazla işlek olmayan bir ettirgenlik ekidir. Ayrıca -r-,l-,k-,p-,m-,y ile biten bazı fiil tabanları da -t- eki almaktadır. Fakat belirttiğimiz bu hususlar kesin bir kâide değildir. Nitekim Batı Türkçesinin Osmanlı döneminde -t- ile genişleyen bir kısım fiiller Türkiye Türkçesinde onun yerini başka ekler almaktadırlar. Bu ek, genellikle geçişsiz fiilleri geçişli hale getirmektedir. Ayrıca geçişli fiilleri ettirgen yaptığı gibi, ikinci derecede ettirgenlik eki olarak da kullanılmaktadır. Meselâ "dövdür- / dövdür-t- gibi hatta bazan üçüncü derecede ettirgen gövdelerde görülmektedir.

a. Ünlü ile biten fiiller:

- aşa- "yemek yemek"
 aşat- < aş-a-t- "doyurmak, beslemek, yedirmek"
 "Biz demiri diş ile çiğnerüz ve bizi kılıç ile **aşatmışlardır.**" (TS,I)
 depre- "kımıldamak"

- depre- < depre-t- "kımıldatmak, hareket ettirmek"
 "Dudağın **depretti** Yusuf söyledi." (TS,II)
 koru- "korumak"
 korut- < koru-t- "korutmak"
 "Harem sahibi haremine tavar giricek bozmaz **korudur.**" (TS,IV)
 oku- "okumak"
 okut- < oku-t- "okutmak"
 "Şehitlerin ruhu için mevlid **okuttum.**"

Bazı örneklerde de -t- eki ünlü ile biten fakat kullanılmayan tabanlara gelmek suretiyle onları kullanım sahasına sokmaktadır. Bu çeşit fiillerde ettirgenlik değil, sadece geçişlilik vardır.

- arı-t- "temizlemek"
 "Gökten su indirdi, tenini cerahatten **aridasın**" (TS,I)
 dağı-t- "dağıtmak, sırasını düzenini bozmak, bölüştürmek, taksim ve tevzi etmek"
 dona-t- "donatmak, süslemek"
 "Açlar doyurup yalınlar **donatgandır.**" (TS,II)
 göze-
 göze-t- "himaye etmek"¹.
 tüke-t- "tüketmek, bitirmek"
 "Bütün servetini **tükettikten** sonra evini terk etti."

b. Ünsüzle biten fiiller:

Şu örneklerde -t- fiile doğrudan doğruya bağlanmaktadır.

- akar- "ağarmak"
 akart- < akar-t- "ağarmak"
 Akartur sakalı kızartur gözü
 Karartur gönül sarartur yüzü (TS,I)
 dinel- "dik durmak"
 dinelt- < dinel-t- "dik tutmak, dikmek"
 "Bucakta bir merkep sıpacığı kulakların **dineldip** durur." (TS,II)
 doğrul- "yönelmek, doğrulmak"
 doğrult- < doğrul-t- "yöneltmek, tevcih etmek"
 "Yelkenlerini kurdular, gemileri su şehrine **doğrulttular.**" (TS,II)
 kocal- "ihtiyarlatmak"
 kocalt- < kocal-t- "ihtiyarlamak"
 "Ekşi çok yimek tiz **kocaldur.**" (TS,IV)

Aşağıdaki örneklerde -t- bir yardımcı ses vasıtası ile fiile bağlanmaktadır:

- ak- "akmak"
 akıt- < ak-ı-t- "akıtmak"
 "Aceb mi gözlerimden yaş yerine
 Akıdam hasretinle seyl-i sürh-âb" (TS,I)
 kok- "kokmak"
 kokıt- < kok-ı-t- "koklatmak"
 "Yüzine gülâb serpüp limon **kokıttılar.**" (TS,IV)

kork-u-t-, ürk-ü-t-, dur-u-t-, tam-ı-t- gibi daha bir çok örnek bu durumdadır.

Bazı örneklerde -t- eki ettirgenlik vasfını kaybedip, aksine dönüşlü- geçişsiz fiiller teşkil etmiştir. Nitekim bahis konusu olan bu fiillerin ettirgenlik çatıları başka eklerle yapılmaktadır.

- az- "azmak, doğru yoldan çıkmak"
 azıt- < az-ı-t- "iyice azmak, doğruluktan büsbütün ayrılmak"

1 Bu fiil, küz < kü-z "koruma" isminden yapılmış küz-e-t- şeklinde de düşünülebilir.

- "Kıbrıs'ta Rumlar gene **azıtmaya** başladılar."
- Aynı fiilin ettirgen şekli **azdır-**'dir.
- "Aslında rumları **azdıran** Yunanistan'dır."
- kır-** "kırmak"
- kırıt- < kır-ı-t-** "cilve yapmak, mübalağalı şekilde edalı ve hareketli yürümek"
- "Artistler gibi **kırıtma** öğrenciye yakışmak."
- Bu fiilin normal ettirgen şekli **kırdır-**'dir ve mânâsı kır- kökününkine bağlıdır.
- sap-** "sapmak, doğru yoldan çıkmak"
- sapıt- < sap-ı-t-** "iyice saçmalamak, aşırı şekilde hatalı davranmak"
- "Bizim komşu galiba gene **sapıtmış**."
- Bu fiilin de ettirgen şekli **saptır-**'dir.
- sor-** "sormak, emmek, mas etmek"
- sorut- < sor-u-t-** "somurtmak, surat asmak"
- "Trakî söyledikçe, Fetih, hayvan sıfat yüzine bakıp **soruttu**." (TS,V)
- üşü-** "üşümek"
- üşü-t-** "kendini soğuğa kaptırmak, kafayı bozmak"

Yukarıdaki örneklerden anlaşılıyor ki -t- ekinin bir de pekiştirme görevi vardır. Bu ek bazı örneklerde de sadece kökün aşınmış mânâsını canlandırmaktadır.

yon- / yont- gibi.

19. -z-

Belirli fiillerde kullanılan az işlek bir ektir. Gerek Eski Türkçede gerekse bazı Türk şivelerinde daha çok ettirgen fiiller teşkil eden bu ek, Batı Türkçesinde umumiyetle geçişsiz-dönüştü fiiller yapmaktadır. Nitekim eldeki örneklerin bir kısmında -z- den sonra bir de ettirgenlik veya dönüşlülük eki mevcuttur. O yüzden -z- nin asıl görevi tam anlaşılamamıştır.

- damzır- < dam-ı-z-ur-** "damlatmak"
- "Dahi ağzına süt **damzırmasunlar**" (TS,II)
- degzin- < deg-i-z-i-n-** "devretmek, dönmek, dolaşmak"
- "Ve yıldızlar Tanrıya tesbih ve takdis kılıp gökle bile **degzinürler**." (TS,II)
- düt-** "tutmek"
- dütüz- < düt-ü-z-** "tüttürmek, tutsülemek"
- Öd ve anberler **dütüzür** yoluna
- Altun kürsi kor getirür yanına (TS,II)
- emzir- < em-i-z-ür-** "emdirmek, emzirmek"
- "Diyeyin dayeler **emzirmesünler**." (TS,II)
- Türkiye Türkçesinde bu eke ait üç örnekten ikisi ettirgen, biri edilgendir.
- emzir- < em-i-z-ir-** "emzirmek"
- utuz- < ut-u-z-** "kumarda yenilmek"
- damızlık- < dam-ı-z-lık** "maya, döl"
- tutuz-** "tutulmak"
- tutsak- < tutzak < tut-u-z-ak, tu-z- < tuz-ak**
- tuzak kelimesinin mevcudiyeti bir **tu-z-** fiilinin bulunduğu göstermektedir.
- yaz- < ya-z-** "yaymak, sermek"

20. -y/-d-

Eski Türkçedeki -d- pekiştirme eki, Batı Türkçesinde -y- olarak inkişaf ettiği ve ayrıca kök ile tamamen kaynaştığı için, bugün böyle bir ekin mevcudiyeti fark edilmemektedir. Esasen işlek olmayan ve kök fiilin mânâsında ne gibi bir değişiklik meydana getirdiği de artık hissedilmeyen bu eke ait şu örnekler yaşamaktadır.

- bu-y- < bu-d- "soğuktan donmak"¹.
- "Geysi verüp kimse hiç Nazmi giyürmez seni."
- Sen gerek ise donup soğug ile ditre buy ! " (TS,I)
- döy- < dö-d- < tö-d-** "tahammül etmek, katlanmak, dayanmak"
- Ol daye döymedi ansız olmağa
- Daye diler imdi hile kılmağa
- Alıp varın fakirin koyasın zâr
- Döyer mi a beyim bu isiye kar (TS,I)
- Nazar kıl habab-ı mey-i bigaşe
- Aceb şişedir kim döyer ateşe (TS,I)

Not: Aynı fiil Batı Türkçesinin Âzerî ve Kerkük ağızlarında, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay şivelerinde, olduğu gibi **döz-** / **töz-** şekliyle yaşamaktadır.

- Meselâ Âzerî'de
- Dözüm başdan başa zab şikâyet,
- Özün de budur mu yaşamak meyer;
- Dözmek azadlığ
- Dözmek esaret
- Bir günlük azadlığ bir ömre deyer
- (Bahtiyar Vahabzade, Türk Edebiyatı Dergisi, Temmuz 1982)
- Kerkük'te:
- Nene diyer: En kızım,
- İşimiz çohtı bizim
- Damlar kuşu olupsan
- Derdüve nece dözümlü?
- (Halk Şiirinde Irak Türkmen Ağzı, Hidayet Kemal Bayatlı, doktora tezi)
- Ayrıca **dö-** fiil kökünden -z eki ile bir de isim türetilmiştir:

- döz/dö-z** "sabır tahammül"
- do-y- < to-d-** "doymak"
- Çenberinde gül oya
- Gülmedim doya doya (türkü)
- gi-y- < ki-d-** "giymek"
- "Yaz günlerinde ak **giyeler**" (TS,III)
- gö-y-ü-n- < kö-d-ü-n-** "yanmak"
- Zeliha eydür sanem anla halim / Âşık oldum göynürem tut gol elim (TS,III)
- köz<kö-z** "ateş"
- ko-y- < ko-d-** "koymak"
- "Elini vicdanına koy da karar ver."
- sa-y- < sa-d-** "saymak, sanmak, kabul etmek" (san- < sa-n fiili ve sak<
- sa-k-** isminin mevcudiyeti kökün **sa-** olduğuna delil teşkil etmektedir.)
- Sorutup her ne kadar satsa vekar
- Ehl-i dil anı sayar seng-i mezar (TS,V)
- sı-y- < sı-d-** "kırmak, ezmek" (sın- < sı-n- ve sınık) kelimeleri kökün **sı-** olduğunu göstermektedir.
- si-y < si-d-** "işemek" (sidik kelimesi kökün **si-** olduğunu göstermektedir.)
- Parçalar belki fakat üstüne itler siyemez (Safahat)
- söyle- < söyü-le- < sö-d-ü-le- < sö-d-ü-le-** "söylemek"².
- "Derdimi unmana döktüm âsmâna inledim,
- Yâre de ağıyâre de hâl-i derunum söyledim." (Şarkı).

1 Bugün buz < bu-z kelimesinin mevcudiyeti kökün **bu-** olduğu göstermektedir.

2 Dilimizde söz < sö-z kelimesinin mevcudiyeti bir **sö-** fiilinin bulunduğunu göstermektedir.

yı-y- < yı-d- "kokmak"

"Şol kadar âdem ve tavar kıranın verdi, neuzübillah Bağdad yıydı." (TS,VI)

yo-y- < yo-d- "silme, izale etmek, bozmak, gidermek"

"Elinden geldise bu resme bir iş"

Yine yoymaklığa sa'y eyle dürüş." (TS,VI)

(yok- < yo-k kelimesi, kökün yo- olduğunu göstermektedir.

ya-y- < ya-d- "sermek, dağıtmak, yaymak" (KB,III)

Ayrıca aynı mânâdaki yaz- fiili de ya-z- şeklinde izah edilmelidir. O takdirde kökün ya- olduğu kesinlik kazanır.

ESKİ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ

1-) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bil-düm	1- bil-dük
2- bil-düng	2- bil-düngüz
3- bil-di	3- bil-di-ler

2-) ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN

1- gör-miş-em/-ven	1- gör-miş-üz
2- gör-miş-sin	2- gör-miş-siz/-singüz
3- gör-miş	3- gör-miş-ler

3-) GENİŞ ZAMAN I (-ur/-ür)

1- dur-ur-am/-van	1- dur-ur-uz
2- dur-ur-sın	2- dur-ur-sız
3- dur-ur	3- dur-ur-lar

4-) GENİŞ ZAMAN II

1- gid-er-em/-ven	1- gid-er-üz
2- gid-er,sen	2- gid-er-siz
3- gid-er	3- gid-er-ler

OLUMSUZ GENİŞ ZAMAN

1- sev-mez-em/-ven	1- sev-mez-üz
2- sev-mez-sin	2- sev-mez-siz
3- sev-mez	3- sev-mez-ler

5-) GELECEK ZAMAN (-isar/-iser)

1- dog-isar-van	1- dog-isar-uz
2- dog-isar-sın	2- dog-isar-singüz
3- dog-isar	3- dog-isar-lar

6-) İSTEK

Tekil Şahıs	Çoğul Şahıs
1- bak-a-m	1- bak-a-vuz
2- bak-a-sın	2- bak-a-sız
3- bak-a	3- bak-a-lar

7-) EMİR

1- var-ayım	1- var-alım
2- var-gıl	2- var-ung
3- var-sun	3- var-sun-lar

Bazı örneklerde -ayın/-eyin eki de görülmektedir.

8-) EMİR (Olumsuz)

1- sor-ma-yayın	1- sor-ma-y-alım
2- sor-ma-gıl	2- sor-mang-uz
3- sor-ma-sun	3- sor-ma sunlar

9-) DİLEK-ŞART

1- di-se-m	1- di-se-vüz
2- di-se-ng	2- di-se-ngüz
3- di-se	3- di-se-ler

BİRLEŞİK ÇEKİMLER

10-) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN HİKAYESİ

1- gördi idim	1- gördi idük
2- gördi idim	2- gördi idingiz
3- gördi idi	3- gördi idiler

11-) ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

1- söyle-miş idüm	1- söyle-miş idük
2- söyle-miş idüng	2- söyle-miş idingüz
3- söyle-miş idi	3- söyle-miş idiler

12-) GENİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

1- bek-ler idüm	1- bekle-r idük
2- bek-ler idüng	2- bekler idingüz
3- bek-le-r idi	3- bekle-r-lerdi

13-) GENİŞ ZAMANIN ŞARTI

1- gel-ür isem	1- gel-ür isek
2- gel-ür iseng	2- gel-ür isengiz
3- gel-ür ise	3- gel-ür iseler

BUGÜNKÜ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ

A. HABER KİPLERİ

1. ŞİMDİKİ ZAMAN (-yor)

Ben kitap oku-yor-um.
Sen radyo dinli-yor-sun.
Ceyhun ders çalış-ı-yor.
Biz yazlığa gid-i-yor-uz.
Siz seyahata çıkı-yor-sunuz.
Çocuklar evi bekli-yor-sunuz.

Hareketlerimiz, içinde yaşadığımız zaman diliminde gerçekleştiği için buna "şimdiki zaman" diyoruz. Ancak bu kip bazı durumlarda gelecek ve geniş zamanı da ifade edebilir. Meselâ "Yarın Tebriz'e gidiyorum" cümlesinde gitmek fiili gelecek zamanda gerçekleşecektir. Ayrıca "Ben her pazar Prof. Dr. Nevzad Atılığ'ın konserine gidiyorum" cümlesinde de fiil geniş zamanda gerçekleşmektedir. Bu sebeple dilimizde şimdiki zamanı belirtmek için aslında isim-fiil olan -makta/-mekte kalıbı kullanılmaktadır.

Ben sabahattan beri çalış-makta-yım.
Sen üç saattir televizyon seyret-mekte-sin.
Mehmet de durmaksızın ağla-makta-dır.
Biz misafir bekle-mekte-yiz.
Siz çocuklara bak-makta-sınız.
Komşular da gürültü yap-makta-dırlar.

2. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN (-dı/-di/-du/-dü/-tı/-ti/-tu/-tü)

Ben dün Bakü'den gel-dim.
Sen beni galiba otobüste gör-dü-n.
Şoför çok hızlıydı.
Bu yüzden epeyce kork-tu-k.
Siz korktuğunuzu belli et-ti-niz.
Çocuklar da korkudan heyecanlandı-lar.

3. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN (-mış/-miş/-muş/-müş)

Oluş gerçekleştikten sonra öğrenilmiş, görülmüş v. duyulmuş ise, durum bu kip ile ifade edilir.
Ben Buhara'da doğ-muş-um.
Sen Semerkant'ta doğ-muş-sun.
Yahya Kemal Üstüpt'e doğmuş.
Biz Türkiye'ye Türkistan'dan gel-miş-iz.
Siz Azerbaycan'dan gel-miş-siniz,
Gaspıralı İsmail Bey ve Yusuf Akçora Kırım'dan gel-miş-ler.

Bu kip şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zaman ile birleşik zamanları teşkil edince rivayet kipi oluşur.

geli-yor-muş-um
gel-ir-miş-im
gel-ecek-miş-im
gel-miş-miş-im

4. GELECEK ZAMAN (-acak/-ecek)

Ben yarın Doğu Türkistan'a gid-eceğ-im.
Sen galiba Özbekistan'a gid-ecek-sin.
Ceyhun da Kazakistan'a gid-ecek.
Böylece Türkistan'ın yarısını gör-eceğ-iz.
Siz belki Azerbaycan'a da uğray-acak-sınız.
Çocuklar da Kazan'a gid-ecek-ler.

5. GENİŞ ZAMAN I (-ar/-er)

Ben çok erken kalk-ar-ım.
Sen geç kalk-ar-sın.
Ceyhun da geç kalk-ar.
Annenle ben çarşıya gid-er-iz.
Ablanla sen televizyon seyred-er-siniz.
Küçükler de evcilik oyn-ar-lar.

6. GENİŞ ZAMAN II (-ır/-ir/-ur/-ür)

Pazar günleri hep evde otur-ur-um.
Sen ders çalış-ır-sın.
Mehmet de iyice kudur-ur.
Biz akşam serinliğinde yürürüz.
Siz balkonda otur-ur-sunuz.
Komşular da bize özen-ir-ler.

7. GENİŞ ZAMAN III (-r)

Ben roman oku-r-um.
Sen gazete oku-r-sun.
Ceyhun uzay hikayeleri oku-r

B. DİLEK KİPLERİ

1. EMİR

Ben bugün biraz dinlen-eyim.
Sen istersen çalış.
Ceyhun da ödevini yap-sın.
Biz babamla alış verişe çık-alım.
Siz annenle yemeği hazırlayın.
Mehmet'le Ceyhun da sofrayı kur-sunlar,

2. İSTEK

Bayramda Ankara'ya gidem.
Sen gelene gidene göz kulak olasin.
Mehmet de sana yardım ede.¹
Biz bugün maça gidelim (gidek.)
Siz evde oturasınız.
Çocuklar ders çalışalar.

3. ŞART ve DİLEK

Tatilde İstanbul'a gitsem.
Sen çocuklara baksan.
Mehmet de bizimle gelse.
Biz bu yıl umreye gitsek.
Siz de bizimle gelseniz.
Annemle babam da Hacca gitseler.

4. GEREKLİLİK (-malı/-meli)

Tatilde iyice dinlen-meli-yim.
Sen de dinlen-meli-sin.
Mehmet de dinlen-meli.
Hepimiz dinlen-meli-yiz.
Siz de dinlen-meli-siniz.
Çocuklar da dinlen-meli-ler.
Bu kipin gereklilikten başka iki kullanışı daha vardır:
Azeri Türkçesinde -malı/-meli eki 1. -acak/-ecek isim- fiilini karşılar: Oku-
malı kitap Okunacak kitap, okumaya değer kitap "mânâsındadır."
2. -sa gerek kalıbını karşılar. Mesela: "Bir şey düşürdü elinden yere, bir gül
olmalı (Orhan Veli)" Mısraındaki bir gül olmalı ibaresi "olsa gerek" mânâsındadır.

C. BİRLEŞİK KİPLER

1. HİKAYE

a) ŞİMDİKİ ZAMANIN HİKAYESİ

Ben geliyorum.
Biz geliyorduk.
Sen geliyordun.
Siz geliyordunuz.
O geliyordu.
Onlar geliyorlardır.

b) GENİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

Ben çok çalışırdım.
Biz çok çalışırdık.
Sen de çok çalışırdın.

¹ İstek kipinin üçüncü tekil şahsı ümit ve temenni ifade eder. ola ki rahmet kıla ol padişah ol
Kerim ü ol Rahim ü ol ilah (mevlid).

Siz de çok çalışırdınız.
Mehmet de çok çalışırdı.
Onlar da çok çalışırlardır.

c) GELECEK ZAMANIN HİKAYESİ

Ben öğretmen olacaktım.
Biz tatilde Kırım'a gidecektik.
Sen doktor olacaktın.
Siz yaylaya çıkacaktınız.
Mehmet mühendis olacaktı.
Çocuklar sınava hazırlanacaklardı.

ç) GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

Öğrenciyken çok çalıştık.
Biz yatılı okuduyduk.
Sen de çok çalıştın.
Siz burslu okuduydunuz.
Ceyhun az çalıştıydı.
Mehmet'le Ceyhun da burslu okuduydular.

d) ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMANIN HİKAYESİ

Ben lisede sınıfta kalmıştım.
Sen sınıfı geçmiştin.
Mehmet de geçmişti.
Biz Yüksek Öğretmen Okulu'ndan mezun olmuştuk.
Siz Edebiyat Fakültesi'nden mezun olmuşunuz.
Mehmet'le Ceyhun Hukuk Fakültesi'ni bitirmişlerdi.

e) İSTEK KİPİNİN HİKAYESİ

Keşke öğretmen olaydım.
İkimez ayrı okulda çalışaydık.
Sen de öğretmen olaydın.
Siz de edebiyatı seçeydiniz.
Ceyhun da doktor olaydı.
Çocuklarımız da baba mesleğini seçeydiler.

f) ŞARTIN HİKAYESİ

Ben ticaret yapsaydım zengin olurum.
Sen okusaydın büyük adam olurdu.
Mehmet siyasete atılsaydı bakan olurdu.
Biz Kıbrıs'a çıkmasaydık Türkler esir olurdu.
Siz korkak olsaydınız zaferi kazanamazdınız.
Yunanlar adam olsalardı bizimle barışarlardı.

g) GEREKLİLİĞİN HİKAYESİ

Çalışmaya erken başlamalıydım.
Sen de geç kalmamalıydın.
Ceyhun da bizden ibret almalıydı.
Biz Türk şivelerini öğrenmeliydik.
Siz lehçeleri de bilmeliydiniz.
Bütün soydaşlarımız da Türkiye Türkçesini öğrenmeliydiler.

2. ŞART

a) ŞİMDİKİ ZAMANIN ŞARTI

Ben çalışıyorsam bir ülküm var.
Sen çalışıyorsan kazanacaksın.
Mehmet çalışıyorsa kârlı çıkacak.
Biz uğraşıyorsak hedefe ulaşırız.
Siz gidiyorsanız, biz de geliriz.
Onlar istiyorlarsa gitsinler.

b) GENİŞ ZAMANIN ŞARTI

Ben beğenirsem teklifini kabul ederim.
Sen yorulursan ben yardım ederim.
Ceyhun isterse evde otursun.
Biz hazırlanırsak size haber veririz.
Siz önce hazırlanırsanız bize haber verin.
Çocuklar evde kalırlarsa sıkılıyorlar.

c) GELECEK ZAMANIN ŞARTI

Ben seçileceksem aday olurum.
Sen seçilecekse desteklerim.
Mehmet seçilecekse, katılmam.
Biz Buhara'ya gideceksek vize alalım.
Almaata'ya gidekseniz siz de vizenizi alın.
Çocuklar da geleceklerse ne mutlu.

NOT: Türk Dilinde bütün zaman ve kiplerin olumsuz şekli, fiil tabanına **-ma/-me** olumsuzluk ekinin ilavesi ile yapılmaktadır. Ancak olumsuz geniş zaman farklıdır. Bu sebeple onu ayrıca gösteriyoruz.

gel-me-m/gel-mez-em
gel-me-y-iz/gel-me-ziz
gel-mez-sin
gel-mez-siniz
gel-mez
gel-mez-ler

ÂZERİ TÜRKÇESİ

Şimalî Azerbaycan Kafkasya'da, Rus idaresinde bulunan Sovyet Azerbaycanının merkezi Bakû'dur. Yüzölçümü 86.000 km² dir. Doğusunda Hazar denizi, güneyinde İran Azerbaycan'ı, batısında Ermenistan, kuzeyinde Dağıstan ve Gürcistan vardır.

Cenûbî Azerbaycan ise İran idaresindedir. Yüzölçümü 104.000km² dir. Doğusunda Hazar denizi, batısında Türkiye, güneyinde İran vardır. Merkezi Tebriz'dir.

Bundan başka İran'da dağınık olarak oturan ve Azerî dilinde konuşan zümreler, Horasan, Hemedan ve Fars'ta bulunurlar; Sovyetlerde ise Gürcistan ve Dağıstan'da ve bu gün Ermenistan'a verilmiş olan, daha önceleri Azerbaycan'a dahil olan Nahçevan'da guruplar halinde yaşarlar.

Türkler, Azerbaycan'a XI. yüzyılda Selçuklular ve XIII. yüzyılda İlhanlılar devrinde gelmişlerdir; fakat bunlar gelmeden önce de Azerbaycan'da Türklerin bulunduğu ve yerli ahali ile karışarak Türkçe konuşan bir zümre teşkil ettikleri tahmin edilmektedir. Ermeni, İran ve Arap kaynakları, bu sahalarda Doğu Avrupa'nın en eski Türk unsuru olan Bulgarları'nın, Agaçeriler'in (sonradan Kaçar adını alırlar) ve Sabirler'in bulunduğunu zikrederler. İlhanlılar devrinde resmî haberleşme dili olarak Moğolca ile birlikte Uygurca'ya da özenilmiş ve bu dil kullanılmıştır. İlhanlılar ve Selçuklularla gelen Türkmenler, daha önce bu sahaya yerleşmiş olan Doğu ve Kıpçak Türklerini de etkileyerek, dillerine Oğuz unsurlarını da katmışlar, bu şekilde Türkmen, Doğu Türkçesi ve Kıpçakça karışık olarak kullanılmaya başlanmış ve bugünün Âzerî ağız meydana gelmiştir. Böylece Çağatay ve Osmanlı-yani garbî Oğuz- edebî dilleri yanında üçüncü bir edebî dil, şarkî Oğuz edebî dili gelişmeye başlamıştır.

Bu dil, yüzyıllar boyu İran, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Irak'ta konuşulmuş, zengin bir yazılı edebiyat ile birlikte halk edebiyatını da bugüne kadar canlı olarak yaşatabilmiştir. Eski devirlerde ozanlar, Uygur-Moğol etkisiyle bahşiler, islâm kültürüyle aşık, aşug adlarıyla anılan şâiller- çalgıcı âşıklar-, bu halk edebiyatını saraylara kadar götürebilmişler; Türk olmayan Ermeni ve Gürcülere dahi nüfuz ederek, onların da Türkçe şiir söyleyen âşıklar yetiştirmesine sebep olmuşlardır.

Yüzyıllar boyunca edebiyat ve dil kültürü ile birlikte, mimarî kültürü de ihmal edilmemiştir. Doğunun büyük mimarî eserlerini meydana getirmişlerdir. XVI. yüzyılda Safevî sülâlesi zamanında İran nüfuzu çok artar, Türkler için felâket günleri başlar. Türkmen urugları dağılmaya yüz tutarlar. Kaçarlar merkezlerini Tahran'a naklederler. Dillerine de İran etkisi fazlasıyla girdiğinden Azerî Farsçası diye adlandırılan bir dil hâkim duruma gelir. Bu devirde İran-Osmanlı mücadelesi başlar. Osmanlı Türkleri bir kaç defa Azerbaycan'ı işgal ederse de (son olarak 1724'te) tam olarak hâkim duruma gelemez. XVIII. yüzyılda Ruslar da kargaşalıklar yaratarak Türkler'in Azerbaycan'da tutunmalarına engel olurlar. Yine de 1800'lere kadar Osmanlı nüfuzu az da olsa devam eder. Azerbaycan küçük hanlıklara bölünür. 1805'ten itibaren bu hanlıklar Rus idaresi ve nüfuzu altına girmeye başlarlar. İran nüfuzu altına girmiş olan İran Azerbaycanına da Ruslar, 1806 da müdahale etmeye muvaffak olurlar. Birinci Dünya Savaşı esnasında da Tebriz, 1917'ye kadar Rus Kazakları'nın işgali altında kalır. Fakat 1919'dan sonra Güney Azerbaycan, Tebriz yeniden İran idaresine geçer. 1917 Rus ihtilâlinde sonra Tebriz'de Şeyh Muhammed Hiyabanî idaresi altında istiklâl mücadelesi başlar, bunu müteâkip dokuz ay süren bir istiklâl devri sona erer. Bu kısa süren istiklâl devrinde okullar, kütüphaneler kurmak suretiyle küçümsenemeyecek ictimâî başarılar kazandıklarını kaydetmek gerekir.

Şimali Azerbaycan XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir kalkınma çabasını girişmiştir. Bir aydın tabakası batı kültürünü Rus dili vasıtasıyla benimseme yolunu tutmuştur. Bilhassa 1905 Rus inkılâbından sonra millî cereyan kuvvetlenmiş, merkezî bir durum hasıl olmuştur. 1917 inkılâbından sonra bu hareket, Rus idaresi altında bulunan bütün Türklere örnek teşkil etmiştir. 28 Mayıs 1918'de toplanan Azerbaycan Millî Şûrası Kafkasya Azerbaycanının istiklâlini ilân etmiş, hükûmet merkezi Gence olmuştur. Bu istiklâl müttefikler tarafından da tanınarak, Azerbaycan kısa bir müddet için milletlerarası siyasi bir varlık haline geldi ise de, 27 Nisan 1920'de kızıl Rusların işgaline uğradı ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti adı altında tekrar Rus idaresine girdi.

DİL ÖZELLİKLERİ

Bugünkü Azerî yazı dili, XIX. yüzyıldan beri Osmanlı Türkçesinin etkisi altındadır. Fakat yazı dili dışında, halk dili bir çok şive ve ağızlara bölünmüştür. Anadolu ağızlarına benzer çeşitli fonetik özellikler gösterir. Bu ağızlar, doğu, batı, güney, kuzey, merkez gibi cihetlere göre guruplara ayrılırlar.

Ahenk kanunu Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Fakat ağızlardan benimsenmiş bazı değişmeler olmaktadır.

Yazıda iki türlü e vardır, e ve è ile gösterdik.

Azerî yazı dilinde Türkiye Türkçesi yazı diline göre en çok göze çarpan özelliklerden en mühimleri şunlardır:

1. **g < k** : Damak sesidir. k sesi yalnız Türkçe değil, yabancı (bilhassa arb) sözcüklerde de yaygın şekilde her durumda (ön-iç-son seslerde) sadallaşarak **g** olmaktadır: *gaya, guş, gara, gapı, gız, giymek* "kıymet", *gesd* "karar", *gesebe* "kasaba" *gelb* "kalb"; iç seste: *hegigat* "hakikat", *halgının* "halkının", *haggında* "hakkında" *agsagallıg*, *nögte* "nokta", *egili* "aklı", *Şefige* "Şefika"; son seste: *ag*, *bulag*, *uzag*, *garanlıg*, *barmağ*, "parmak", *varag* "varak". Bir ek aldığında da : *yarug-lı* "kederli", *azaldıg-ça* "azaldıkça"

2. **h < k** : Bazı Türkçe olan sözcüklerde *bah-*, *yahın*, *çih-*, *tohun-*, *ahı-*, *bahah*, "bakalım", *yıhırı-*, *balıh*, *ayah*, fakat *ayaga*, *balıga*

3. **y < g** : İnce sıradan olan yumuşak **ğ** Türkiye Türkçesinde de yaygın olduğu gibi yumuyarak **y** olarak gözüktür: *geldiyi*, *deyil*, *göy* "gök"...

4. a) Yabancı özellikle arb. sözcüklerde ince sıra ünlülerinin tercih edilişi yalnız k,g,h seslerinde olmıyıp, bunların dışındada görülür. *gesd* "kasd", *gelb*, *gelb-i* "kalp", "kalb-i", *eş* "aşka", *ezemet* "ezamet", *senet* "san'at", *müntezem* "muntazam", *nezer* "nazar", *teze* "taze", *dene* "dane", *teref* "taraf", *veten* "vatan", *gerip* "garip", *heyvan* "hayvan"

b) Bunun yanında bazı ekler ince vokallerle kullanılır: *dag-de*, *dag-ler*, *balıye* "balaya", *ohıye* "ohuya"

Bazı sözcüklerde yuvarlak vokal *u-o*, *ü-ö* görülür. *dodag* "dudak" (CC *tôdak* *todak*), *ogur-lu* "uğurlu", *oyan-* "uyan", *ölke* "ülke", büyük "büyük", güzel "güzel"

5. Türkiye Türkçesinde **y**- ile başlayan sözcükler, Azerî'de ünlülerle başlar: *irak* "yarak", *ılan* "yılan" *iyid* "yiğit", *ulduz* "yıldız", *üz* "yüz", *ürek* "yürek" gibi.

Buna karşılık bazı sözcükler **h**- protezi alır: *haçar* "açar", *hürk-* "ürk-" *hağlı* "akıl", *hörüük* "saç örümü", *heyva* "ayva"

6. Kıpçak gurubu fonetik özelliklerinden **v** sesi yanındaki vokallerin yuvarlaklaşması **v < g** ve **g < ñ** değişmesi Azerî'de de görülür.

v sesi yanındaki vokallerin yuvarlaklaşmasına örnekler: *ov < av*, *ovuç*, *söv-* *sev-*, *dövlet* *< devlet*, *mövzü* *< mevzu*, *söyün-* *< sevin-*, *dovşan* *< tabışkan* "tavşan" **y < g**, **w~v < ğ** değişmelerine örnekler : *soyug* *< soguk*, *deyil* *< değil* *< tegül* "değil", *öy-* *< öğ-* "mehdetmek", *toyug* *< tavuk*, *buzov* *< buzagu*, *bülöv* *< bilegü*, *göy* *< gök* **w,y < g~h** değişmesine ve vokalleşmeye örnekler: *tanrı* *< tengri*, *eviz*, *evüz* *cevigiz* "eviniz", *geldiz* *< geldigiz* "geldiniz" *me* *< maña*, *se* *< saña*, *a'a* *< aga*, *atawa* *< ataña*, *evüwe* *< ev-ün-e*, *bez* *< beñüz*, *atıy* *< atıñ* "adın", *özüwüz* *özügüz* "kendiniz", *elo* *< elin* (gentf.) *başuwi* "başını"

y-w-v < g < ñ değişmesi Kıpçak ağızları gibi gittikçe ilerleyerek vokalleşmeye meyletmektedir, bu özellik daha fazla ağızlarda olduğu halde, yazı dili git-gide temâlı olarak halk dilini aldığından sınırsız gelişme yolundadır. Meselâ *Tebriz* ağızında: *göbeyüve* *< göbeğini*, *delyüve* "deliğini", *aşuva* "aşıña", *ayaguvı* "ayığına", *gaşıguva* "kaşığına", *elüze* "elinize", *dilüze* "dilinize", *şevketüze* "şevketiñize" bunun gibi diğer ağızlarda da tanı "tanrı", *bez* "beniz" vb.

n < ñ değişmesi *gönül* *< köñül*, *donuz* *< doñuz*

7. Fiilin hali düz vokalli sözcüklerde **-ır**, olumsuzlarda **-mı-r/-mi-r**, yuvarlak vokallerden sonra **-u-r-** şeklindedir: *yaz-ı-r-*, *yaz-mı-r*, *al-ı-r*, *al-mı-r*, "yazar, yazmaz, alır almaz". *ver-ı-r*, *ver-mı-r* "vermez", *ed-ır* "eder", *çih-ı-r* "çikar", *galh-ır* "kalkar", *eşitmir* "işitmiyor"; vokalden sonra **-y-ır-** *iste-y-ır-*, *oyna-y-ır* "istiyor, oynuyor", *başla-y-ır* "başlıyor", *goy-ur*, *goy-mu-r* "koyar, koymaz", *gör-mü-r-em* "görmüyorum", *gorhursan* "korkuyorsun", *şahus ekleri* 1. şhs. *-e-m*, *çoğul -ık*, *-ı-h*, *-ak*, *-a-h*, *bahah* "bakalım", *unutmar-ıh* "unutmuyoruz", *görü-r-ük* "görüyoruz", *al-ır-ıh* "alırız", *gör-ür-em* "görüyoruz"; fakat *istek* *gör-üm* "görem, göreyim" *gör-ek* "görelim"

8. Diğer fiil özelliklerinden: **-an** partisibi geçmiş zaman **-dık** anlamında, **-p** gerindiumu olabildiği gibi, **-muş** partisibinin yerini tutar, **-muş**, **-muş** daha belirli geçmişi bildirir ve sıs sık **-dı** yerindedir: *goy-muş-am* "koydum", *almuş-am* "aldım"

9. Ön seste **d-** ileri bir merhalededir: *daş*, *dat*, *duz* *darağ*, *dırnağ*. Bunların dışında ağızlarda çeşitli benzeşme ve ses değişikliklerine, her yerde olduğu gibi burada da rastlanır.¹

ÂZERİ TÜRKÇESİ

A. Fiilden Türemiş Fiiller

1. -ala-/ele-

Âzerî sahasında oldukça işlek bir ektir. Fiil tabanından eylemin sık sık ve sürekli olarak yapıldığını ifade eden yeni fiiller türetmektedir. Genellikle kök fiillere gelmektedir.

gov- "kovmak"

govala- *< gov-a-la-* "kovalamak"

silk- *< silkmek*"

silkele- *< silk-ele-* "silkelemek, silkme işini üst üste tekrarlamak"

eş- "eşmek"

eşele- *< eş-ele-* "toprağı sıs sık eşmeye devam etmek"

çap- "vurmak, atılmak"

çapala- *< çap-ala-* "çabalamak, gayret etmek"

¹ Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler, Ankara Üniversitesi, DTCE. yay. N:214, Ank.1972. s.4-7.

dürt- "dürtmek, dokunmak"
 dürtele- < dürt-ele- "sık sık dürtmek"
 sep- "sepmek, saçmak"
 sepele- < sep-ele- "sık sık sepmek"
 tep "tepmek, ayakla basmak, vurnak"
 it- "itmek, ileriye götürmek"
 itele- < it-ele- "üst üste itmek"
 çöz- "çözmek"
 çözele- < çöz-ele- "çözü vermek, çözmeye çalışmak"

2. -dala/-dele- < da-la/-de-le-

Yukarıdaki -ala-/ -ele- eki gibi aynı mahiyette fiil türetmektedir. Fazla işlek değildir.

bük- "bükme"
 bükdele- < bük-dele- "bükme, büküvermek"
 çöz- "çözmek, açmak, ayırmak"
 çözdele- < çöz-dele- "çözüvermek"
 tep "tepmek"
 tepdele- < tep-dele- "tepelemek"

3. -mala/-mele- < -ma-la/-me-le-

Âzerî meslektaşlarımız diğer bazı ekler gibi bu kaynaşık eki de fiilden fiil yapan ekler arasında göstermektedirler. Halbu ki, bahis konusu ek, -ma-/ -me- ile yapılan fiil isimlerinden -la-/ -le- ile yeni fiiller teşkil etmektedir.

çizma "çizme"
 çizmala- < çiz-ma-la-
 bürme "bürme, bükme"
 bürmele- < bür-me-le- "bükme"
 eşme "eşme"
 eşmele- < eş-me-le- "eşlemek"
 dırma "tırma"
 dırmala- < dır-ma-la- "tırmalamak"
 yayma "serme, dağıtma"
 yaymala- < yay-ma-la- "yaymak, sermek"
 garma "katma"
 garmala- < gar-ma-la- "karmak, karıştırmak"

Yukarıdaki örneklerden anlaşılıyor ki, söz konusu -mala-/ -mele- eki de -ala-/ -ele- eki gibi eylemin sürekli olarak yapıldığını ifade etmektedir.

4. -dır/-dir/-dur/-dür-

Bütün şive ve sahalarda çok işlek bir ettirgenlik ekidir. Ayrıca geçişsiz fiilleri geçişli yapmaktadır.

paylaş-
 paylaşdır- < paylaş-dır-ay-la-ş-dır-
 sistemleş-
 sistemleşdir- < sistem-le-ş-dir-
 yapış-
 yapışdır- < yap-ı-ş-dir-
 eleş-
 eleşdir- < ele-ş-dir-
 yakınlaş-
 yakınlaşdır- < yakın-la-ş-dir-

5. -l-

Meçhul, dönüşlü ve oluş bildiren fiiller yapan yaygın bir ektir.

aç-
 açıl- < aç-ı-l-
 çek-
 çek-i-l-
 dur-
 durul- < dur-u-l-
 kiç-
 kiçil- < kiç-i-l-
 alça-
 alçal- < alça-l-
 yükse-
 yüksel- < yükse-l- < yüküz-e-l-
 düze-
 düzel- < düze-l-

6. -h- < -k-/ -k-

Âzerî Türkçesinde oldukça işlek bir ektir. Genellikle oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir.

dur-
 dur-u-h- "durmak"
 dol-
 doluh- < dol-u-h- "dolmak"
 sol-
 soluh- < sol-u-h- "solmak"
 yap-
 yapıh- < yap-ı-h- "yapmak"
 büz-
 büz-ü-k- "büzülmek"
 bez-
 bezik- < bez-i-k- "bezemek"
 gör-
 görük- < gör-ü-k- "görünmek"
 gey-
 geyik- < gey-i-k- "giyinmek"
 döy-
 döyük- < döy-ü-k- "tahammül etmek"

7. -ş-

Bu ek, üç çeşit fiil yapmaktadır.

1. Oluş bildiren fiiller:

dara-
 daraş- < dara-ş- "daralmak"
 al-
 alış- < al-ı-ş- "alışmak"
 gar-
 garış- < gar-ı-ş- "karışmak"
 tut-
 tutaş- < tut-a-ş- "tutuşmak"

2. Karşılıklı fiiller:

güre-

- güreş- < gür-e-ş- "güreşmek"
 savaş- < sav-a-ş- "savaşmak"
 çat- < çat-a-ş- "çatışmak"
 çağ- < çağ-g-ı-ş- "çakışmak"
 gar- < gar-ı-ş- "karışmak"
 dertle- < dert-le-ş- "dertleşmek"
 3. İşdeş fiiller:
 gap- < gap-ı-ş- "kapişmak"
 did- < did-i-ş- "didişmek"
 gey- < gey-i-ş- "giyişmek"
 goş- < goş-u-ş- "koşuşmak"
 kaç- < kaç-ı-ş- "kaçışmak"
 söyle- < söyle-ş- "söyleşmek"

8. -t-

Geçişsiz fiilleri geçişli ve geçişli fiilleri ettirgen yapan işlek bir ektir.

1. Ettirgen fiiller:

- dumanla- < duman-la-t- "dumanlatmak"
 itele- < ite-le-t- "iteletmek"
 çıplagla- < çıplag-la-t- "çıplaklaştırmak"
 derinle- < derin-le-t- "derinleştirmek"
 şirinle- < şirin-le-t- "tatlandırmak"

2. Geçişli fiiller:

- kirle- < kir-le-t- "kirletmek"
 yeyinle- < yeyin-le-t- "şiddetlendirmek"
 yürü- < yürü-t- "yürütmek"
 işle- < işle-t- "çalıştırmak"
 dur- < dur-u-t- "durdurmak"

ÖZBEK TÜRKÇESİ

Özbekler üç kavmin birleşmesinden meydana gelmişlerdir. Karluklar, Oğuzlar, Kıpçaklar. Bu üç kavmin izleri dillerinde de görülmektedir. Bugünkü Özbekistan, 1860 ile 1880 arasında Rus işgaline maruz kalan ve Çarlık Rusyasında Türkistan Umumî Valiliği adı ile idare edilen Batı Türkistan'ın bir parçasıdır. Türkistan Umumî Valiliğinin Fergana, Semerkand, Sir Derya vilayetlerinin birer parçasıyla, Hive, Buhara Hanlıklarının Özbeklerle meskûn olan kısımları, bugün Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'dir. Merkezi Taşkent'tir. Tabii Özbeklerin diğer Sovyet cumhuriyetlerinde, yani Türkistan'ın diğer vilayetlerinde de azınlık olarak oturanları vardır. Tüm sayıları 1959 Rus istatistiklerine göre 8 milyon 113 bin civarındadır. 1970 sayımında Özbekistan'da 11.960 bin nüfus, Özbekler 7.734 bin gösteriliyor.

Eski Çağatay dilinin devamı olan ve bazı ağız farkları gösteren Özbekçe zengin ve işleniş bir devlet dilinin mirasçısıdır. Dilin tarihi önemine vâkıf olan yazar ve şairler bu yüz yılın başından itibaren, kullandıkları dilin mümkün merteye edebî dile sahip diğer Türk kavimlerinin dilinden ayrılmaması yolunu tutarak Taşkent dilini değil, âhenk kanununu muhafaza eden Kuzey Özbekçesini esas almışlardır. Son zamanlarda bazı ağızları birleştirerek Taşkent ağızını esas alan bir yazı dili meydana getirilmiştir. 1927-28 de diğer Türk ülkelerinde olduğu gibi latin harflerini 1939 dan beri de Rus Kırıl alfabesini kullanırlar.

1. Bugün kullanılan edebî dilde büyük âhenk kanunu i~ı ve a~e vokalleri birbirinden ayrılmadan gösterilir. i kalın vokalli ve a da ince vokalli kelimelerde Özbekçe'ye mahsus bir âhenkle yazılır. Aynı durum u ü için de söz konusudur. Eski devrin ve edebiyatın devamı olarak, gerek kelime hazinesi, gerekse âhenk bakımından Farsçanın etkisi görülür. Bunu fonetikte ve bilhassa vokallerde müşahade etmekteyiz. Konuşma dilinde, bir çok büzülme olayları ile vokaller kıymetlerini daha çok kaybederler. Taşkent ağızı vokallerinden â sesinin bugünkü Rus alfabesinde o ile gösterilmesi, dil tarihi bakımından çok yarlıştır olduğu gibi, ahalinin kendi anlayışı bakımından da diğer o'dan farkı bilindiği halde umumî olarak kabul ettirilmiştir. Meselâ: hózir 'hazır', bor 'var', oldı 'aldı', bósła- 'başla-', ótasi 'atası', masdar eki -mók '-mak', olmók 'almak', oldırmok 'aldırmak' gibi. Bu metinlerde bunlar a ile gösterildi. Tabii bunun yanında Özbekçede bilhassa son hecede normal a vardı: bâşla-, barça, kança 'ne kadar', ana 'anne', nima 'ne', urta 'orta', başka gibi. Bugünkü dil bilgisi kitaplarında umumî olarak âhenk kaidesinin bulunmadığı ileri sürülmektedir. Fakat bu kanaatin Özbekçenin tümüne ait olmadığını St. Wurm, Fundamenta'da belirtmiş, Şimal Özbekçesindeki tam âhenk kaidesinin, İran etkisinde olan ağızlarda yarı yarıya bozulduğunu ileri sürmüştür ki, doğrusu da bu olacaktır.

2. Vokal bozukluğu ve eski edebî dilden gelme Arapça ve Farsça kelime hazinesi dışında Özbekçe, Çağatay-Kıpçak dili üzerinde inkişaf etmiş olan umumî yazı dilinden ancak bir kaç ek ve edatlarla ayrılır. Şöyle ki genitif eki -nı sık sık halk dilinde olan-nı akkuzatif eki ile karıştır; bazan bu fonksiyon icabı gereken genitif, Grammatika Sovremennogo Uzbeksogo Yazuka adlı eserinde (173'te) nunki için şu örnekler verilmektedir: Bu keça Bazarnunkiga barışkan "Bu gece Bazar ailesine gitmiş", Hafız tagasinkida turadı "Hafız dayısında oturuyor" bk. Tarancı (7) eşekninki uyga "eşegin öküzü"

Özbekçede bazı sayılarda ikizleşme görülmektedir: ikki'iki', yetti'yedi, sekkiz'sekiz', tokkiz'dokuz' ellilik 'elli', ottiz'otuz'

3. Çağatayca yızı dilinden beri zamir n'si kullanılmaz: uyide "evinde", yuzida

"yüzünde", şairin başıda "şairin başında". Bu zamir n'si kullanılmadığı için iye-likten sonra gelen datif eki de -ga, -ka'dır: uyiga "evine", eşik tegiga "eşik (kapı) dibine", köksiga "göğsüne", yurt tuprağıga "yurt toprağına", kerakligiga "gerekliliğine"

4. Eski -gu, -ku, -gı, -ki eklerinin devamı Türkiye Türkçesindeki -acak partisip eki fonksiyonunda kullanılmaktadır: kelgüsi künler "gelecek günler", eşitgüsi kel "işiteceği gelmek"

Uzun bir -gu üzerine -cı getirilerek, Türkiye Türkçesindeki -ıcı hal partisibi fonksiyonunda kullanılır: atguvçı "atıcı", satguvçı "satıcı", yatguvçı "yatıcı" gibi.

5. Ekvatif için iki ayrı ek kullanılmaktadır: nitelik gör-teren -dey, -dek ve nicelik (kantite) gösteren -ça. Her iki ek de pek sık kullanılmaktadır. Şunun dek "şunun gibi", ulugrak dek "daha büyük gibi", körge dek "görmüş gibi", gıncıgayday "yadırgamış gibi"; adatdagıça'ber-mutâd, âdet olduğı üzre

6. Üçüncü şahıs zamiri olu, ul çekimli hallerde: onun "onun", una "ona", uni "onu", unda "onda", şunga "şuna" bir duraklama ile söylenir.

7. Masdar eki olarak -mak ve -ş kullanılmaktadır. -ş masdarı daha çok kullanılır: almag-i-nuz "almamız", yaydırmagımız "yaymamız"; otırış-ga taklif et' oturmaya teklif et'. -cı eki ile genişletilen masdar eki -makçı bir istek, birniyet bildiren fonksiyonla fiil sınıfına girer: ne demekçi-siz' ne diyeceksiniz şunu demekçi-men ki "şunu diyeceğim ki"

8. -p gerundifi vokalsiz olarak gelmektedir.

-gunça, "ınca" gerundifi zaman bildirir: kılmağunça "kılmayınca". Bu ekin olumsuz şekli -may, -mayın'dır.

Fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri : -men, -sen, -muz, -siz şekillerindedir: taşakkür et-a-men "teşekkür ederim." Şimdiki zaman eki -a/-e'dir.

9. i- fiili: e-miş'iniş, ese "ise", eken "iken", edi "idi", e-mes "değil" anlamında, yazı dilinde geniş zaman gösteren erür'-dr' unutulmuş değildir, ekanini ve idüğünü "olduğunu, idüğünü". Örneklerde görüleceği üzere i- fiili tek ve mürekkep olan şekillerde, diğer Türk lehçe ve ağızlarında görüldüğü gibi i'-ye kayarak devam eder¹.

ÖZBEK TÜRKÇESİ

A. Fiilden Türemiş Fiiller

1. -ar/-er-

- özger- < öz-i-k-er- "başkalaşmak"
- başık- "baş olmak"
- başkar- < başık-ar- "başa geçmek"
- çık- < çık-ar-
- keter- < ket-er

2. -dır/-dir/-dur/-dür/-tır/-tir-

- ün- "yükselmek"
- ündür- < ün-dir- "çıkartmak, yükseltmek"
- açtur- < aç-tur- "açtırmak"
- aldur- < al-dur- "aldırmak"
- mindür- < min-dür- "bindirmek"
- köydür- < köy-dür- "yaktırmak"

1 Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağ. z ve Lehçeler, A.Ü.DTCF yay. N: 214, s: 40-42.

3. -gaz/-gez/-gız/-giz/-guz/-güz-

Ettirgenlik ekidir. Fiil tabanının son ünsüzü sadasız ise, ekin başındaki -g/-g- -k/-k- olmaktadır.

kir- "girmek"

kirgiz- < kir-giz- "girdirmek"

bit- "bitmek"

bitkiz- < bit-kiz- "bitirmek". Aynı fiil kökü, -kez- eki ile de genişletilebilir:

bitkez- < bit-kez- "bitirmek"

otkuz- < ot-kuz- "geçirmek"

yetkuz- < yet-kuz- "yetiştirmek"

yetkur- < yet-kur- "yetiştirmek"

otker- < ot-ker- "geçirmek"

4. -ır/-ir/-ur/-ür-

Ettirgenlik ekidir, ayrıca geçişsiz fiilleri geçişli yapar.

piş-

pişir- < piş-i-r- "pişirmek"

tüş-

tüşür- < düş-ü-r- "düşürmek"

5. -l-

Hem meçhul, hem dönüşlü, hem de oluş bildiren geçişsiz fiil yapan işlek bir ektir.

açıl- < aç-ı-l- "açılmak"

bozul- < boz-u-l- "bozulmak"

ekil- < ek-i-l- "ekilmek"

kutul- < kut-u-l- "kurtulmak"

köteril- < köter-i-l- "kaldırılmak"

sora- "sormak"

soral- < sora-l- "sorulmak"

6. -n-

Dönüşlülük ve meçhullük ekidir.

tüken- < tük-e-n- "tükenmek"

sigin- < sig-i-n- "sığınmak"

sevin- < sev-u-n- "sevinmek"

eylen- < ey-le-n- < evi-le-n- "dönmek"

kiy- "giymek"

kiyin- < kiy-i-n- "giyinmek"

yüzlen- < yüz-le-n- "rastlanmak"

7. -r-

gep "söz" < (Farsça)

gepi- "konuşmak"

gepir- < gep-i-r- "konuşmak"

8. -ş-)

Bütün şive ve ağızlarda işteş, karşılıklı ve oluş bildiren fiiller türetmektedir.

keliş- < kel-i-ş- "gelişmek"

kiliş- < kil-i-ş- "kılışmak, karşılıklı iş yapmak"

yiğleş- < yığı-la-ş- "ağlaşmak"

seviş- < sev-i-ş- "sevişmek"

9. -t-

Ettirgenlik ekidir. Ayrıca geçişsiz fiilleri geçişli yapar.

oku- "okumak"

okut- < oku-t- "okutmak"

kurut- < kuru-t- "kurutmak"
 törüt- < törü-t- "türetmek"
 eyt- < eyit- "sormak, söylemek"

Bazı örneklerde -t- eki geçişsiz fiiller de yapmaktadır.

sür-
 sür-ü-t- "sürütmek"
 kayıt- < kay-ı-t- "geri dönmek"

10. -y- < -d- < -a-d-

Oluş bildiren geçişsiz fiil yapmaktadır. Eski ve Orta Türkçede gördüğümüz -ad-/ -ed- ekinin gelişmesi neticesinde -ay-/ -ey- olmuştur.

köpey- < köp-e-y- "çoğalmak"

11. -z-

bak-
 bakız- < bak-ı-z- "baktırmak"

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ (DOĞU TÜRKÇESİ)

Yeni Uygur Türkçesi, bu günü Doğu Türkistanın dilidir. 1921 yılında, Taşkent'de oturan Doğu Türkistanlılar halk olarak Uygur adını kullanmaya karar vermişlerdir. O günde itibaren bu ad yayılmış ve hiç olmazsa resmî dilde mahallî tabirler olan Kaşkarlık "Kaşgarlı", Turpanlık "Turfanlı", Aksulık "Aksulu" gibi sadece şahıs belirten adlandırma azalmıştır.

DİLLERİ:

Bütün Doğu Türkistan'ın dilini geniş çapta etkileyen dil özelliği başlıca vokaller < B(Ünlüler) üzerindedir. Doğu Türkçesinin ağızları araştırılmaya başlandığından beri i-ı münakaşa konusudur, iç seslerde ı < B(kalın) olacak yerlerde ince i olarak duyulması, mesl. çık- "çık-", kız "kız", bardım "vardım", yahşi "yahşi"; uçı "ucu", katig "katı", kaldı "kaldı", kaçıp "kaçıp" gibi; buna i- benzeşmesi de eklenince yer yer büyük âhenk kaidesi bozulmaktadır.

1. İç seslerde ı-, i- benzeşmesi < Bi- Umlaut), i ünlüsünün iç hecelerde bir önceki, yani gerisindeki a ünlüsünü inceltip e < B(a) ünlüsüne çevirmesidir. Bu i- benzeşmesi geniş yer tutar, devamlı ilerilemekte, sözcüklerin ünlü sırasının değişmesine de sebep olmaktadır. Özbekçeden ayrılan tarafı da i-ı değişmesinin burada daha kuvvetli oluşu, ve -i benzeşmesinin de olmayışıdır. Bununla birlikte bu ağızlarda ı < B(kalın) ses iş "iş" kaldı, hazır vb. gibi vardır. Jarring metinlerinde iç seslerde de boldur.

i- benzeşmesi için örnekler: yakın "yakın", ağır "ağır", çadır "çadır", ari "arı", alıp "alıp", yagi "yagi, düşman", başı "başı" ikinci hecede de satkini < satkini "sattığı" munçelik, ilerleme ile munçilik "bunca-lık" bargini < bargeni, bargani "vardığı" ilerleyici benzeşme ile gerisindeki e < B(a) lere de tesir ederek i yapar: İşligisi < işlegisi "işleyeceği", işlimisin "işlemesin", sözcük içinde i olmadığı takdirde ünlü bozulmaz: baş, al-,alğan, satkan vb.

2. u- benzeşmesi < B(u- Umlaut): u ünlüsü bir önceki, yani gerisindeki a ünlüsünü etkileyerek onu yuvarlaklaştırmaktadır: oçuk < açuk "açık", ozuk < azuk "azık", oruk < aruk "zayıf, arık" hotun < hatun "kadın", tomur < tamur "damar", tonut- < tanut- "tanıt-" yabancı sözcüklerde de : nomus < namus gibi. Bazı ü ile olan ince ünlülerde de ösrük < esrük "esrik, serhoş", tömür < temür "demir" gibi.

3. a-i, e-i değişmesi pek yaygın olduğu gibi, bağlantı vokallerinde a,e,a-u, e-ü değişmesi görülür : kilisen < kıla-sen "kılıyorsun", kili-men kıla-men "kılıyorum" bolmi-sa "olmasa", bolu-men < bola-men "oluyorum", özen "özün", fakat özi "kendisi" i ile, yani umumiyetle dudak benzeşmesi bozulmaktadır: oltrır "oturur", koyap "koyup", bolap "bolup", "olup", köyep "görüp". Yine bunların yanında söz-in "sözünü", boldı, turdı, toldı vb.

4. Konsonlarda: Oğuz ve Kıpçak Türkçesinde vokalleşen son ses -g umumî kaide olarak -k olmasına rağmen bazı kelimelerde < B(belki yanındaki tonlu ve ünlülerin etkisiyle) her iki sesle de rastlanır: açig, açık "acı", katig, katik "katı", ulug, uluk "ulu", "büyük", andag, andak "böylece", kaydag "nasıl"; sıfat eki -lık < -lig, Kaşkarlık "Kaşgarlı", Turpanlık "Turfanlı", Taşkindlik "Taşkendlı", Aksulık "Aksulu"

İnce k sık sık şk olur : işki "iki", işken "iken". Umumiyetle r düşmesi çok yaygın olduğu gibi, y < r ön sese kadar geçmiştir : yas < rast < B(frs), ey'er' bayıp "barıp", köyep "gürüp", neye "nere", tömüy "tömür"=demir, deya "derya" çıkadugan < çıkaturgan "çıkmakta olan", muzları "buzları" vb. Yine r sesinin

yaşadığı da çok olduğu gibi, eski er-"i-" er-di, er-sem, er-ür, erdin yazı dilinde unutulmuştur. Yer yer l < r : kala < kara-'bak-'; bildirme eki -dır JARRING metinlerinde -du, MALOV ise -do şeklindedir, her halde kısa u olmalıdır.

5. İsim hallerinde -nun/-nin yer yer -ni akk. ekiyle karıştırılır. men sen ş. zamirlerinin genitif ekine datif meninfa "bana", seninga "sana" ve ablatif menindin, senindin "benden, senden" eklenebilir; fakat bizge, sizge "bize, size". Ablatif -dın/-din, -tın/-tin: andın, yerdin altundın, padişahın

Zamir n'si kullanılmaz: bu yüzden zamir datifi olan -na/-na yoktur. yüzi-ge "yüzüne", özleri-ge "özlerine", beşiğa "karşısına", öyige "evine"; içide "içinde", boyıda "boyunda", yüzi-ge "yüzünde" koynudın "koynundan"

6. Fiilin hali -a ile : ala-men, kete-men "alıyorum, gidiyorum" şahıs eki -men, -sen, -miz, -biz, -siz, 2. ş. emir -nız yanında -nlar, alınlar "alınız", İstekse 1.ş. -nin görülmektedir: çelişey-nin "güreşelim"

Fiillerde birleşik teşkilleri pek çoktur. bunlar halk dilinde pek çok büzülmelerle ünlülerin düşmesi, özellikle orta hece düşmesiyle, konsonların da değişmesiyle çok bozulur ve kısalır: yat-, tur-, cür-/ yür- tasvirî fiiller en çok kullanılanlardandır; bari vati men < barıp-yata-men "varmaktayım", terikivatkanlığını < tarıkıpyat-kan-lığ-ı-nu "darılıp durduğunu", kılmayvatıdu / kıl-ma-yıp-yata-dur "kılmadan durur" kılvermemsen < kılı-ver-mez-müsen "yapı vermez misin", bilemdikin < bile-mu-dur-iken ? "biliyor mudur ?" sezemdikin < seze-mu-dir-iken "seziyor mudur < B(acaba)" zariki vatattırımı < zarık-ıp-yata-yattın-mu "acaba sıkılırdın mı?" Şayet bu yazı hatası değilse iki kerre yat- tasvirî fiili kullanılmıştır¹.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

A. Fiilden Türemiş Fiiller

1. -ar/-er-

Ettirgenlik ekidir. Genellikle -ş, -ç, -k, -t sesleri ile biten fiillere gelmektedir.

baş "baş"

başkar- < baş-ı-k-ar- "idare etmek" Yani sanıldığı gibi bir -kar-/ -ker- eki yoktur.

çık-

çık- < çık-ar- "çıkarmak"

2. -dur/-dür-

Ettirgenlik ekidir.

ye- "yemek"

yedür- < ye-dür- "yedirmek"

yu- "yumak"

yudur- < yu-dur- "yudurmak"

3. -guz/-güz-

Ettirgenlik ekidir.

al- "almak"

alguz- < al-guz- "aldırmak"

yu- "yumak"

yuguz- < yu-guz- "yıkarmak"

4. -kuz/-küz-

Ettirgenlik ekidir.

bak- "bakmak"

¹ Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yasayan Ağız ve Lehçeler, A.Ü. DTCF yay. No: 214, s:52-55.

bakkuz- < bak-kuz- "baktırmak"

et- "etmek"

etküz- < et-küz- "ettirmek"

kaynat- "kaynatmak"

kaynatkuz- < kaynat-kuz- "kaynattırmak"

Suni balılarga kaynatkuzdum "Suyu çocuklara kaynattırdım"

sözlet- "söyletmek"

sözletküz- < sözlet-küz- "söylettirmek"

Sözni ularga sözletküzüng "Sözünü onlara söylettirin"

5. -tur/-tür-

Ettirgenlik ekidir.

et-

ettür- < et-tür- "ettirmek"

bak-

baktür- < bak-tur- "baktırmak"

6. -l-

Meçhullük ekidir.

yaz- "yazmak"

yazıl- < yaz-i-l- "yazılmak"

kur-

kurul- < kur-u-l- "kurulmak"

kör- "görmek"

körül- < kör-ü-l- "görölmek"

7. -n-

Bu ek, -l ile biten fiil tabanlarına geldiğinde meçhullük bildirmektedir.

bil-

bilin- < bil-i-n- "bilinmek"

kil- "gelmek"

kilin- < kil-i-n- "gelinmek"

Ayrıca diğer tabanlardan da hem dönüşlü, hem de meçhul fiiller türetmektedir.

ula-

ulan- < ula-n- "ulanmak" meçhul fiil

işle-

işlen- < işle-n- "yapılmak, işlenmek" meçhul fiil

taşla-

taşlan- < taş-la-n- "atılmak" Odüşman üstige taşlandı "Odüşman üstüne atıldı"

tart- "çekmek"

tartın- < tart-ı-n- "çekinmek" Okugçılar bizdin tartindi "Okuyucular bizden çekindi"

8. -ş-

Bu ek, bilindiği gibi işteş ve karşılıklı fiiller yapmaktadır.

yügür- "koşmak, yürümek"

yügrüş- < yügür-ü-ş- "koşuşmak" Bahılar meydanda yügrüşti "çocuklar meydanda koşuştu"

9. -t-

Ettirgenlik ekidir.

yasa- "yapmak"

yasat- < yasa-t- "yaptırmak"

taşla- "dışarı çıkmak"

taşlat- < taşla-t- "dışarı çıkarmak, atılmak"

KAZAK TÜRKÇESİ

Çok geniş bir coğrafi sahayı kaplayan Kıpçak lehçe ve ağızları gurubu bir kaç bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan en büyük ve sayıca da en çok olanı Büyük Türkistan sahasında oturan Kazak-Kırgızlardır. Sovyetlerin idarî taksimatında Kazakistan ve Kırgızistan olmak üzere ikiye parçalanmışlardır.

Kazaklar, Altay dağlarında Ural'a ve Omsk'tan Zereşan vadilerine kadar olan geniş bir sahada otururlar. Ulu cüs "Ulu yüz", Orta cüs "Orat yüz", Kişi cüs "Küçük yüz" olmak üzere üç bölüme, bunlar da kendi aralarında bir çok boylara, oymaklara ayrılırlar, bunlara uruw "kabile" derler. Bu gün kısmen yerleşmeye başladılarsa da, göçebe ve yarı göçebe hayatını devam ettirirler.

Ulu cüs bir kabile adı olan Üysün adını da taşır, bunun içinde en büyük kabile Dûlat'tır, güneyde otururlar. Orta cüs kuzeyde oturur; en büyük kabileleri Kongrat, Argın, Noyman, Kıpçak, Kirey'dir. Kişi cüs üç büyük şubeden ibarettir: Alımoğlu, Bayoglu, Ceti uruw, batıda otururlar.

DİL ÖZELLİKLERİ:

Vokaller:

1. Büyük ünlü uyumu tamdır. Dudak benzeşmesi düz ünlü bulunduran vokallerde görülür: altı, alıp, barıp, beri, öri, cetip vb. gibi. Yuvarlak ünlü bulunduran kelimelerde ise dudak benzeşmesi görülmez: bolıp, "olup", osı, oşu "şu", ömir "ömür", özine "kendine" sözi minen "sözüyle" vb. gibi.

İlk hecede e hâkim durumdadır: eki "iki", edi "idi", et- "it-" degen "demiş" gibi.

2. Bazı birleşik kelimelerde ünlülerin birbirine yanaştığı görülür: birak+ok "eğer, şayet", eki + ak eki+ok "ancak iki kişi, iki nesne", uş+ak < üş+ok "üç tane", söytip < şu etip "şöylece", öytkeni < ol+etkeni "öylece, oysa ki"

Analoji yoluyla incelmeler görülür: ari < arı, beri edatına uymuştur.

Konsonlar:

3. Konsonlarda ana yazı dilinden ayrılan değişimler görülür: Eski -g,w < -g-: awıl < ağıl "köy", awız < ağız. Bir çok hallerde bu ses vokalleşir: cina- < yığın-a "toplamak". Aynı olay yabancı kelimelerde de görülür: kade < ka'ide. Bu değişimler diftonglar yaratır: tawag "dağ" baw < bağ, dewgü ti-gü "demek". Bunun yanında diftonglar : gerindium ekleri -may, -bay < -mayu, zamirlerde ise: bılay "böylece"

4. k,k,t- sabit : kara, kör- "gör-", taş. -g- < -k-: tagın- < takın- "takıl"

Bir konson önünde bazı -h- sesleri -k- olur: uksas < uhşas "benzer"

Arapça kelimelerde k < h- görülür: kalk < halk,kasiyet < hasiyet,kacı < haci Arapça h sesi vokalleşir : ak < hak, özir < hazir, al < hal

5. c- < y- : caga < yak, cas < yaş, col < yol, cok < yok, caña < yaña, "yeni", cuwık < yaguk "yakın", calgız < yalguz "yalnız", carı- < yarı- "parla-", cıl < yıl, cıla- < yıgla- "ağla-"

s- < ş- değişmesi : sewle < şogle < arb. şu'le

-s- < -ş- değişmesi : osı < oşı "şu"

-s < -ş değişmesi: tus < tuş "zaman" bas < baş

-ş < ç- değişmesi : şama < çama "ölçü", şayçay

-ş- < -ç- değişmesi: ölşew < ölçegü "ölçü", özinşe < özinçe "kendine göre"

-ç < -ş- değişmesi: aças

-s < -z değişmesi : -mas < -maz, almas "almaz"

Ön seste m- hakimdir: men "ben", minen bilen, murı < burı, murın "bunun" Ön seste b-: barmak "parmak", bol- "ol-", ber- "ver-". p- < b- : pende "bende" p- < f- :

pikir < fikir, payda < fayda -b- < -m- ve -p- < -m-: pa < mı, mi,pe ba, be eki. Türkpen < Türkmen (urugu) ger.- -bay-may, -pay < B(önündeki konsona göre): tutpay < tutmay "tutmadan", kelbey < kelmey "gelmeden", cetpey < yetmey "yetişmeden" ketpey < ketmey "gitmeden"

6. -ld- < -ll-, -nl- değişmesi genel olarak -la-, -lar, -lı, -lık ekleri gerilerindeki konsonlara göre -da-/ -ta-, -dar-/ -tar-, -dı- < -tı, -dık < -tık şekillerini alırlar: birinde- < birinle- "bire birer ele al-" akındık < akın-lık "şairlik", sondıktan < şunlıktan "şu sebepten", sonday < şunlay "şöylece" coka- < yok-la "ağıt söyle-" elikte < elik-le- "taklid et-" sıyaktı < sıyaklı "gibi" eldi eldi < elli elli "ninni nakaratı", sözder < sözler, kitaptar kitaplar, üz-dik-tik < öz-lük-lük "hususiyet", üz-dik < özlük "hususiyet"

Bu hususiyet bazı yabancı kelimelerin içindeki -ll-, -nl- konson çiftlerine de etki eder: mangday < mangday "alın" < B(Mog.), molda < mohla monla < B(frs)

Aynı kaideye göre akkuzatif eki de değişikliğe uğrar: -dı-ru : bular-dı < bular-ru "bunları" şagatay-dı < Çağatayrı "Çağatay-ı" şagırdı < şair-ni "şairi"

Genitif -dın, din, -tın, -tin < -nın, -nin : Abay-dın < Abay-nın, gasır-dınasır-nın "asrın"

Umumi yazı dilinde ayaklaşılarak, bunlar sık sık değişmeden de kullanılır.

7. İsim halleri, bu fonetik değişikliğe uğramadan önceki Oğuz gurubu dışında kalan bütün diğer Türk lehçelerinde < B(Türk, Çağatay, Özbek, Altay vb.) kullanılan ekleri de alırlar: Genitif : Ünsüzlerden sonra da -nın, Akkuzatif: Ünsüzlerden sonra da -nı, Datif: -ka, -ga fakat iyelikten sonra -na, -ne üstüne

8. Konson değişimleri yanında ikinci önemli özellik büzülmelerdir. Meselâ turgan ile aşağıdaki teşkiller yapılır:

söyleytin < söyleytü-turgan "söylenen, söylemekte olan", bolatın < bola-turgan "olandır, olmuştur", keletin < kele-turgan "gelen, gelmiş olan"

i- fiili için bkz. Özbekçe : edi, emes, eken, ese vb.

9. Şahıs Zamirleri:

I.,II. tekil şahıs : men,menin, mangan; sen, senin, sağan

III. tekil şahıs: ol, al, o, onu, onun, onda, ogan, "ona",onan "ondan", onunem "onun ile"

II.,III. çoğul şahıs: senderge "sizlere", olar, olardin "onların"

İşaret zamirleri : bul "bu", sol "şu", sogan "şuna", osigan "şuna", osınday "şunun gibi", osı "o", bugan "buna".

KAZAK TÜRKÇESİ

A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER:

1. -a/-e-

Fiil kökündeki mânâyı kuvvetlendiren ve hareketin sürekliliğini belirten ektir.

ad- "ayrılmak"

adas- < ad-a-s- "yolunu şaşırma"

bur- "bükmek"

bura- < bur-a- "bükerek sıkıştırmak"

1 Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler, A.Ü. DTCF yay. N:214, s:149-151.

2. -ar/-er-

Etirgenlik ekidir.

- kaytar- < kayıt-ar- "geri dönmek"
 kısar- < kıs-ar- "kısaltmak"
 özger- < özik-er- "değişmek"
 özger- < özge + er- (birleşik fiil)
 şıgar- < şığ-ar- "çıkarmak"

3. -dur/-dür/-dır/-dir/-tır/-tir-

Etirgenlik ekidir.

- abdır- < ab-dır- "şaşırmak"
 ağdır- < ag-dır- "akıtmak"
 azdır- < az-dır- "azdırmak"
 attandır- < atlan-dır- "ata bindirmek"
 astır- < as-tır- "astırmak"
 kıraktır- < kırık-tır- "kırdırmak"

4. -gaz/-gez/-gız/-giz/-guz/-güz/-kuz/-küz/-kız/-kiz-

- turguz- < tur-guz- "durdurmak"
 urguz- < ur-guz- "ourdurmak"
 cegiz- < ce-giz- "yedirmek"
 bakkız- < bak-kız- "baktırmak"
 aytkız- < ayt-kız- "söyletmek"
 algız- < al-gız- "aldırmak"
 bilgiz- < bil-giz- "bildirmek"
 koygız- < koy-gız- "biriktirmek"
 coygız- < coy-gız- "yok ettirmek"
 cargız- < car-gız- "yardırmak"
 catkız- < cat-kız- "yatırmak"
 cavgız- < cav-gız- "yağdırmak"
 cetkiz- < cet-kiz- "yetiştirmek"
 cürgiz- < cür-giz- "yürütmek"
 aggız- < ag-gız- "akıtmak"
 utkız- < ut-kız- "yenilmek, kazanamamak"

5. -r-

Etirgenlik ekidir.

- capsır- < cap-sı-r- "yapıştırmak"
 capsır- < cap-sa-r- "yaklaşmak"
 ketir- < ket-i-r- "gidirmek"
 tüsir- < tüs-i-r- "düşürmek"

6. -t-

Etirgenlik ekidir. Ayrıca geçişsiz fiilleri geçişli yapar.

- abayla- "dikkatli olmak"
 abaylat- < abay-la-t- "dikkat ettirmek"
 ağar- "aklaşmak, beyazlaşmak"
 ağart- < ağar-t- "beyazlatmak"
 azal- "azalmak"
 azalt- < azal-t- "azaltmak"
 adımla- "adımlamak"
 adımla-t- "adımla ölçmek"
 azay- "azalmak"
 azayıt- < azay-ı-t- "azaltmak"

- aksa- "aksamak"
 aksat- < aksa-t- "aksatmak"
 alda- "aldamak, hile yapmak"
 aldat- < alda-t- "aldatmak"
 ag- "gevşemek, çözülmek"
 agıt- < ag-ı-t- "çözmek, gevşetmek"

7. -l-

Meçhullük ve edilgenlik ekidir.

- ardaktal- < ardak-ta-l- "saygı görmek"
 arnal- < arın-a-l- "ayrılmış olmak"
 aktarıl- < aktar-ı-l- "dökülmek, boşaltılmak"
 artıl- < art-ı-l- "artılmak"
 bezel- < beze-l- "bezenmek"
 tüyil- < tüy-i-l- "dügümlenmek"

8. -n-

Dönüşlülük ve meçhullük ekidir

- acımdan- < acımda-n- "yüzü buruşmak"
 azıktan- < azık-ta-n- "yemek yemek", "beslenmek"
 albırtan- < albır-ta-n- "heyecanlanmak"
 alkaptan- < alkap-ta-n- "düzleşmek"
 bezin- < bez-i-n- "bıkmak"

9. -s/-ş-

- kandas- < kan-da-s- "kana bulanmak"
 karıs- < kar-ı-s- "karışmak"
 lebizdes- < lebiz-de-s- "sohbet etmek"
 tildes- < til-de-s- "konuşmak"
 tirleştir- < tirle-s-tir- "peş peşe getirmek"
 caras- < cara-s- "yaraşmak"
 aykas- < ayka-ş- "birbirine geçmek"
 aytıs- < ayt-ı-s- "söyleşmek"
 basta- < bas-ta- "başlamak reis olmak"
 barış- < bar-ı-ş- "barışmak"

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

Türklerin Oğuz gurubundandırılar. Bazı eski dil özelliklerini korudukları gibi, Çağatay (Türkî konuşan) ve Kıpçak dili kavimlerinin arasında kaldıklarından, onlarla birlikte gelişmişler, diğer Oğuz gurubu ağızlarında görülmeyen bazı özellikleri de benimsemişlerdir. Türkmenler, en büyükleri Teke ve Yomud olmak üzere Çavdur, Gökley, Sarık, (Salur, Salar) Ersari gibi yedi kabile (urug) den ibarettirler. Türkmenistan Sovyetler Birliğine dahil bir ülke olarak idare edilir. Merkezi Aşgabat'tır. 1959 nüfus sayımına göre bütün SSSR de 1.001.600 Türkmen gösterilir. Bunun dışında diğer memleketlerde, meselâ Suriye, Irak İran, Afganistan Çin ve Türkiye'de Türkmenler bulunur, böylece sayıları iki milyonu aşmaktadır.

Tarih, edebiyat ve yazı kültürleri diğer Türkistan ahalisiyle müşterek olduğu gibi, bugün kullandıkları alfabe de, bazı işaret değişiklikleri ile, Kiril harfleri, yani Rus alfabesidir.

DİL ÖZELLİKLERİ:

1. Büyük ünlü uyumu tamdır. Dudak benzeşmesi düz ünlülerde düzgündür, fakat yuvarlaklarda tam değildir, bilhassa 3. hecede : için "için", görüşip "görüşüp", köpüsü "çoğu", ötünip "rica edip"

Uzun ünlüleri andıran diftonglu sözcükler: düş "düş", süyt "süt", süyci "süci", tatlı gibi.

İç sesteki -v- gerisindeki ünlüyü yuvarlaklaşdır: Mövlana, ovaz "avaz", devam "devam", zovk "zevk" gibi.

-a-, -e- bağlantı vokali olarak da vardır : okap "okuyup", garaşa "karışan", tanal- "tanıl-"

Datif -a,-e gerisindeki ünlü ile birleşerek düzleşir: gülke "gülkiye, gülecek nesneye "Kemine" Kemine'ye"

İlk hecede e ve i bulunur. Kiril harfleriyle iki türlü e (e,a) gösterilse dahi, bunların nüanslarının yazıda belirtmek güçtür.

Arapça 'ayın bazı sözcüklerde kalın sırada adat "adet", ılım "ilim", alım "alim", gibi. iç sesteki 'ayın ise çoğunlukla g ile bazan da h ile görülür: maglumat "ma'lûmat", şıgır "şi'ir", fakat şahr "şa'ir"

2. Oğuz gurubu ağız olduğu halde Doğu Türkçesinde geçmiş bazı özellikler Çağatay ve Eski Osmanlı devrinin tesirlerini belirtir. Meselâ b-: bol- "ol-", bar- "var" m-: men- "ben", muna "buna"; p gerundifi ünlü almadan derhal fiile gelir: (özellikle ünlü ile biten fiillerde) başlap, okap "başlayıp, okuyup" gibi; -an,-yan partisipleri -gan partisibine yaklaşılarak geçmiş zaman ifade eder: tasdiklanan döldir "tasdiklenmiş değıldir." -rak,-rek mübalağa sıfat eki canlıdır şeyle-rek "biraz şöyle" gibi.

3. Konsonlar: ñ sabittir. g- < k-: gara "kara", gulak "kulak" iç seste : vagt "vakit", yagşılık "iyilik"; bazı h- < k- haysı < kayusu=hangisi, bazısı, p < f: tarap "taraf", parahat "ferahat", teklip "teklif", pelsepe "felsefe". Bazı benzeşmelerden : ss < sd tassık < tasdik gibi.

4. Şekil bakımından -an, -en, -yan, -yen geçmiş zaman partisipleri ; -yar, -yer fiil hali eki, sözleş-yer "konuşur", bilyer "bilir", uryar "vurur"

-p gerundifi karşılığı olumsuz ger. -man, -men : garaman "bakmadan". Bunun yanında -may, -mayın, -mazdan ger. leri de boldur. Gelecek zaman fiil çekiminde, fiil köküne derhal -cak, -cek eklenir, fonksiyon bildiren -a,-e- orta hece düşmesi kaidesiyle yutulur: aytçak "aytacak", çıkmacak "çıkmayacak". Fiil şahıs

ekleri -ın, -in: alyarın "alıyorum", almaz-ın "almıyorum", -maz ve -mar şekilleri vardır, çoğul eki: -ıs, -is: almarıs "almayız". Bunun yanında bildirme eki -dır, -dir ile: -dır-ın, -dir-in: alıp-dır-ın "almışım"

-ga,-ge ile yapılmış isim şekilleri, mesela okal-ga "okuma salonu", dural-ga "durak yeri" gibi teşekiller eski -gu eklerinin ünlü gelişmesiyle ortaya çıkmış olacaktır.

5. Zamirlerden: men, sen, maña, saña, ol, oña, olar, muña, şo, şol, bu-şu, hol vb. diğer Oğuz gurubu ağızlarında ve bazı Türkî ve Kıpçak ağızları şekilleri yan yana kullanıla gelmektedir. Bilhassa yazı dilinin edebî dilden çok az ayrıldığı görülür¹.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

Türkiye Türkçesine en yakın Türk şivesi olan Türkmen yazı dili Âzeri Türkçesi gibi fiil bakımından çok zengindir ve mükemmel işlenmiştir.

A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER

1. -dar-/der-/dır-/dir-/dur-/dür-

Bütün şive, ağız ve sahalarda işlek bir ettirgenlik ekidir. Ayrıca geçişsiz fiilleri de geçişli yapmaktadır.

düzet-

düzetdir- < düzet-dir- "düzeltirmek"

ör-

ördür- < ör-dür- "yükseltmek"

dur-

dur-dur- "durdurmak"

görrküz-

görrküzdir- < görrküz-dir- "gördüktmek"

iriz-

irizdir- < iriz-dir- "ulaştırmak"

ürküüz-

ürküüzdir- < ürküüz-dir- "ürküüttürmek"

-dar-/der

ag-

agdar- < ag-dar- < akıt-ar- "aktarmak"

dön-

dönder- < dön-der- "döndürmek"

sür-

sürdür- < sür-dür- "tarlayı sürdürmek"

yaz-

yazdır- < yaz-dır- "yazdırmak"

ek-

ekdir- < ek-dir- "ektirmek"

gül-

güldür- < gül-dür- "güldürmek"

gur-

gur-dur- < gur-dur- "kurdurmak"

¹ Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler, Ankara Üniversitesi, DTCE yay. N:214, Ank. 1972, s:28-29.

2. -kaz-/kez-/kuz-/küz-

Etirgenlik ekidir. Elimizdeki metinde yedi defa geçmektedir.

gör- "görmek"

görkez- < gör-ü-k-e-z- "göstermek"

3. -ır/-ir/-ur/-ür-

Etirgenli ve geçişlilik ekidir.

gaç-

gaçır- < kaçır- "kaçırmak"

yet-

yetir- < yet-ir- "ulaştırmak"

uç-

uçur- < uç-ur- "uçurmak"

öç- "sönmek"

öçür- < öç-ür- "söndürmek"

4. -l-

Oluş bildiren geçişsiz ve meçhul fiiller yapmaktadır.

goş-

goşul- < goş-u-l- "koşulmak"

gur-

gurul- < gur-u-l- "kurulmak"

sür-

sürür- < sür-ü-l- "sürülmek"

getir-

getiril- < getir-i-l- "getirilmek"

di-

diyil- < di-y-l- "denilmek"

çöz-

çözül- < çöz-ü-l- "çözülmek"

sor-

soral- < sor-a-l- "sorulmak"

5. -n-

Dönüşlülük ve meçhullük ekidir.

silk-

silkin- < silk-i-n- "silkinmek"

bağla- "bağlamak"

bağlan- < bağla-n- "bağlanmak"

ula- "bağlamak"

ulan- < ula-n- "bağlanmak"

yaz- "sermek"

yazın- < yaz-ı-n- "serilmek"

gur- "kurmak"

gurun- < gur-u-n- "kurulmak"

gör- "görmek"

görü- < gör-ü-n- "görünmek"

yuv- "yumak"

yuvun- < yuv-u-n- "yikanmak"

ur- "vurmak"

urun- < ur-u-n- "dövünmek"

6. -ş-

Hem işteş, hem karşılık, hem de oluş bildiren fiiller türetmektedir.

oka- "okumak"

okaş- < oka-ş- "birlikte okumak"

yaz- "yazmak"

yazış- < yaz-ı-ş- "karşılıklı yazışmak"

yığın-

yığınaş- < yığın-a-ş- "yığınmak"

işleş- < iş-le-ş- "eşleşmek"

ok- "ok"

oklaş- < ok-la-ş- "karşılıklı ok atmak"

gör- "görmek"

görüş- < gör-ü-ş- "görüşmek"

yığış- < yığ-ı-ş- "toplanmak"

çekiş- < çek-i-ş- "çekişmek"

itiş- < it-i-ş- "itişmek"

gülüş- < gül-ü-ş- "gülüşmek"

7.-t-

Etirgenlik ve geçişlilik ekidir.

geçirt- < geçir-t- "geçirtmek"

gaçirt- < gaçır-t- "kaçırtmak"

gopart- < gopar-t- "koparmak"

döndert- < dön-der-t- "döndertmek"

doka- "dokumak"

dokat- < doka-t- "halı dokutmak"

oka- "okumak"

okat- < oka-t- "okutmak"

öçürt- < öçür-t- "söndürmek"

8. -z-

Etirgenlik ekidir.

ürküz- < ürk-ü-z- "ürkütme"

öçüz- < öç-ü-z- "söndürmek"

örüz- < ör-ü-z- "yükseltmek"

duruz- < dur-u-z- "durdurmak"

KAZAN-BAŞKURT TÜRKÇESİ

Türkiye'de son devirlerde Kazan Türkleri, Kazan lehçesi adıyla bilinen ve Kıpçak gurubuna giren, daha evveleri umumî olarak Şark Türkçesi, Çağatay Türkçesi'ne mensup oldukları kabul edilen Türkler veya Tatarlar, bu yüz yılın başlarından beri Şimal Türkleri adıyla bilinmekte idiler. Fundamenta I de, Kazan, Batı Sibiry ve Başkurd ağızları, Kıpçakların Ural gurubu bölümü olarak gösterilmektedir. Yalnız bu Ural gurubunun değil, bütün Kıpçak gurubu ağızları içinde en iyi işlenmiş, edebî bakımdan da şüphesiz en önemlisi ve eskiden beri yazı diline de sahip olanı Kazan lehçesidir. XIII. yüz yılın Ana-Kıpçak dili eseri olan Codex Cumaniscus'un dilinin en iyi korunduğu saha, Kazan ve Sibiry Ağızlarıdır. Bu dili, yazı dilinden uzak kalmış olan diğer Kıpçak ağızlarında olduğu gibi bazı fonetik değişmelerden, her halde yazı dili Türkî ve Altın Ordu Harezmi Türkçesi korumuştur. XX. yüz yılın ilk (1905 inkılabına kadar) devresinde dahi umumî yazı dili olan Türkî hakim durumdadır. XIX. yüz yılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı dil ve edebiyatının tesiri de yayılmaya başlamış da, Türkî-Çağatay yazı dilini üstün gelememiştir. Bundan sonraki yeni Edebiyat da esas olarak halk dili, Kıpçak dili özellikleriyle işlenip geliştirilmiş, zenginleştirilmiş ve eski dili, yani Çağatay-Harezmi yazı dilini gençleştirmiş olan bir edebiyatı temsil etmiştir. Böylece Kazan lehçesi dene bir dil de meydana gelmiş ve bu dil edebiyatla birlikte ilmin her dalında küçümsenmeyecek derecede eserler yaratabilmiştir. Esas oturdukları yerler İdil (Volga) boyu ve onun kolları tarihî devirlerden beri, binlerce yıl, eski Bulgarların sahası olduğundan halkiyat bakımından da onları kalıntılarıdır; türlü siyasî ve içtimai sebeplerle Doğudan akın eden diğer Türk, özellikle Kıpçak zümreleriyle karışarak kuvvetli bir Türk unsuru teşkil etmişlerdir. XIII.-XIV. yüz yılların tarihinde Altın Ordu devletinin, sonradan Kazan Hanlığı topraklarının ve Ural boyunun sahibidirler, devlet teşkilatında ve kültür alanında önemli rolleri olan bir Türk halkıdır. Oturdukları yerler XVI. yüz yılda Rus işgali altına düştükten sonra eski çar rejimi ülkeyi Kazan vilayeti, Ufa vilayeti ve Batı Sibiry adıyla, bugünkü Sovyetler teşkilatı ise RSFSR'ya bağlı Tataristan Muhtar Cumhuriyeti, Başkurdistan Muhtar Cumhuriyeti ve Batı Sibiry adıyla üçe bölmüştür. Halk adı olarak da Tatar, Başkurd tabirleri resmî ad olarak yayılmıştır. 1927-1928 yıllarına kadar (Diğer müslüman Türkler'de olduğu gibi) biraz düzeltilmiş bir imlâ ile Arap harflerini kullanmışlardır, sonradan (yanalif'yeni elifba') adıyla lâtîn harfleri ve 1939 dan beri Rus-Kiril harfleri kabul ettirilmiştir. Tatar-başkurd yazı dili birlikte gelişmiş olmasına rağmen, bu günün Başkurdistanında az bilinen, dağ Başkurd ağızı resmî dil olarak kullanılmaktadır.

a) Dil Özellikleri Şu Şekilde Toplanabilir:

1. i lehçesidir, yani eski e (a) < i, meselâ min'men'ben, sin'sen, bir- 'ber-, ver-', bil 'bel', kil- 'gel-, kel-', ir'er',tir 'ter', dir giz 'deniz'vb.
2. Ana Türkçe'de olan u < o, u < u inceleri de ü < ü, ü < ö mes. ut 'ot', "ateş", ul 'ol', yul 'yol', sul 'sol', utır- 'otur-', yün 'yön', süz 'söz', dürt 'dört', sün- 'sön-', tur- 'tur-', kur- 'kur-', yul- 'yul-', tul 'dul', uç- 'uç-', yüz 'yüz', tüz 'düz', tüş 'düş' süz- 'süz-' gibi. Bunlar latin harflerinde ortası çizilmiş o,ö olarak, Rus harflerinde ise, o ve ortası çizilmiş ö ile yazılırlar, aslında sadece kısa u,ü'dür. Türkiye Türkçesinin ve Ana Türkçe'nin o,ö vokali ile ilgisi olmayan fonetik hadisedir.

3. Bütün Kıpçak gurubunda olan eski w < g/g, wu-u < -gu şeklinde vokalleşmesi kısmen de düşmesi

4. Büyük âhenk kaidesi tam, dudak benzeşmesi gelişmemiştir.

5. Konsonlarda bütün Doğu Türkçesi, Kıpçak ve Altay ağızlarında olduğu gibi eski b-,k-,t- ön sesleri korunur, kil-, til, bir- gibi; çekimlerde de aynı: -nın genetifi -ka,-ga datifi, -nı akk. İsimlerde, fiil çekiminde de müşterektir, çok az bazı ayrıntı olabilir, mes. Optatif -gay az da olsa vardır. Partisiplerde -mış,-dık yerine -gan bolluğu vardır. Arb. 'ayın yerine g : galim < 'âlim, magarifa'ârif, nizağ'niza" gibi.

6. Yeni edebiyata kadar devam eden eski kelimeler de yaşamaktadır. A. Tukayda bile Çağ. irür < irür, i- fiilinin muzarii kullanılmıştır.

b) Sibiry Tatarları Baraba, Tobol, Tümen, Tara (Tarlık), Kurdak adlarıyla bilinirler, uzun müddet yazı dili dışında kalan bazı ağız ayrıntıları her yerde görüldüğü gibi, tabii burada da kendisini gösterir. Kazak ve Özbeklere yakın oturduklarından dillerinde bunların tesiri vardır: Konsonlarda s < ç, ts < ç, s < z iç seslerde -d- < -t-, -z- < -s-, -g- < -k-; ada-zı'atası', oğu-gan < oku-gan "okumuş" gibi.

c) Başkurtça bugünün idarî taksimatında "Başkurdistan'da konuşulan dil, ancak dağlık bölgelerde Kazan ağızından bazı konson değişimleri ile ayrılır. Vokaller aynıdır. Konsonlarda: 1.h/s,d/z,s/ç, hōyle- 'söyle-', lūt 'süt', hin 'sin', bid 'biz', bidin bidnin 'bizim', sid'siz' sidin, siddin "sizin", öd'öz', üd-im, üd-in'özüm, özün'üsün/ üçün 'için', üsew < üçegü 'üçew=üç topluluk' Bu husus şahıs eklerinde: tügil-min, tügil-hin, alır-hın, kile-hin, kile-his (değilim, de ğil-sin, alır-sın, gele-sin- gele-siz) gibi. Şart eki -sa,-ha, bul-ha 'bol-sa=ol-sa', bul-ha-m, -han, -ha-k, -hagıd şeklinde tasrif edilir. 2. İç seste n < y her halde ilk önce Kazan'da olduğu gibi y < d sonradan n olmuştur: tini 'tidi=dedi', tinim 'dedim', inim 'idim'¹.

KAZAN BAŞKURT TÜRKÇESİ

FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER

Bilindiği gibi Türk Dili'nin bütün şive, ağız ve sahalarında fiil kök ve gövdelerinde aynı eklerle yeni fiiller türetilmektedir. Bahis konusu eklerin her biri ayrı vazife görmektedir.

1. -ar/-er-

Bu ek geçişsiz fiilleri geçişli yapar.

- kız- "kızmak"
- kızar- < kız-ar- "kırmızılamak"
- kuç- "göçmek"
- küçer- < küç-er- "başka yere göndermek"
- peş- "bişmek"
- peşer- < peş-er- "pişirmek"
- çık- "çıkınmak"
- çıkır- < çık-ar- "çıgar-" "çıkarmak"
- kup- "kopmak"

¹ Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler, A.Ü.- DTCF yay. N:214, s:70-72.

kubar- < kub-ar- "koparmak"
 kayt- "dönmek"
 kaytar- < kayt-ar- "geri döndürmek"
 kid- "giymek"
 kider- < kid-er- "giydirmek"

2. -dır/-dir-

Bu ek ettirgen fiil türetmektedir.

yaz- "yazmak"
 yazdır- < yaz-dır- "yazdırmak"
 sal- "koymak"
 saldır- < sal-dır- "koydurmak"
 ur- "biçmek"
 urdur- < ur-dır- "biçtirmek"
 yan- "yanmak"
 yandır- < yan-dır- "yandırmak"

3. -gaz/-gez/-gız/-giz/-kız/-kiz-

Bu ek de ettirgen fiil yapmaktadır.

tor- "ayakta durmak"
 torgız- < tor-gız- "ayağa kaldırmak"
 yat- "yatmak"
 yatkız- < yat-kız- "yatırmak"
 cit- "gitmek, ulaşmak"
 citkez- < cit-kez- "ulaştırmak, göndermek"

4. -ger/-ker/-kır/-kir-

Ettirgenlik ekidir.

yat- "yatmak"
 yatkır- < yat-kır- "yatırmak"
 cit- "gitmek"
 citker- < cit-ker- "göndermek"

5. -sat/-set-

Bir örnek vardır.

kür- "görmek"
 kürset- < kür-set- "göstermek" (Bkz. Kırım Türkçesi)

6. -n-

Bu ek hem edilgen, hem dönüşlü, hem de meçhul fiil yapmaktadır. Edilgen ve Dönüşlü fiiller:

al- "almak"
 alın- < al-ı-n- "alınmak"
 eşle- "iş yapmak"
 eşlen- < eşle-n- "yapılmak"
 başla- "başlamak"
 başan- < baş-la-n- "başlanmak"

7. -l-

Meçhul ve edilgen fiil türetir.

yaz- "yaymak"
 yazıl- < yaz-ı-l- "yayılmak"
 yasa- "yapmak" (Ta.M.)
 yasal- < yasa-l- "yapılmak"

8.-r-

Ettirgenlik ekidir.

bet- "bitmek"

beter- < bet-e-r- "bitirmek"

9. -ş-

Bu ek hem işteş, hem karşılıklı, hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir.

söyle- "söylemek"
 söyleş- < söyle-ş- "karşılıklı konuşmak"
 suk- "vurmak"
 sugış- < sug-ı-ş- "birbirine vurmak, kavga etmek"
 cıy- "yığmak, toplamak"
 cıyış- < cıy-ı-ş- "beraber toplanak"

10. -t-

Ettirgen fiiller yapmaktadır.

söyle- "söylemek"
 söylet- < söyle-t- "söyletmek, konuşturmak"
 burk- "korkmak" (Ta.M.)
 burk-ı-t- "korkutmak"

11. -z-

Fazla işlek olmayan ettirgenlik ekidir.

im- "emmek"
 imez- < im-i-z- "emzirmek"

12. -ma/-me-

Olumsuzluk ekidir.

alma- verme-

KIRIM TÜRKÇESİ

Kırım, 1787'den beri Rus hakimiyeti altındadır. Tavrid vilayeti adı altında 1917 Rus ihtilaline kadar idare edilmiştir. 1917 den sonra kısa bir müddet istiklâlini elde edip, millî idare kurdu ise de, dayanamayıp, yeriden Rus idaresi altına düşmüştür. 1920 SSSR içinde Muhtar Ülke olarak ilan edilmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra, siyasî sebeplerle Kırım Türkleri Kırım'dan sürülmüşlerdir. Büyük bir kısmı Özbekistan'a yerleşmiş, bir kısmı da Sovyet Rusya'nın diğer bölgelerine dağılmıştır. 1924 nüfus sayımında 714,1 bin nüfus gösteriliyordu, bunlardan %25 inin (Tatar, yani) Türk ahalisi olduğu belirtiliyordu. Bunların büyük bir kısmı Tatarlar, Nogaylar olarak Kıpçak gurubu zümresindendirler, diğer bir kısmı da, Osmanlı Türkleriyle karışık olan, muhtemelen Anadolu ve Rumeli'den Kırım'a Osmanlı devleti himayesi altında iken göç etmiş olan bir zümredir. Dilleri de Kıpçak ana diline dayanan, yazı dilinden çok az ayrılan bir Kıpçak ağızdır ve ahalisine göre de üç guruba ayırd edilebilir. 1. Şehir ve (Taw) dağ halkı, bunların içinde Osmanlı zümresi olduğundan karışıktır. 2. Kırım Tatarcası. 3. Kırım Nogaycası. Ayrıca az miktarda Kırım Karayımları ve Kırımçak adıyla bilinen iki zümre de bu Türk ağızları içine katılmaktadırlar. Kırım'ın dışında Romanya'da Köstence (Konstansa) dolaylarında, Dobruca Tatarları ve Dobruca Nogayları, kısmen köylerde kısmen de Köstence içinde hâlâ da "millî azınlıklar" içinde bulunmaktadır.

DİLLERİ:

1. Türkiye Türkçesi (Osmanlı Türkçesi) karışık olmakla beraber, Kıpçak lehçeleri, yani taw gurubu özelliklerini taşır. Büyük ünlü uyumu tamdır, küçük ünlü uyumu bozulabilir. İlk hecede e ünlüsü hakim durumda: et-,de-,men,sen, el,yel,eki 'iki', endi vb.

2. Ünsüzlerde: c<y:col<yol,caş 'yaş',coprak 'yaparak' ş/ç:üş 'üç', aş 'aç', iş 'iç' Tek tük s < ş : as 'aş' gibi. Billhassa bütün Kıpçak ağızlarında olan w- (v) sesinin gerisindeki ünlüye tesiri ve eski g,gu eklerini w oluşu kaidesi burada da tamdır: taw'dağ', tow- 'doğ-', uruw 'urug', caw, 'yağ', awuz 'ağız', süyer 'sever' vb.

3. Zamirlerde : ben-men, mana/bana, bunu/munu, muni, maga, ma, sa, saga, o, ol, olar/ular, ona/una, onu/anı vb.

4. Fiil hali : -a,-e,-ay,-ey : kel-e-men, iste-y-men, kiy-e-siz 'geliyorum, istiyorum, giyiyorsunuz' Geçmiş zaman: -gan,-mış: algan, almış, körmiş gibi.

Olumsuz Gerundiflerden -may, -mey: al-may, kel-mey vb.

İsim hallerinden :Genetif -nın, akkz. -rı, -n, datif -ga, -ka öncelikle kullanılır¹.

KIRIM TÜRKÇESİ

FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER

Türk Dili'nin bütün saha, şive ve ağızlarında aynı eklerle fiillerden yeni fiiller yapılmaktadır. Bu görevi gerçekleştiren ekler şunlardır:

1. -a/-e-

Bu ek taban fiilin manasını kuvvetlendirmektedir. Genellikle de eylemin sürekli veya sık sık yapıldığını belirtir.

sor- "sormak" Azrayıldan sorav sor-a-gan cigit edin (Bozcigit 25/12)

¹ Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler, A.Ü. DTCF. yay. N:214, s:86-87.

cangır- "bağırmaq"

Kutlu kayanın kulaklarına kelip cangır-a-maga başlay (Bozcigit 25/9)

bur- "bükmek"

bura- < bur-a- "iyice bükmek"

it- "itmek"

ite- < it-e- "sürekli itmek"

ölç- "ölçmek"

ölçe- < ölç-e- "iyice ölçmek"

silke- "silkelemek"

silke- < silk-e- "silkelemek"

tık- "tıkamak"

tıka- < tık-a- "iyice tıkamak"

tüt- "tutmek"

tüte- < tüt-e- "sürekli tutmek"

kap- "kapmak"

kapa- < kap-a- "iyice kapatmak"

2. -ar/-er-

Ettirgenlik ekidir.

çık-

çık-ar- < çık-ar-

kop-

kopar- < kop-ar-

3. -dır/-dir/-dur/-dür/-tır/-tir/-tur/-tür-

Bu ek, geçişsiz fiili geçişli yapar, geçişli fiili de ettirgen yapar.

öp- "öpmek"

öptür- <öp-tür-

değiş- "değişmek"

değiştir- <değiş-tir- "değiştirmek"

diz- "dizmek"

dizdir- < diz-dir- "dizdirmek"

dol- "dolmak"

doldur < dol-dur-

yıl- "yılmak"

yıldır- < yıl-dir- "yıldırmaq"

sal- "salmak"

saldır- < sal-dir- "saldırmaq"

bık- "bıkmak"

bıktır- < bık-tır- "bıktırmaq"

öl- "ölmek"

öldür- < öl-dür- "öldürmek"

sın- "kırmak"

sındır- < sın-dir- "kırdırmaq"

4. -dar/-der-

Bu ek de ettirgen fiiller yapmaktadır.

5. -gar/-ger-

Bu ek de ettirgen fiiller türetmektedir.

öz- "öne geçmek"

ozgar- < oz-gar- "yolcu etmek, göndermek"

kıs-

kıs-kar- "kısaltmak" (Bozcigit 36/33)

teş-
teş-ker- "deşirmek" (Bozcigit 36/33)

6. -gız/-giz/-guz/-güz-
-kız/-kiz/-kuz/-küz-

Bu ek birleşik ektir ve ettirgen fiiller türetmektedir.

kir- "girmek"

kirgiz- < kir-giz- "girdirmek"

ket- "götmek"

ketkiz- < ket-kiz- "götürmek"

yat- "yatmak"

yatkız- < yat-kız- "yatırmak"

cet- "yetmek"

cetgiz- < cet-giz- "yetiştirmek"

yet- "yetmek"

yetkiz- < yet-kiz- "yetiştirmek" "Canıbek planında aytilganlarını birigada azalarına yetkizdi"

tur- "durmak"

turguz- < tur-guz- "durdurmak"

tay- "kaymak"

taygız < tay-gız- "kaydırmak veya kaymayı terketmek"

7. -l-

Bütün saha, şive ve ağızlarda mevcut olan bu ek, iki çeşit fiil türetmektedir.

1. Meçhul, 2. Dönüşlü fiil

Tabii ki ünsüzle biten fiil tabanlarına -ı/-i- yardımcı sesi ile bağlanmaktadır.

as- "asmak"

asıl- < as-ı-l- "asılmak"

boz- "bozmak"

boz-u-l- "bozulmak"

vur- "vurmak"

vurul- < vur-u-l- "vurulmak"

süz- "süzme"

süzül- < süz-ü-l- "süzülmek"

aşa- "yemek yemek"

aşal- < aş-a-l- "yenmek"

ite- "itmek"

itel- < ite-l- "itilmek"

kapa- "kapamak"

kapal- < kapa-l- "kapanmak"

sına- "sınamak"

sınal- < sına-l- "sınanmak"

aç- "açmak"

açıl- < aç-ı-l- "açılmak"

kayt- "dönmek"

kaytıl- < kayt-ı-l- "dönülmek"

dür- "dürmek"

düril- < dür-i-l- "dürülmek" (Meçhul fiil)

kavur- "kavurmak"

kavırıl- < kavır-ı-l- "kavrulmak" (Meçhul fiil)

koş- "koşmak"

koşıl- < koş-ı-l- "koşulmak"

köter- "kötermek"

köteril- < köter-i-l- "köterilmek"

kuy- "koymak"

kuyıl- < kuy-ı-l- "koyulmak"

8. -ma/-me-

Olumsuzluk ekidir.

al- "almak"

alma- < al-ma- "almamak"

bil- "bilmek"

bilme- < bil-me- "bilmemek"

9. -n-

Dönüşlülük ve edilgenlik ekidir.

koru- "korumak"

korun- < koru-n- "korunmak"

sürükle- "sürüklemek"

sürüklen- < sürük-le-n- "sürüklenmek"

ölç- "ölçün- < ölç-ü-n- "ölçülmek"

10. -ş-

Beraberlik ve karşılıklık ifade eden fiiller yapar.

ağla- "ağlamak"

ağlaş- < ağla-ş- "birlikte ağlamak"

bak- "bakmak"

bakış- < bak-ı-ş- "bakışmak" (birbirine bakmak)

11. -t-

Ettirgenlik ekidir, ayrıca geçişsiz fiilleri geçişli yapar.

kuru- "kurumak" (geçişsiz fiil)

kurut- < kuru-t- "kurutmak" (geçişli fiil)

tişle- "dişlemek" (geçişli fiil)

tişlet- < tişle-t- "ısırtmak" (ettirgen fiil)

12. -y/-d-

toy- < to-y- < to-d- "doymak"

kuy- < ku-y- < ku-d- "koymak"

13. -k/-k-

Bu sahada oldukça işlek bir ektir. Genellikle taban fiilin manasını kuvvetlendirmektedir.

aş- "aşmak"

aş-ı-k- (Bozcigit 17/35)

kan- "doymak"

kanık- < kan-ı-k- "doymak"

kön- "dayanmak, tahammül etmek"

könük- < kön-ü-k- "dayanmak, kendini tedric etmek"

sıy- "içeri girmek"

sıyık- < sıy-ı-k- "içeri girmek"

sol- "solmak"

soluk- < sol-u-k- "solmak"

sön- "sönmek"

sönük- < sön-ü-k- "sönmek, dinmek"

tın- "yatışmak"

tınık- < tın-ı-k- "yatışmak, yatıştırmak"

tol- "dolmak"

toluk- < tol-u-k- "derinden hissetmek, dolmak"

yol- "yolmak, koparmak"
 yoluk- < yol-u-k- "yolmak, koparmak"
 Bu sahada ilgi çekici kaynaşık ekler teşekkül etmiştir. Meselâ:

-kla/-kle-

bağır- "bağırarak"
 bağır-ı-kla- "yüksek seste bağırarak"
 çekir- "birinin yüzüne bağırarak"
 çekir-i-kle- "cıyaklamak"
 çayna "çiğnemek"
 çayna-kla- "iyice çiğnemek"
 uyt-e-kle- "itekleme"
 it-
 it-e-kle- "sürekli itmek"

kıçır "bağırarak"
 kıçır-ı-kla- "devamlı bağırarak"
 kıldır-
 kıldır-ı-k-la "sürekli bağırarak"
 sekir- "sıçramak"
 sekir-i-kle- "mütemadiyen sıçramak"
 oyna "oynamak"
 oyna-kla- "birini oynatmak"

Tabii, anlaşılıyor ki, önce, fiil tabanından -k/-k ekleri ile isim yapılmış, sonra da -la/-le- ekleri ile yeniden fiil türetilmiştir. Biz, böyle yapılan sözlerle "**basamak kelime**" diyoruz. Çünkü bunlar tek başına kullanılmıyor. Sadece ihtiyaç duyulan bir kelimeyi türetmek için geçici unsur vazifesi görüyorlar.

14. -mala/-mele-

Bu da kaynaşık ektir. Anlaşılıyor ki fiil tabanlarından -ma/-me eki ile yapılmış hareket isimlerine -la/-le- fiil türetme eki gelmiştir. Bu ekle yapılan fiiller süreklilik ifade eder.

bur-
 burmalan- < bur-mala-n- < bur-ma-la-n-
 oy-
 oymala- < oy-mala- < oy-ma-la "iyice oymak"
 ör-
 örmele- < ör-me-le "örü vermek"
 şaş-
 şaşmala- < şaş-mala- < şaş-ma-la- "şaşa kalmak"
 üy-
 üymele- < üy-me-le- < üy-me-le- "acele etmek"

15. -n-

Bu da hem dönüşlü, hem de meçhul fiiller türetmektedir.

Dönüşlü fiillir;

kör- "görmek"
 körün- < kör-ü-n- "görünmek"
 sev- "sevmek"
 sevin- < sev-i-n- "sevinmek"
 süy- "sevmek"
 süyün- < süy-ü-n- "sevinmek"
 tart- "çekmek"
 tartın- < tart-ı-n- "çekinmek"
 yap- "yapmak"
 yapın- < yap-ı-n- "yapılmak"

Meçhul fiiller;

al-
 al-ı-n-
 bil-
 bil-i-n-
 bula-
 bula-n-

töle-n-
 töle-n-
 azırla-
 azırla-n-
 başla-
 başla-n-

kala-
 kala-n-
 sayla-
 sayla-n-

böl-
 böl-ü-n-
 ağı- "söylemek"¹
 ağı-n-

16. -r-, -ur/-ür-

Hem geçişli hem de ettirgen fiil yapar, yani geçişsiz fiili geçişli, geçişli fiili ise ettirgen hale getirir.

iç-
 içir- < iç-i-r-
 bit-
 bitir- < bit-i-r-

yaş-
 yaşır- < yaş-ı-r-
 köz aç-
 köz açırma- < köz aç-ı-r-ma-
 "göz açtırmamak"
 sinir- < sin-i-r-
 ağız açırma- < ağız aç-ı-r-ma-
 "ağız açtırmamak"

sin-
 ağız aç-

şas-
 toy-
 köç-
 tüş-

şasır- < şas-ı-r-
 toyur- < toy-u-r-
 köçür- < köç-ü-r-
 tüşür < tüş-ü-r-

17. -sat/-set-

İlk defa bu sahada gördüğümüz ettirgenlik eki, tabii üç ayrı ekin kaynaşması neticesinde teşekkül etmiştir. bu oluşumu örnek üzerinde izah edelim;

kirset- "girdirmek" < kir-i-z "giriş"
 kiyset- "giydirmek"

Yani kir- fiilinden -z ile yapılmış isim. Bu kiriz isminden -e ile kiriz-e- fiili türetilmiştir. Sonra da bu fiil tabanına -t- ettirgenlik eki getirilmiştir. Böylece kir-i-z-e-t- fiili elde edilmiştir. Önce orta hece düşmesi ile kelimemiz kirzet olmuştur. Sonra z sesi t'nin tesiriyle s olunca fiilimiz kirset- şeklini almıştır. İşte -sat/-set- ekinin macerası budur. Şimdi örneklere bakalım:

kirset- < kir-i-z-e-t- "girdirmek"
 kiyset- < kiy-i-z-e-t- "giydirmek"
 minset- < min-i-z-e-t- "bindirmek"
 tiyset- < tiy-i-z-e-t- "dedirmek"
 tursat- < tur-u-z-a-t- "ayağa kaldırmak"
 "Halkı tursatkanı iç kim yıkalmaz"
 körset- < kör-ü-z-e-t- "göstermek"

Bang, buradaki körset- fiilini köster- fiilinin metatezi olarak izah etmiştir. Ancak yukardaki diğer örnekler nasıl izah edilecek acaba?

18. -sıra/-sire-

Bilindiği gibi Türk Dilinde fiil yapım ekleri iki oymağa ayrılır: 1. İsimden fiil yapan ekler, 2. Fiilden fiil yapan ekler. Bunlar birbirinin yerine geçemez. Ancak Kırım ağzında görüyoruz ki -sıra/-sire- eki hem isimden, hem de fiilden fiil türetmektedir.

Meselâ

çekinsire- < çekin-sire- "geri çekilmek" (Kadın biraz çekinsiredi)
 mugaysıra- < mugay-sıra- < mugayuv-sıra- < mugayu-sıra-
 kopaysıra- < kopay-sıra- (O kimerde bir kapaysırap gazga basıp taşılay)
 titsire- < tit-sire-
 utansıra- < utan-sıra- < utanuv-sıra- < utanuy-sıra-

Kanaatımıza göre yukarıdaki örnekleri şöyle izah edebiliriz; mugay- "bunalmak".

¹ "Söylemek" mânâsındaki ağı-fiili Kazak Türkçesinde de vardır.

Bu fiilden *mugayuv* < *mugayuvu* ismi türetilmiştir. Sonra da zaman içinde hem vurgusuz hece, hem de *v,y* sesine dönüştüğü için telaffuzdan düşmüştü.

19. -ş-

Bu ek fiil tabanlarından üç çeşit fiil türetmektedir.

a. İşteş fiil

b. Karşılıklı fiil

c. Oluş bildiren fiil

a. İşteş Fiiller:

ayrılış- < ayrıl-ı-ş-

kakış- < kak-ı-ş-

"Talebeler bir ağızdan aldık aldık *deyiştiler*", "Ayuva balaları *korkuştular*"

bakış- < bak-ı-ş-

otürüş- < otur-u-ş-

b. Karşılıklı fiiller:

uruş- < ur-u-ş- "*vuruşmak*"

beriş- < ber-i-ş- "*verişmek*"

karaş- < kara-ş- "*bakışmak*"

barış- < bar-ı-ş- "*barışmak*"

c. Oluş bildiren fiiller:

aldıraş- < abdır-ı-ş-

yangılış- < yangıl-ı-ş-

kıcırış- < kıcır-ı-ş-

20. -t-

Bu ek, geçişsiz fiili geçişli, geçişli fiili ettirgen yapar.

ağla-

ağlat- < ağla-t-

gayrı- < gayr-a- "*yadırgamak*"

gayrat- < gayr-a-t- "*yadırgatmak*"

boldur-

boldurt- < boldur-t- "*oldurtmak*"

kir- "*girmek*"

kirit- < kir-i-t- "*girdirmek*"

bayı- "*zengin olmak*"

bayı-t- "*zengin etmek*"

sası- "*bozulmak, ekşimek*"

sasıt- < sası-t- "*ekşitmek*"

eskir- "*eskimek*"

eskirt- < eskir-t- "*eskitmek*"

21. -tır/-tir-

Ettirgenlik ekidir. Genellikle -ş- eki ile genişlemiş fiil tabanlarına gelmektedir.

araş- "*arama*"

araştır- < araş-tır- "*araştırma*"

basış-

basıştır- < basış-tır- "*zorla konuşturmak*"

gıyış- "*toplamak*"

gıyıştır- < gıyış-tır- "*tanzim ettirmek*"

kuy- "*şiddetlen*"

kuyuştur- < kuyuş-tur- "*koyuşturmak*" "*şiddetlenmek*"

22. -z-

Fazla işlek olmayan ettirgenlik ekidir.

ak-

akız- < ak-ı-z- "*akıtmak*"

em-

emiz- < em-i-z- "*emzirmek*"

kork-

korkuz- < kork-u-z- "*korkutmak*"

tam- "*damlamak*"

tamız- < tam-ı-z- "*damlatmak*" (İ.Ç.s.45)

cat- "*yatmak*"

catkız- "*yatır*"

KIRGIZLAR VE DİLLERİ¹

Aralarında dar vadiler bulunan dağlık bir arazide yaşarlar. Bunlara Kara-Kırgız da denilir. Oñ 'sağ' ve Sol olmak üzere iki bölüme ayrılırlar. Oñ'lar yine Adigene, Tagay gibi büyük kabilelere, Tagaylar da yine birçok oymaklara bölünürler. Sol'lar da Sarı, Kuşçu, Munduz gibi kabilelere ayrılmışlardır; yine her kabile içerisinde birçok oymaklar vardır.

DİL ÖZELLİKLERİ :

Kırgızca ses değişimleri bakımından Kazakçaya çok yakındır; bu iki ağızı birbirinden ayırmak dahi güçtür. Büyük ses uyumu tamdır. Vokallerde ilerleyici yuvarlaklaşma hadisesi Kırgızcanın belli başlı ses özelliğini teşkil eder. Meselâ:

1- orto 'orta', közgö 'göze', özünçö 'kendince', köçmön 'göçmen, göçebe', bolgon 'olan', bolso 'olsa' gibi.

2- İlk hecede Kazakçada olduğu gibi e sesi bulunur: kel- 'gel', men 'ben', bel, eki 'iki' vb.

3- Eski g, -gu > w sesleri vokalleşir; bu vokallerin yuvarlaklaşmasıyla Kazakça'dan biraz ayrılır: too 'dağ' <tag; ooz 'ağız', boo 'bağ', öö 'ev', biröö 'birtek' <birew <biregü, aytuu 'söz', uluu 'ulu' <ulug.

4- y- > c- değişmesi vardır: cön 'yön', curt 'yurt', çaşa- 'yaşa-', cok 'yok', cat- 'yat-', coo 'yağı, düşman'.

5- Kazakçadan farklı olarak yazı dilinde ş,ç sesleri korunmuştur: baş, boş, taş, beş, aç-, çay, çal 'beyaz', oşol 'şu'.

6- Kazakçada olduğu gibi -ll-, -rl-, -nl- >B -ld- değişmesi görülür: temsilder 'temsiller', türdüü 'türülü'.

ç,ş,s,t,k gib tonsuz seslerden sonra gelen l,n, sesleri de t, tonlulardan sonra d olur: tıncık 'dinçlik', caratılış-tı (akk.) 'yaradılışı', arıstan 'raslan'.

Aynı ses değişmesi -la- ve -lı < -da-, -ta- ve -dı, -du eklerinde de görülür: tašta- 'taşla-', başta- 'başla-', kanduu 'hanlı', tiyiştüü 'lazım', -lar çoğul eki yalnız vokallerden sonra değişmez:

Bu ses değişmesi Kazakça'da olduğu gibi yabancı asıllı kelimelerde de görülür: millet <millet 'mühlet'; carandar 'yaranlar'.

7- Kazakçada olduğu gibi diftonglaşmalar görülür: anday 'onun gibi' vb.

8- Şahıs zamirleri: men, sen, al/ol; sennen 'senden'. Üçüncü tekil şahıs zamiri hem a hem o ile çekilebilir: anın/onun,anda/onda,ağa/oga, andan-/ondan,anı/onu. Aynı durum 3. çoğul şahıs için de söz konusudur: alar-/olor,alardın/olordun,alarga/olorgo,alardı/olordu,alarda/olordo, alardan-/olordon. Birinci çoğul şahıs biz, -ler eki almaz. İkinci şahıs siz ise her iki şekilde çekilebilir: sil/siler,sizdin/ silerdin,sizge/silerge,sizdi/silerdi/silerde,sizden/silerden.

9- Bildirme eki -t <-tır, -dır: büzülme olayı çok görülür: aytat < aytadır 'söyler', bolat <boladır 'oluyor', ketet <kete turur 'gidiyor, karayt <karayu turur bakıyor'.

Genellikle imla düzgün ve kararlı değildir. Yazı dili geleneğine uyularak sık sık bu kaidelerin bozulduğu dikkati çekmektedir.

1 Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri örnekleri, cilt II, A.Ü. DTCF yayınları Ankara 1972. s:165.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER

1. -dır/-dır; -tır/-tir/-tur/-tür-
keltür- < kel-tür-
öltür- < öl-tür-
kaltır- < kal-tır-
soydur- < soy-dur-
yazdır- < yaz-dır-
östür- < ös-tür-
suudur- < suu-dur-
kestür- < kes-tür-
buldur- < bul-dur-
yaktır- < yak-tır-
sattır- < sat-tır-
2. -kır/-kir/-kur/-kür-
yatkır- < yat-kır-
yetkür- < yet-kür-
3. -kar/-ker- < -kor/-kör-
öt-
ötkör- < öt-kör- "geçirmek"
bütkör- < büt-kör- "bitirmek"
4. -kız/-kiz- ; -guz/-güz/-göz-
yektiz- < yet-kiz- (yetkür-) "eriştirmek"
bütköz- < böt-köz- (bütkör-) "bitirmek"
kutkaz- < kut-kaz- (kutkar-) "kurtarmak"
yatkız- < yat-kız- (yatkır-) "yatırmak"
turguz- < tur-guz-
gutguz- < gut-guz-
oturguz- < otur-guz-
körgöz- < kör-göz-
emgüz- < em-güz- (emüz-)
5. -ar/-er-
çık- ~ çık-ar-
kayıt- ~ kaytar-
6. -ır/-ir/-ur/-ür-
ketür- < ket-ür-
katır- < kat-ır-
üçür- < üç-ür-
batır- < bat-ır-
yutur- < yut-ur-
bütür- < büt-ür-
7. -ız/-iz-
uguz- < ug-uz- "ıştırmak"
agız- < ag-ız- "akıtmak"
emüz- < em-üz- "emzirmek"
tamız- < tam-ız- "damlatmak"

8. -söt-
körsöt- < kör-söt- "göstermek"
9. -t-
sanat- < sana-tı-ı "yapmak, etmek"
kanat- < kana-t- "kan akıtmak"
küçöt- < küç-öt- "güçlendirmek"
suut- < suu-t- "soğutmak"
boşot- < bos-ot- "serbest bırakmak"
bayıt- < bay-ı-t- "zengin etmek"
semürt- < semür-t- "beslemek"
uyalt- < uyal-t- "utandırmak"
yogolt- < yogol-t- "tüketmek"
cümkönt-
10. -ıt/-it/-ut/-üt-
kork- ~ korkut-
ürk- ~ ürküt-
11. -ış/-iş/-uş/-üş-
"Toyçı menen tokon çöp çaan yürüşöti"
"Anar menen çınar birin biri karmaştı"
"Toyçu atası menen çöp çabışıp yüröti"
"salıştırınız !"
"kece kırmandı biz bastırıştık ele"
"Bugün çiler bastırışasınğar"
".... işine kırıştı degen kabardı uçuyup yurt anın üstünö kelişüp,
uçuraşıp kol verüşeti"
".....altın taktasına minip tiyiştüü elderine ökümüş yürüzö berüştü" ("Ming
bir tün")
"-men kırman bastırıştım
-sen suu sugarıştıng
-biz kırman bastırıştık
-suler suu suugarıştıngar"
"Alar uktaştı dep ukta degen etişke"
12. -ın/-in/-un/-ün-; -ung/-üng-
"....ayta tüşöngüz kanteer eken dep ötündü" (Ming bir tün)
"....adam balası, sen kayda yurdung, degensip dağı okurandı" (A. Tokombaev)
"Toktogul çocup oygandı. Alardın booru açındı. (K.K.Fdahın)
"Tutunup meni bağıp al" (Kedeyken)
"Başkuş atamdı sığındım" (A. Tokombaev)
"Adam suu keçip yatkanday köründü"
"Antkeni braçka körüngdü degende"
"Oozunda ornotulğan manğa söyköngdü"
"Er suv keçüngdü"
"Er butuk butungdu"
"Er evge kurungdu"
"Adam iyge kirgendey köründü"
-Er özüngge et bıyındı "Er özüne et kesti"
-Ol özüngge yemiş terüngdi "Ol özüne yemiş terdi"
-Ol özüngge kızıngdi "Al özüne kuduk kazdı"
yaang-, saang-, eyung-, korgong-, yıyng-, yating-, kolang-, ton-
gong-, kiyin-

13. -ıl- (-l)

yazıl- < yaz-ı-l-

koşul- < koş-u-l- "katılmak"

tosul- < tos-u-l "tozlanmak"

NOT: Meçhulük Kırgız Türkçesi'nde, bazı fiillerde; özellikle -l- ile biten fiil kök veya gövdelerinde -ng- ile teşkil edilmektedir. Meselâ:

aling- < al-ı-ng- "alınmak"

bulung- < bul-u-ng- "bulunmak"

malıng- < mal-ı-ng- "daldırılmak"

baylang-

tulung-

şaylang-

Örnekler:

-men roman okudum (roman men tarafından okuldu)

-kolhozcular togo mal aydaştı (togo mal kolhozcular tarafından aydaldı)

-örgö menen kızdın sebi yeti tögö yüktölüp,

-kalı kilemden menen yabıldı (A. Tokombaev)

-çöp kolhozcular tarafından yabıldı

-yular şaraptang kırıldı

-Kerumbek şipke ketüldü

-bul yerge yatılbayat¹.

MUSUL-KERKÜK TÜRKMEN AĞZI

Değişik tarihî olaylara sahne olan Irak, toprağında aralıklı zamanlarla yerleşen Türklerin ağız özelliklerini de etkilemiştir. Bilindiği gibi Batı Türkçesi, Osmanlı Türkçesi (Batı Oğuzca) ve Azerî Türkçesi (Doğu Oğuzca) diye ikiye ayrılır. Osmanlı ve Azerî sahaları arasındaki ayrılıklar hem konuşma dilinde, hem de yazı dilinde görülür. Ancak bu ayrılıklar esas itibarıyla sadece konuşma dilinde kalmıştır.

Irak Türklerinin konuştuğu ağız, Türkçenin Azerî (Doğu Oğuzca) sahası içine girmektedir. Azerî sahası dil coğrafyası bakımından, Doğu Anadolu, Güney-Kafkasya, Kafkas Azerbaycanı, İran Azerbaycanı, Kerkük (Irak) ve Suriye Türkleri bölgelerini kapsar. Folklor değeri bakımından Türkçenin çok zengin ve çeşitli malzemesini taşıyan yine de Azerî ağızlarıdır. Kerkük bölgesinin hoyratları ve manileri, Kafkas ve Kuzey Doğu Anadolu'nun halk hikâyeleri hepimizce bellidir. Bugün Kerkük ağız dediğimiz ağız, bütün Irak Türklerinin konuştuğu ağızları kapsamaktadır. Irak'ta konuşulan Türk ağızları genel olarak aynı çizgide olmasına rağmen; Irak Türkçesinde kimi ağız ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu ayrılıklar bazen aynı il, ilçe, bucak ve bazen da bunların ayrı mahallesinde bile göze çarpmaktadır. Bu da değişik zamanlarda bu bölgelere göç edip yerleşen Türk boylarının ağız ayrılıklarından ileri geldiği söylenebilir.

Irak Türkleri ağızlarının belli başlı özelliklerinden biri: Teklik 2. ve çokluk 2. kişi iyelik ekidir. Teklik 2. iyelik eki (-v) ve çokluk 2. kişi iyelik eki -(vuz) ile konuşan bölgeler şunlardır: Kerkük, Erbil, Hanekin, Tavug (Dakuk), Kazaniye, Mendeli, Yayçı ve Kümbetler.

Seni babav çağırır (Seni baban çağırıyor)

Sizüv babavuz geldi (Sizin babanız geldi)

Teklik 2. kişi iyelik eki (-y) ve çokluk 2. kişi iyelik eki (-yız) ile konuşan bölgeler de şunlardır: Kifri, Tele'fer, Altunköprü, Tuzhurmatı, Beşir, Tazehurmatı, İmam Zeynelâbidin, Bayatlılar'ın yerleştikleri :Emirli, Türkalan, Bastamlı, Aştöken, Yalaçılar köyleriyle, Süleyman Beg bucağının bir semtinde yaşayan Muratlılar ve Kerkür'ün güney batısında bir semti olan Tisin mahallesidir.

Seni babay çağırır/Siziy babayız geldi

Ayrıca Irak Türkleri ağızlarında görülen kişi zamirlerindeki ayrılıklar ise, Erbil ve Altunköprü dışındaki bölgelerde şöyledir:

Teklik

1. kişi :men
2. kişi :sen
3. kişi :o

Çokluk

1. kişi :biz
2. kişi :siz
3. kişi :olar

Ancak bunların dışında, bunların yerine bu iki bölgede (yani Erbil ve Altunköprü'de) kişi zamirleri şöyledir:

Teklik

1. kişi :bilem
2. kişi :bilev (Erbil ağızı)
- biley (Altunköprü ağızı)
3. kişi :bilesi

Çokluk

1. kişi :bilemiz
2. kişi :bilevuz (Erbil ağızı)
- bileyiz (Altunköprü ağızı)
3. kişi :bileleri

¹ Kırgız Dilinin Gramatikasi, (Morfologia), B. Oruz bayeva, S. Kudaybergenov, Frunze, 1964, SSCB.

A. FİLDEN TÜREMİŞ FİLLER

1. -ar/-er-

Geçişsiz fiilleri geçişli yapan işlek bir ektir.

çık-

çık- < çık-ar- "çıkarmak"

2. -dar/-der-

Geçişsiz fiilleri geçişli yapan az işlek bir ektir.

dön-

dön- < dön-der- "döndürmek"

3. -dır/-dir/-dur/-dür/-tır/-tir/-tur/-tür-

Geçişsiz fiilleri geçişli, geçişli fiilleri de ettirgen yapar.

al-

al- < al-dır-

giz- "girmek"

gizdir- < giz-dir- "girdirmek"

dol-

dol- < dol-dur- "doldurmak"

gül-

güldür- < gül-dür- "güldürmek"

yap-

yaptır- < yap-tır- "yaptırmak"

et-

ettir- < et-tir- "ettirmek"

dut-

duttur- < dut-tur- "tutturmak"

öt- "ötmek"

öttür- < öt-tür- "öttürmek"

4. -ır/-ir/-ur/-ür-

Geçişsiz fiilleri geçişli, geçişli fiilleri ettirgen yapar.

kaç-

kaçır- < kaç-ır- "kaçırmak"

bit-

bitir- < bit-ir- "bitirmek"

bat-

batır- < bat-ır- "batırmak"

doğ-

doğur- < doğ-ur- "doğurmak"

duy-

duyur- < duy-ur- "duyurmak"

düş-

düşür- < düş-ür- "düşürmek"

5. -l-

Hem meçhullük hem de dönüşlülük ekidir. Ayrıca oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir.

Meçhullük:

göm-

gömül- < göm-ül- "gömülmek"

dök-

dökül- < dök-ü-l- "dökülmek"

say-

sayıl- < say-ı-l- "sayılmak"

Dönüşlülük

üz-

üzül- < üz-ü-l- "kendi kendini üzme"

kat-

katıl- < kat-ı-l- "kendini bir topluluğa katmak"

Oluş Bildiren:

sık-

sıkıl- < sık-ı-l- "canı sıkılmak"

diri- "yaşamak"

diril- < diri-l- "diri olmak"

az

azal- < az-a-l- "az olmak"

yığ-

yığıl- < yığ-ı-l- "yığın haline gelmek"

6. -n-

Hem dönüşlü hem meçhul hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller türeten bir ektir.

Dönüşlü Fiiller:

süsle-

süslen- < süs-le-n- "kendini süslemek"

giy-

giyin- < giy-i-n- "kendini giydirmek"

çek-

çekin- < çek-i-n- "kendini çekmek"

döv-

dövün- < döv-ü-n- "kendini dövmek"

Meçhul Fiiller:

kapa-

kapan- < kapa-n- "biri tarafından kapatılmak"

söyle-

söylen- < söyle-n- "biri tarafından söylenmek"

incele-

incelen- < incele-n- "biri tarafından incelenmek"

Oluş Bildiren Fiiller:

hestlen- < heste-le-n- "hasta olmak"

sevin- < sev-i-n- "sevinçli olmak"

yaşlan- < yaş-la-n- "yaşlı hale gelmek"

7. -ş-

Hem işteş, hem karşılıklı, hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan çok işlek bir ektir.

İşteş Fiiller:

bağır-

bağır- < bağır-ı-ş- "hep bir ağızdan bağırarak"

goş-

goşu- < goş-u-ş- "hep beraber koşmak"

Karşılıklı Fiiller:

gör-

görü- < gör-ü-ş- "iki kişi birbirini görmek"

kavuş- < kavu-ş- "birbirine kavuşmak"

döv-

dövüş- < döv-ü-ş- "birbirini dövmek"

sor-

soruş- < sor-u-ş- "birbirine sormak"

Oluş Bildiren Geçişsiz Fiiller:

eyileş- < eyi-le-ş- "iyileşmek"

birleş- < bir-le-ş- "bir arada olmak"

darlaş- < dar-la-ş- "daralmak"

buruş- < bur-u-ş- "buruşuk hale gelmek"

8. -t-

Geçişsiz fiilleri geçişli, geçişli fiilleri ettirgen yapan işlek bir ektir.

Geçişsiz Fiilin Geçişli Şekli:

benze-

benzet- < benze-t- "benzetmek"

gir- "giymek"

girit- < gir-i-t- "giydirmek"

yörü-

yörüt- < yörü-t- "yürütmek"

daral-

daralt- < daral-t- "daraltmak"

Ettirgen Fiiller:

beze-

bezet- < beze-t- "bezendirmek"

süsle-

süslet- < süsle-t- "süslendirmek"

9. -z-

Az görülen bir ektir.

dö- "sabretmek, tahammül etmek"

döz- < dö-z- "tahammül etmek"

em-

emiz- < em-i-z- "emdirmek"

ut- "kumarda kazanmak"

utuz- < ut-u-z- "kumarda kaybetmek"

Musul-Kerkük Tükmen ağzı Türkiye Türkçesinin Irak'taki devamıdır. Nitekim bizim Türkçemizdeki işlek ekler orada da işlektir. Bizdeki nadir ekler ise bu ağızda da nadirdir. Meselâ; gör-ü-k- "görünmek", görset-/gör-set- ve eşele- örnekleri aynen orada vardır.

B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER

Türk dilinde mevcut fiillerin büyük kısmı, hususi eklerle, isim kök ve gövdelerinden türemiştir. Bunların gerek kullanılış, gerekse mahiyet itibarıyla ne kök fiillerden, ne de fiilden türeyen fiillerden hiç bir farkı yoktur. Bunlar da ya bir hareket, ya bir oluş yahut da bir durum ifade ederler. Ancak bu fiillerin mânâsı tamamıyla dayandıkları isme bağlıdır. Ekler, fiil haline getirdikleri isimlerin asli mânâlarında, umumiyetle, her hangi bir değişiklik yapmazlar. Halbuki fiilden türeyen fiillerde, türetme ekleri, fiil tabanının hem mânâsı hem de hareketin mahiyeti ve istikameti üzerinde bazı değişiklikler meydana getirirler.

Konu nazarı olarak ele alındığı takdirde, Türkçede her isimden fiil türetilbilir. Fakat gerçekte bu böyle değildir. Milletin ana dil şuuru ve ifade mantığı, ancak ihtiyaca göre belirli isimlerden belirli eklerle fiiller yapmıştır. Ayrıca bu şekilde fiil türetme yolu da daima açıktır. Böylece ihtiyaç duyulduğu anda, dildeki mevcut isimlerden yeni fiiller teşkil edilmektedir.

Görülüyor ki Türkçede kök fiiller ile bunlardan türemiş fiil gövdeleri -mânâ değişmesi ve mânâ genişlemesi gibi haller dışında-sayısız sabit kaldığı halde, isimlerden yapılan fiiller devamlı olarak artmaktadır. Çünkü dilde hayatın ihtiyaçlarına cevap vermek üzere, ya başka dillerden almak suretiyle yahut da mevcut fiillerden türeterek yeni isimler temin edilmektedir. Meselâ, **silahsızlan-** kelimesi son yıllarda duyulan ihtiyacı karşılamak için türetilmiştir. Eğer Türkçe'nin böyle bir imkânı olmasaydı, o mefhum ya karşılıksız kalacak, ya da yabancı dillerden alınacaktı. Fakat isimden fiil türetme yolu daima açık bulunduğundan mesele çözümlenmiştir.

İsimlerden yeni fiiller yapma imkânının genişliği, Türk dilinde bir çok kök fiilin terk edilerek yerine isme dayalı fiillerin getirilmesine de sebep olmuştur. Meselâ **karı-** fiili bugün tamamen bırakılmış ve onun yerini isim menşeli **yaşlan-** yahut **ihtiyarla-** almıştır. Demekki Türkçe'de isimden yapılmış fiillerin lehine bir gelişme vardır.

Nazarı olarak bütün isimlerden fiil türetilmekle beraber, Türk Milleti bu konuda tercihini şöyle kullanmıştır.

Türkçe'de isimlerden yeni fiiller yapılırken, önce isim kökleri, sonra isim gövdeleri tercih edilmiştir. İsim gövdeleri bahis konusu olduğu zaman da, fiilden yapılan isim gövdeleri isimden türeyen gövdelerden daha fazladır.

İsimlerden Fiil Türeten Ekler Şunlardır:

ESKİ TÜRKÇE

1. -a/-e-

Fazla işlek olmayan bir ektir. İsimlerden hem geçişli, hem de geçişsiz fiiller türetmektedir,

- at "isim, ad"
 at-a- < at-a- "adlandırmak, isim vermek" (US)
 bulun "esir, tutsak, tutuk" (US)
 bulna- < bulun-a- "esir almak, esir etmek"
 Süngüşüp süsin sançdı, elin altı, oğlun kişisin bulnadı (KÇ,D-10)
 "Süngüleşip askerini süngüledi, ülkesini aldı, oğlunu ve erkeğini esir aldı."
 baş "baş"
 başa- < baş-a- "yenmek, üstün gelmek" (US)
 yarlık "emir, buyruk, ferman"
 yarlıka- < yarlık-a- "affetmek, bağışlamak, buyurmak"
 Tengri yarlıkadukın için özüm kutum bar üçün kagan olurtum. (KT,G-9)
 "Tanrı buyurduğu ve bende devlet adamlığı vasfı olduğu için kağanlık tahtına oturdum."
 yol "yol"
 yola- < yol-a- "yola çıkmak" (Alt. Gr.;US)
 alp "cesur, yiğit"
 alpa- < alp-a- "cesur olmak" (Alt. Gr.)
 bediz "resim, nakış, heykel"
 bedize- < bediz-e- "süslemek, resim yapmak" (OA)
 Tabgaç kaganda bedizçi kelürtüm bedizettim. (KT,G-11)
 "Çinden nakkaş getirdim, nakş ettirdim."
 elig "el"
 elge- < elig-e- "elemek", "elden geçirmek" (Alt. Gr.) etin "ses"
 etine- < etin-e- "ses çıkarmak" (Sertkaya)
 ün "ses"
 üne- < ün-e- "musikî âletini çalmak" (Sertkaya)
 üst "üst"
 üste- < üst-e- "çoğaltmak, eklemek" (Alt. Gr.)
 ört "alev"
 örten- < ört-e-n- "yanmak, tutuşmak" (Alt. Gr.)
 küç "güç", "kuvvet"
 küçe- < küç-e- "zorlamak, zor kullanmak, çabalamak" (Alt. Gr.;US)
 mün "günahı"
 müne- < mün-e- "tekdir etmek, azarlamak" (Alt. Gr. ;US)
 til "dil"
 tile- < til-e- "dilemek, istemek" (Alt. Gr.;US)
 tük "tamam, bütün"
 tüke- < tük-e- "tükenmek, yetmek" (Alt. Gr.)
 kart "ihtiyar, yaşlı"
 karta- "ihtiyarlamak, yaşlanmak"
 kartay- < kart-a-y- "ihtiyarlamak" (KM)
 tüş "düş"

tüşe- < tüş-e- "düş görmek" (Alt. Gr.)

2. -ad/-ed-

İsimlerden umumiyetle dönüşlü-geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir. Ancak bu eki, birleşik ek kabul etmek gerektiği kanaatindeyiz. Bizce isimlerden fiil yapan -a/-e- ekinden sonra kelime tekrar -d- eki ile genişletilmiştir. Nitekim bu kanaatimizi destekleyen örnekler vardır.

Meselâ karta- "ihtiyarlamak", kartay- < karta-d- < kart-a-y- "ihtiyarlamak" (KM) Çünkü -a/-e- genellikle isimden geçişsiz fiiller yapan bir ektir. Fiilden fiil yapan -d- eki, ise, geldiği kök ve gövdelerin mânâsını değiştirmeyip, sadece pekiştirmektedir. Bu kaynaşmış bir ektir. Yani -ad- < -a-d-, -ed- < -e-d- şeklinde düşünülmelidir. Türkçenin bazı şivelerinde ekin -ay/-ey- şeklinde girdiği görülmektedir. Bu hadise Türkçe'de çok görülen bir ses hadisesidir. Umumiyetle orta hecedeki -d- sesleri zamanla -y- ye dönüşmektedir. Meselâ kartay- (KM)'ta olduğu gibi.

- baş "baş, başbuğ, komutan"
 başad- < baş-ad- "idare etmek, önder olmak"
 Ku sengün başadu tört tümen sü kelti. (BK,G-8)
 "Ku'nun komutasında kırk bin asker geldi."
 bung "sıkıntı, keder"
 bungad- < bung-ad- "kederlenmek, bunalmak"
 "Bungadıp kagan yelü kör timiş." (TI,K-2)
 "Kağan bunalıp, koşu ver demiş."
 kul "kul,köle"
 kulad- < kul-ad- "kul olmak, köle olmak"
 Yiti yüz er bolup ilsiremiş kagansıramış budunug, küngedmiş, kulad-
 muş budunug boşgurmış. (KT,D-13)
 "Yedi yüz kişi olup, ilini ve kağanını kaybeden, kızları cariyeye olan erkekleri köle olan milleti yetiştirmiş."
 kıv "saadet"
 kıvad- < kıv-ad- "mes'ut etmek, saygı göstermek" (Alt. Gr.;US)
 yok "yok"
 yokad- < yok-ad- "yok olmak"
 Türk budun ölüreyin urugsıratayın tir ermiş. Yokadu barur ermiş (KT,D-10)
 "Türk milletini öldüreyim, neslini tüketeyim dermiş. Türk milleti yok olmaya doğru gidiyormuş."

Ayrıca :

- kut "saadet"
 kutad- < kut-ad- "mes'ud olmak, devletli olmak" (Alt. Gr.;US)
 ulug "büyük, ulu"
 ulugad- < ulug-ad- "büyümek, ulu olmak" (Alt. Gr. ;US)
 beg "bey"
 beged- < beg-ed- "bey olmak, beylik yapmak" (US)
 ed "madde"
 eded- < ed-ed- "büyümek, meddeleşmek" (Alt. Gr. ;US)
 kök "gök, sema"
 köked- < kök-ed- "yükselmek" (Alt. Gr. ;US)
 yig "iyi, daha iyi"
 yiged- < yig-ed- "daha iyi olmak, iyileşmek" (Alt. Gr.;US)

A.Von Gabain, bu ekin ünlü ile biten isimlerde -d- olduğunu belirtmekte ve yağı "düşman" yağı-d- "düşmanlaşmak" misalini vermektedir. (Bkz. Alt. Gr.,67.s)

Dr. Talat Tekin de aynı örneğe dayanarak bu görüşü tekrarlamaktadır. (Bkz. GO,113.s) Ancak, Dr. Tekin bahis konusu yağıt- fiilini kendi metninde yağıt- şeklinde tesbit ettikten sonra bunun yağıt-’dan geldiğini ileri sürmektedir.

Bizce, iki müellifin görüşü de münafıkça edilmelidir. Çünkü Türkçede her hangi bir ekin bünyesine dahil olan ünlü, hiç bir zaman düşmez. Bu itibarla -ad-/ed- ekindeki -a/-e- ünlülerinin yağı isminden fiil türetirken düşmüş olmaları düşünülemez. Mümkündür ki Türk dilinde -ad-/ed-’den başka bir de -d- eki vardır. Yahut da Gabain ve Tekin’in gösterdikleri misal, tesbit edildiği üzere, yağıt- şeklindedir. O takdirde de kelimedeki ek -d- değil muhtemel bir yağı- fiiline gelmiş olan -t-’dir. Bizim kanaatimize göre ise, -ad-/ed-, iki ayrı ekin meydana getirdiği birleşik bir ektir. Bu durumda -a/-e- önce isimden fiil türemiş, sonra da o fiil -d- eki ile genişlemiştir. Böylece kut isminden kut-a- ve sonra da kuta-d- fiili teşekkül etmiştir. Esasen Eski ve Orta Türkçe döneminde -d- fiilden fiil yapan işlek bir ektir.

3. -ar/-er- < -a-r- < -e-r-

Türk dilinin daha sonra gelişen şivelerine nisbetle ilk devirlerde bu ek az kullanılmıştır. Umumiyetle sıfatlardan oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmiştir. Tabii bu ek de -ar/-er- /-a-r-/-e-r- şeklinde iki ayrı ekin birleşmesi neticesinde meydana gelmiş kabul edilebilir. Kanaatimize göre bu ek de kaynaşmış bir ektir. Yani önce -a/-e- ile isimden fiil yapılmış, sonra da -r- ile fiilden fiil yapılmıştır.

yangı "yeni"

yangar- < yang-ar- yangı-ar- "yenileşmek" (US)

4. -da/-de-

Nadir kullanılmış bir ektir. İsimden geçişli fiil yapmaktadır.

iz "iz,yol"

izde- <iz-de "istemek, aramak" (Alt. Gr.;US)

kü"sös", "gürültü"

küde- <kü-de- "gürültü etmek, bağırıp çağırmak" (US)

Bu ek ile şu fiiller de yapılmıştır:

1. yin-de- "aramak" (AH)

2. ir-de- "takip etmek, aramak"

3. tıl-da- "mani olmak" (Div.)

4. Ün-de- "çağırmak"

5. -ı/-i-

İsimlerden geçişsiz fiil yapan ve pek işlek olmayan bir ektir.

NOT: A.Von Gabain, Alt. Gr.’te bir törçi- / tör-çi- "türemek" örneğini vermiş fakat izah etmemiştir.

atak "şöhret"

ataki- < atak-ı- "meşhur olmak" (ETG)

bay "zengin"

bayı- < bay-ı- "zenginlemek, zengin olmak" (US)

berk "sağlam, dayanıklı"

berkir- < berk-i-r- "sağlamlaştırmak" (US)

öl "ıslak, ıslaklık" (Alt. Gr.)

öli- < öl-i- "ıslanmak, ıslak olmak"

id "sayı, miktar"

idi- < id-i- "toplamak, bir araya getirmek" (US)

ud "uyku" (Div. IV)

udı- < ud-ı- "uyumak"

Türk budun için tün udımadım, küntüz olurmadım. (BK,D-22)

"Türk Milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam."

yor <yo-r- "yol" (Bkz.)

yori- < yor-ı- "yürümek, yol almak, yol katetmek"¹.

6. -k/-k-

İsimlerden geçişsiz fiil yapan işlek bir ektir. Ünsüzle biten tabanlara -ı/-i- ünlüleriyle bağlanmaktadır.

and "yemin"

andık- < and-ı-k- "yemin etmek"

Er andıktı (Div.I) "er yemin etti"

bir "bir, tek"

birik- < bir-i-k- "bir araya gelmek, toplanmak, birikmek"

Ança kazanıp biriki budunug ot sub kılmadım (KT-D-27)

"Böylece kazanıp bütün milleti ateşten ve sudan korudum."

iç "iç, içeri"

içik- < iç-i-k- "içeriye girmek, teslim olmak"

Kaganka Kırkız budun içikdi, yükünti. (TI,K-4)

"Kırkız kavmi Kagana teslim oldu."

kodı "aşağı"

kodık- < kodı-k- "aşağı olmak" (Alt. Gr.)

köngül "gönül, fikir"

köngülük- < köngül-ü-k- "düşünmek" (Alt.Gr.)

tüp "dip"

tüp-ü-k- "kökleşmek" Bu işlek tüpükmez (KB,4203)

töz "kök, soy, asıl"

töz-ü-k- "aslına erişmek" (ETŞ,322)

tar "dar"

tarik- < tar-ı-k- "sıkılmak, kaygılanmak" (US)

taş "dış,dışarı"

taşık- < taş-ı-k- "dışarı çıkmak, sefere gitmek"

Kangum kagan yiti yigirmi erin taşıkmuş. (KT,D-11)

"Babam kağan on yedi er ile dışarı çıkmış"

yol "yol"

yolk- < yol-k- "tesadüf etmek, rastlamak"

agu "zehir"

aguk- < agu-k- "ağılanmak, zehirlenmek" (US)

çın "doğru, hakikat"

çınık- < çın-ı-k- "tahakkuk etmek" (US)

il "ön"

ilgerü <il-i-k-er-ü "öne geçmek" (!)

al "alt"

alık- < al-ı-k- "alçalmak" (Div.)

NOT: Bu gün çeşitli şivelerde yaşamakta olan başka, özge ve birge edatları da -k- eki ile türemiş fiillere -a/-e zarf-fiil ekinin gelmesiyle teşekkül etmiştir.

baş "baş"

başık- < baş-ı-k- , böyle bir fiilin mevcut olduğu başka <baş-ı-k-a eda- tından anlaşılmaktadır. Ayrıca, Çağatay Türkçesi'nde başıkar- da bunun delilidir.

¹ Nitekim yol <yo-l- isminin mevcudiyeti bir yo- fiilinin varlığını kanıtlamaktadır. Hatta OA'de oruk "yol" isminin mevcudiyeti baştaki y- sesinin türeme bir ses olduğunu da düşündürmektedir.

öz "öz"

özik- < öz-i-k- böyle bir fiilin mevcut olduğu özge <öz-i-k-e- edatından anlaşılmaktadır. Ayrıca, Kırgız gıvesinde özkör- fiilinin mevcudiyeti de bir delildir. Bazı ilim adamları başka ve özge edatlarının yönelme hali eki -ka ve -ge eklerinin kalıplaşması neticesinde teşekkül ettiği kanaatindedirler. Ancak bizce bu kanaat isabetsizdir. Çünkü kaynaklarda başkar- < başık-ar- ve özger- < öz-i-k-er- fiilleri mevcuttur.

Eski Türkçe'de çeşitli sayı isimlerinden yapılan fiiller vardır. Mesela "bir" sayı isminden iki bağlama edatı yapılmıştır.

bir "bir, tek"

birik- < bir-i-k- "bir araya gelmek, toplanmak, bir olmak"

biriki < bir-i-k-i- "ve, ile"

bir "bir, tek"

biril- < bir-i-l- "bir olmak, beraber olmak"

birile < bir-i-l-e "ile, beraber" (birle) edatı yapılmıştır.

yilvi "büyü"

yilvik- < yilvi-k- "büyülemek" (ETŞ)

7. -ırka-/irke-/urka-/ürke-

Az kullanılan ve bir kaç ekin kaynaşmasıyla meydana gelen bir birleşik ektir.

Bizce bu ek, isimden fiil yapan -ı/-i/-u/-ü- üzerine önce -r- fiil yapma eki, sonra da -k-a/-k-e- isim ve fiil ekleri gelerek teşekkül etmiştir. (Bkz. Eski Türkçe'de Türemiş Fiiller Bahsi)

alp "yiğit, kahraman"

alpırka- < alp-ı-r-ka- "sebatla çalışmak, kendisine yiğit süsü vermek" (US)

kıv "hasis"

kıvrıkan- < kıv-ı-r-ka-n- "hasislik etmek" (Alt. Gr.;US)

tok "tok, doymuş"

tokurka- < tok-u-r-ka- "tokluk hissetmek, tok görünmek"

Türk budun tokurkak sen (KT,G-8)

"Türk Milleti, sen tok görünürsün."

es "kötülük, fenalık"

esirke- < es-i-r-ke- "korumak, merhamet etmek, fenalıktan korumak" (Alt. Gr.)

öz "kendisi"

özirken- < öz-i-r-ke-n- "kendine dörmek, kendine gelmek" (Alt.Gr.)

yok "yok, gücü bitmiş"

yokurkan- < yok-u-r-u-k-a-n- "zayıflamak, kuvvetten düşmek" (US)

8. -ka-/ke-

Az kullanılmış bir ektir.

irinç "sefil, günah, günahkâr"

irinçke- < irinç-ke- "merhamet etmek, günahı korumak" (Alt.Gr.) irinç-i-k-e-

kü "şöhret"

küke- < kü-ke- "şöhretlenmek, ün sahibi olmak" kü-k-e-

Alpı erdemi anta kükedi (KÇ,B-4)

"Onun yiğitliği ve erdemi ünlendi."

9. -kır-/kir-/kur-/kür-

Umumiyetle tabiat seslerini taklit etmek üzere yapılmış sözlere yahut bazı nidalara gelmek suretiyle fiiller teşkil eden bu eke ait mahdut örnekler vardır. Ayrıca taklidi fiil yapma eki kaldırıldığı zaman geride "isim tabanı" her hangi bir mânâ taşınmaktadır.

aykır- < ay-kır- "haykırmak" (Alt.Gr.)

kıkır- < kı-kır- "bağırarak" (Alt.Gr.; US)

yagkur- < yang-kur- "ses yankılanmak" (Alt.Gr.)

10. -la-/le-

Her çeşit isme gelebilen çok işlek bir ektir. Umumiyetle hareket bildiren geçişli fiiller teşkil etmektedir.

agir "ağır"

agır-la- < ağır-la- "hürmet etmek"

Arıgtırın kavrag öze ağırladılar. (ETŞ, 76)

"Temiz topluluğu ile ona hürmet ettiler."

agız "ağız"

agız-la- < agız-la- "telaffuz etmek" (Alt. Gr.)

ançu "değer, kıymet" (US)

ançula- < ançu-la- "sunmak, arz etmek"

Ong tutuk yurçın yaraklıg eligin tutdı, yaraklıgdı kaganka ançuladı (KT,D-32)

"Ong adındaki valinin kayın biraderini eliyle yakaladı ve silahlı olarak kağana teslim etti."

baş "baş"

baş-la- < baş-la- "başlamak, başta gelmek"

Köz başlap kaçıkların yığınıp (ETŞ, 66)

"Göz başta olmak üzere bütün heveslerden sıyrılıp"

çam "dava"

çaml-la- < çam-la- "dava etmek" (US)

kagan "kağan, hakan, hükümdar"

kagan-la- < kagan-la- "birini kagan yapmak"

Türk budun illedük ilin ırgını ıdms, kaganladuk kaganın yitürü ıdms (BK, D-7)

"Türk Milleti vatan yaptığı yurdunu ve kağan yaptığı başbuğunu kaybetmiş"

bek "sağlam"

bekle- < bek-le- "sağlamlaştırmak, kilitlenmek" (US)

beling "korku"

belingle- < beling-le- "korkmak" (Alt.Gr.; US)

sü "asker"

süle- < sü-le- "asker göndermek"

Biriye Karluk budun tapa süle tip Tudun Yamtarıg ıtım, bardı (BK,D-40)

"Güneyde Karluk kavmine doğru asker sevk et diyerek Tudun Yamtarı gön-derdim, gitti."

öt "nasihat"

ötle- < öt-le- "nasihat etmek" (Alt. Gr.)

İlig kan ol kamag budunka edgü kılınç kılmağa ötleüyür (ETŞ, 359.s)

üze "üst, üst taraf"

üzele- < üze-le- "yükselmek" (US)

11. -r-

Az kullanılan bir ektir. Oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir.

belgü "belli, belirli"

belgür- < belgü-r < belgü+ir- "belirmek, ortaya çıkmak" (Alt. Gr.;US)

çaşı "leke"

çaşır- < çaşı-r- < çaşı+ir- "lekelemek, iftira etmek" (US)

köp "çok", köpir- < köp-i-r- "çoğaltmak" (ETŞ, 76.s)

12. -sa-/se-

Bu ek, isimlerden, bir arzu veya niyet ifade eden fiiller yapmaktadır. Mevcut örneklerde bu çeşit fiiller fiil köklerinden türemiş isimlere dayanmaktadır. Böy-

lece yeni kurulan fiil ilk fiildeki mânâyı devam ettirmektedir. Halbuki daha sonraki devirlerde -sa/-se- eki, fiilden türeyenlere değil, daha çok isimlere gelerek o yönde fiiller yapacaktır.

barıgsa- < barıg-sa- "gitmek istemek, varmak istemek" (Alt.Gr.;US)

işidigse- < işidig-se- "iştirmek istemek" (Alt.Gr.) (US)

körügse- < körüg-se- "görmek istemek" (Alt.Gr.) (US)

13. -sı/-si-

Bu ek ile yapılmış yalın bir örnek henüz tesbit edilmemiştir. Ancak bazı fiillerin bünyesinde bunu görmek mümkündür.

al "hile"

alsık- < al-sı-k- "aldanmış olmak" (US)

Anlaşıyor ki al "hile" isminden önce -sı- ile fiil yapılmış fakat bu, yalın olarak değil, -k- ile genişledikten sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bunda fiilden fiil yapan -sık/-sik- ekinin tesiri olduğu da düşünülebilir.

bilsik- < bil-sik- "bilinmiş olmak"

çalsık- < çal-sık- "vurulmuş olmak"

tutsuk- < tut-suk- "tutulmuş olmak"

ursuk- < ur-suk- "dövülmüş olmak" fiilleri gibi. Yani alsık- fiilinin "al" isminden değil de, al- fiilinden türemiş olduğu sanılmış olabilir. Oysa ki fiilin mânâsı al "hile" ismine daha yakındır.

14. -sın/-sin- < -sı-n- / -si-n-

İsimlerden özentî ve temayül ifade eden fiiller yapan bu ekin kullanılış nisbeti daha geniştir. Bunun -sı/-si- üzerine -n dönüşlülük eki gelmek suretiyle teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Ancak -sın/-sin- yalın isim köklerinden çok, umumiyetle -m iyelik eki ile genişletilmiş tabanlara gelmektedir. Bu ekle yapılan fiiller geçissizdir.

atakınsın- < atak-ım-sın- "ünlü olmaya çalışmak, yeltenmek" (US)

begimsin- < beg-im-sin- "beylik taslamak, kendini bey sanmak" (US)

erksin- < erk-sin- "kendini kuvvetli sanmak, kuvvetlenmek" (Alt. Gr.;US)

"hakim olmak, hükmetmek"

neng aşnu uvutsuz bilig anang köngling içre erksinmez.

"eski hayasızlık onun kalbine hükmedemez" (WB,TM,s.10-5)

15. -sıra/-sire- < -sı+r-a- / -si+r-e-

Eski Türkçede isimden fiil yapan oldukça işlek bir ektir. Prof. Dr. Bang'a göre, bahis konusu ek, "kırmak" mânâsındaki sı- fiilinden önce -z ile -sız/-siz olumsuzluk eki yapılmıştır. Daha sonra -r ile gene aynı mânâda -sır/-sir sözleri türetilmiştir. Birer isim durumunda olan sır/sir'den önce -a/-e- ile sıra/-sire- fiilleri teşkil edilmiştir. Elde edilen bu yeni fiillerle de isim+fiil modeline uygun kagan+sıra-, il+sire- gibi birleşik fiiller kurulmuştur. Bir zaman sonra da söz konusu sıra/-sire- eklemiştir. Bu görüşü değiştiren her hangi bir gelişme henüz yoktur. Bunun genişlemiş bir ek olduğu muhakkaktır. Bu ek bu devir için menfilik ifade eden bir olmakla beraber, bu ekle yapılan fiiller geçissizdir. Fiillin üzerindeki menfi mânâ Bang'ın görüşünü doğrular niteliktedir.

il "ülke, vatan, millet, devlet"

ilsire- < il-sire- "ilsizleşmek, vatan ve devleti kaybetmek"

inç "rahat, huzur"

inçsiret- < inç-sire-t- "rahatsız etmek" (Alt. Gr.;US)

kagan "kağan, hakan"

kagansıra- < kagan-sıra- "kağansız kalmak, kağanının kaybetmek"

Yiti yüz er bolup ilsiremiş, kagansıramış budunug küngedmiş kuladmış budunug, Türk törüsin içgınımış budunug eçüm apam törüsünce yaratmış boş-

gurmuş (KT,D-13)

"Yedi yüz kişi olup, ilsizleşmiş, kağansızlaşmış* milleti, cariyeye olmuş, köle olmuş ve Türk töresini kaybetmiş milleti atalarımın töresince yeniden yaratmış ve yetiştirmiş."

urug "nesil, soy"

urugsırat- < urug-sıra-t- "neslini tüketmek, kökünü kurutmak"

Bunça işig küçük birtükgerü sakınmatı Türk budun ölüreyin urugsıratayın tir ermiş (KT,D-10)

"Bunca işi gücü verdikten sonra, düşünmeden Türk milletini öldüreyim, neslini tüketeyim der imiş."

tatig "tat"

tatıgsıra- < tatig-sıra- "tatını kaybetmek, tatsızlaşmak" (Alt. Gr.;US)

16. -ta/-te-

Bir kaç örnekte rastlanan az işlek bir ektir. Bunu -da/-de- ile beraber düşünmek belki de daha uygundur. Fakat yazılışları farklı olduğu için ayrı zikredilmesi uygun görülmüştür.

al "hile"

alta- < al-ta- "aldatmak" (Alt.Gr.;US)

ün "ses"

ün-te- < ün-te- "seslenmek" (Alt. Gr.;UB)

17. -u/-ü-

Geçissiz fiiller teşkil eden ve işlek olmayan bir ektir. Ancak bununla yapılan fiillerin sadece başka ekle genişlemiş olanları vardır.

alang "yorgun"

alangu- < alang-u- "yorulmak" (ETG)

bek "sağlam"

bekür- < bek-ü-r- "sağlamlaştırmak" (US)

bod "boya, renk" (Bkz.boy;US)

bodu- < bod-u- "yapıştırmak, süzmek, boyamak" (Alt.Gr.;US)

boş "serbest, boş"

boşu- < boş-u- "serbest bırakmak, günahını bağışlamak" (Alt.Gr.;US)

köz "göz"

közün- < köz-ü-n- "görünmek"

Közünmüş bilinmişçe orunlarta (ETŞ, 66)

"Göründüğü bilindiği yerlerde"

yol "yol"

yolun- < yol-u-n- "yola çıkmak, yolda olmak" (Alt.Gr.;US)

ORTA TÜRKÇE

a. KARAHANLI TÜRKÇESİNDE

Orta Türkçe devresinin temel kitabı olan Divanü Lugati't-Türk'te, isimlerden fiil yapan eklerden sadece -a/-e- ile -la/-le- zikredilmektedir. Halbuki o döneme ait metinler incelendiği zaman bu vazifeyi gören eklerin çok zengin ve çeşitli olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemeldir ki, Kaşgarlı'nın eserinin kaleme aldığı çağda, bizim şimdi tesbit ettiğimiz eklerin bir çoğu, ek oldukları bilinmeyecek şekilde kök ile kaynaşmıştır.

1. -a/-e-

Umumiyetle kök isimlerden gelen ve daha çok geçişli-etken fiiller teşkil eden işlek bir ektir. Hususiyle daha sonraki devrelere ve diğer şivelere nisbetle bu ek in böyle işlek oluşu, üzerinde durulmaya değer bir durumdur.

Sıfatlardan yapılan fiiller oluş ifade etmekte ve geçişsizdir.

aş "yemek"

aşa < aş-a- "aş yemek, yemek yemek"

Er aş aşadı (Div.III,253-13)

"Adam aş yedi"

at "ad, isim"

ata- < at-a- "ad vermek, lakab takmak"

Ol anga at atadı (Div.III,250-19)

"O, ona lakab taktı."

baş "yara"

başa- < baş-a- "kertük yapmak, yara açmak"

Ol yıgaçığ başadı (Div.II,265-24)

"O ağaçta bir takım kertikler açtı"

boyun "boyun"

boyna- < boyun-a- "dik başlı olmak, gururlanmak"

Tün kün tapun Tengrige boynamagıl (Div.III,377-13)

"Gece gündüz Tanrıya ibadet et gururlanma"

bulun "esir"

bulna- < bulun-a- "esir etmek"

Er yagırı bulnadı (Div.III,301-14)

"Adam düşmanı esir etti."

bez "bez, nakış"

beze- < bez-e- "süslemek, bezemek, nakış yapmak"

Bu begler kapugın siyaset bezer

"Siyaset bile beg ilini tüzzer (KB,2130)

"Bu beylerin kapısını siyaset süsler

Bey ülkesini siyaset ile düzene sokar."

elig "el"

elge- < elig-e- "elemek, elden geçirmek"

Ol un elgedi (Div.I,284-18)

"O un elledi"

esin "esinti, rüzgâr"

esne- < esin-e- "esmek"

Esin esnedi (Div.I,288-23)

köz "ateş, köz"

köze- < köz-e- "ateşi karıştırmak, toplamak"

Ol ot közedi (Div.III,265-7)

"O ateşi karıştırdı."

Ayrıca:

kariş "kariş"

karşa- < kariş-a- "karişlamak, kariş ile ölçmek" (Div.IV)

keviş "geviş"

kevşe- < keviş-e- "geviş getirmek" (Div.IV)

kın "ceza"

kına- < kın-a- "cezalandırmak, işkence etmek" (KB,3520)

kız "kız"

kıza- < kız-a- "kızlık bozmak" (Div.IV)

king "geniş"

kinge- < king-e- "genişlemek, danışmak" (KB-56)

köz "göz"

köze- < köz-e- "gözlemek" (Div.IV)

kulun "tay"

kulna- < kulun-a- "kısarak yavrulamak" (Div.IV)

kopuz "kapuz"

kopza- < kopuz-a- "kopuz çalmak" (Div.IV)

kurug "kuru"

kurga- < kurug-a- "kurumak" (Div.IV)

küç "güç, kuvvet, zor"

küçe- < küç-e- "zorlamak, zulm etmek" (Div.IV)

öt "borç"

öte- < öt-e- "ödemek"

tapınsa öter beg tapugcı hakın (KB,597)

"hizmetçe hizmet eder bey hakkını öder"

ört "yangın"

örte- < ört-e- "yakmak" (Div.IV)

töl "döl"

töle- < töl-e- "döllemek, yavrulamak" (Div.IV)

tüş "düş"

tüşe- < түş-e- "düş görmek"

yaz "yaz"

yaza- < yaz-a- "yaylamak, yazı geçirmek" (Div.IV)

Bu ek ile yapılmış fiillerin büyük bir kısmı bir başka fiil eki ile genişlediği zaman belli ölçüde mânâ değişikliğine uğramaktadır. Ayrıca bunlar ikinci eki almadıkları takdirde kullanılmamaktadır.

bargal- < barig-a-l- "gitmek üzere olmak"

Ölüm tutgaki tuttu öz bargalır (KB,5976)

Ölüm öncüsü beni tuttu, artık gitmek üzereyim"

batgal- < batig-a-l- "batmak üzere olmak"

Könüm batgalır teg yarumuz tünüm (KB,1072)

"Güneşim batmak üzeredir gecem artık aydınlanmayacak"

kelgel- < kel-i-g-e-l- "gitmek üzere olmak"

Sakınc kadgu mihnet manga kelgelir (KB,1074)

"Endişe kaygı ve mihnetlere doğru gitmek üzereyim"

Aşağıdaki genişlemiş fiillerin tabanları kullanılmıştır.

kutal- < kut-a-l- "mes'ut olmak" (Div.IV)

- suval- < suv-a-l- "su saçılmak" (Div.IV)
 ütel- < ütel- < üst-e-l- "artmak, çoğalmak" (Div.IV)
 ağrıkan- < ağrik-a-n- "ağrıdan şikayet etmek" (Div.IV)
 boymaş- < boyum-a-ş- "dolaşmak, karışmak" (Div.IV)
 koygaş- < koyug-a-ş- "koynuna girmek" (Div.IV)
 küreş- < kür-e-ş- "güreşmek" (Div.IV)
 sarmaş- < sarım-a-ş- "karışmak, süzülme" (Div.IV)
 tırmaş- < tırım-a-ş- "kaşınmak" (Div.IV)

2. -ad/-ed/-a-d/-e-d-

İsimlerden, oluş bildiren geçişsiz-dönüşlü fiiller teşkil eden işlek bir ektir. Bu, kanaatımızca, iki ayrı ekin (a-d/-e-d-) kaynaşması neticesinde teşekkül etmiştir.

- at "at"
 atat- < at-a-d- "tay at olmak, atlaşmak"
 Tay atattı (Div.I,206-10) "Tay at oldu"
 kut "saadet, devlet"
 kutad- < kut-ad- "kutlu olmak, saadetli olmak"
 Takı bir siliglik kılınacı köni
 İkiğü ajunda kutadur küni (KB,1663)
 "Ayrıca doğru hareket edenin iki dünyada da günü kutlu olur."
 mung "sıkıntı"
 mungad- < mung-ad- "bunalmak, sıkıntıya düşmek"
 Ukuşuz ökündi ayur ay ukuş
 Seringiz mungadur men artuk öküş (KB,1859)
 "Akılsız hayıflandı ve ey akıl ben sensiz çok bunalıyorum dedi."
 ulug "ulu, büyük"
 ulgad- < ulug-ad- "ulu olmak, büyüme"
 Oglan ulgadtı (Div.I,263-22)
 yarp "sağlam, iyi"
 yarpad- < yarp-ad- "iyileşmek, sağlamlaşmak"
 İgliğ yarpadtı (Div.II,351-14)
 "Oğlan akıllandı"
 er "er, erkek"
 ered- < er-ed- "erkekleşmek"
 Oglan ertetti (Div.I,208-15)
 "Oğlan erkek oldu"
 köp "çok"
 köped- < köp-ed- "çoğalmak"
 Hezine köpedür kutadur yolu (KB,2262)
 "Hazine çoğalır il mes'ud olur."
 körk "güzellik"
 körged- < körk-ed- "güzelleşmek"
 Kız körketti (Div. II,340-11)
 küç "güç, kuvvet"
 küçed- < küç-ed- "güçlenmek"
 Ya sevda küçedip mengim artadı ol (KB,6590)
 "Yahut sevda güçlenip zihnime tesir eder."

3. -ar/-er-

İsimlerden umumiyetle oluş bildiren geçişsiz-dönüşlü fiiller teşkil eden, işlek bir ektir. Hususiyle renk adlarından bu ek ile fiil yapılmaktadır.

- pus "sis"
 pusar- < pus-ar- "sislenmek, puslanmak"
 Kök pusardı (Div.II,78-1)
 "Gök sislendi, puslandı"
 sarig "sarı"
 sargar- < sarig-ar- "sararmak"
 Sargardı neng (Div.II,187-25)
 "Nesne sarardı"
 al "al, kırmızı"
 alar- < al-ar- "kızarmak"
 Talka alardı (Div.I,179-6)
 "Koruk kızardı"
 kök "gök, mavi"
 köger- < kök-er- "göğermek, gök rengini almak"
 Kögerdi neng (Div.II,84-10)
 "Nesne gögerdi"
 köl "göl"
 köler- < köl-er- "göl haline gelmek, su göllenmek"
 Kölerdi suv (Div.II,84-14)
 "Su göllendi"
 taz "daz, kel, çıplak arazi"
 tazar- < taz-ar- "kelleşmek"
 Tazardı neng (Div.II,77-11)
 "Nesne kelleşti"
 toz "toz"
 tozar- < toz-ar- "tozlanmak, toz kalkmak"
 Toz tozardı (Div.III,186-18)
 "Toz yükseldi"
 tün "gece, karanlık"
 tüner- < tün-er- "gece olmak, kararmak"
 Tünerdi yer (Div.II,86-2)
 "Yer karardı"
 üst "üst"
 üster- < üst-er- "üstün gelmek için yarış etmek"
 Ol manga üsterdi (Div.I,221-10)
 "Ol bana üstün gelmek için yarıştı"

4. -da/-de-

İsimlerden etken-geçişli, taklidi sözlerden ise oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil eden az işlek bir ektir.

- al "hile"
 alda- < al-da- "aldatmak, kandırmak"
 Ol yagını aldadı (Div.I,273-9)
 "O düşmanı aldattı"
 bag "bağ, düğüm"
 bagda- < bag-da- "güreşte sarmaya almak"
 Ol anung adakın bagdadı (Div.III,278-25)
 "O, onun ayağına sarma vurdu"
 ok "ok"
 okta- < ok-da- "ok atmak"
 Çerig küreşti-Oktagalı örtüşür (Div.II,97-16)

"Asker tutup güreşti-Ok atarak savaştılar"
iz "iz"

izde- < iz-de- "takib etmek"

Aya dost biliglig izin izdegil (Ah, 225)

"Ey dost bilgilinin yolunu takib et"

ün "ses, ün"

ünde- < ün-de- "seslenmek, çağırmak"

Ol meni ündedi (Div.I,273-2)

"O beni çağırdı"

Çeşitli sesleri taklit etmek üzere bu ek ile yapılmış fiillerin isim tabanları tek olarak kullanılmadığı için, onları ancak fiil halinde görebiliriz.

çıldı- < çıl-da- "çıldır çıldır etmek"

Ol kişte çıldadı (Div.III,281-5)

"O, ok torbasından çıldır çıldır etti"

sıgta- < sıg-da- "ağlamak"

Oglan sıgtadı (Div.III,725-12)

"Oğlan ağladı"

irde- < ir-de- "ardından gitmek, aramak" (Div.)

tıl "mania, engel"

tıl-da- < tıl-da- "duldalanmak, sipere girmek" (KB)

yin "iz" yinde- < yin-de- "aramak" (AH- 396)

5. -gar/-ger- < -g-a-r/-g-e-r- < -kar/-ker- < -k-a-r/-k-e-r-

Bir birleşik ek olduğu şüphe götürmeyen bu ekler muhtemeldir ki isimden -k/-k ile türemiş fiillere -ar/-er- ettirgenlik ekinin gelmesi ve ikisinin kaynaşması sonunda teşekkül etmiş olmalıdır. Bir diğer ihtimal de isim köklerinden önce -ı/-i/-u/-ü- ekleri ile fiil yapıp daha sonra -k/-k- ile tekrar isimleştirilme söz konusudur. Bu merhaleden sonra -a/-e- ekleri ile tekrar fiil yapılır ve oradan da -r- ettirgenlik eki ile genişletilmiştir. İki ünlü arasındaki -k/-k- sesleri sadalaşarak -g/-g- olmuş ve her iki şekilde kullanılış sahası bulmuş olmalıdır. Nitekim bu ekle teşekkül etmiş olan fiiller ettirgen fiillerdir.

mungkar- < munguk-ar- "bunalmak" (Div.IV)

içker- < içik-er- "içeriye sokmak" (Div.IV) gibi.

Bir başka ihtimal de, sonu -g/-g- ile biten isimlere -ar/-er- fiil yapma ekinin gelmesiyle kurulan fiil, vurgusuz hecenin düşmesi yüzünden yanlış bölününce, böyle bir ek ortaya çıkmış olabilir.

sarıg-ar- > sargar- < sar-gar- "sararmak" gibi.

Muhakkak olan şudur ki, mevcut örnekler arasında her iki şekilde teşekkül edenlere de rastlanmaktadır. O halde, bunlardan etken-geçişli durumda olanlar birinci ihtimale göre, oluş bildiren geçişsiz durumdakiler ise ikinci ihtimale göre izah edilmelidir.

Etken-Geçişli Fiiller:

and "yemin"

andgar- < and-gar- < andık-ar- "yemin ettirmek"

Ol anı andgardı (Div.I,226-11)

"O, ona and içirdi"

çın "doğru, gerçek"

çingar- < çın-gar- < cınık-ar- "tahkik etmek"

Ol işig çingardı (Div.III,182-21)

"O, işi araştırdı, tahkik etti"

suv "su"

suvgar- < suv-gar- < suvık-ar- "sulamak"

Ol at suvgardı (Div.II,188-20)

"O, atı suladı"

iç "iç"

içger- < iç-ger- < içik-er- "içeriye sokmak"

Ol atın evge içgerdi (Div.I,227-4)

"O, atı eve soktu."

Ayrıca:

atgar- < at-gar- < atık-ar- "ata binmek"

Ol meni atgardı (Div.I,225-7)

"O beni ata bindirdi"

otgar- < ot-gar- < otuk-ar- "otlatmak"

Ol at otgardı (div.I,225-11)

"O, atı otlattı"

tüpker- < tüp-ker- < tüpük-er- "aslını araştırmak"

Ol işig tüpkerdi (Div.II,179-9)

"O işin dibini araştırdı."

mungkar- < mung-kar- < munguk-ar- "bunaltmak"

Ol anı mungkardı (Div.III, 397-24)

"O, onu bunalttı"

Bu ek ile yapılmış ve oluş bildiren geçişsiz fiiller:

sütger- < süt-ger- "süt gibi sulu olmak"

Yoğurt sütgerdi (Div.II,189-9)

"yoğurt süt gibi oldu."

tazgar- < taz-gar- "kelleşmek, dazlak olmak"

Er başı tazgardı (Div. II,178-3)

"Adamın başı kelleşti."

6. -gır/-gir-

Bu da -gar/-ger gibi oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir. Yalnız onun kadar işlek değildir. Teşekkül tarzı da -gar/-ger- ekinin aynıdır.

say "sert taş"

saygır- < say-gır- < sayık-ır- "yer kara taşlı olayazmak"

Yer saygırdı (Div.III,193-23)

"Yer kara taşlı olayazdı"

taz "daz, kel"

tazgır- < taz-gır- < tazık-ır- "kelleşmek" (Div.IV)

toz "toz"

tozgır- < toz-gır- < tozık-ır- "tozlanmak"

Yer tozgırdı (Div.II,178-7)

"Yer tozardı, yerden toz kalktı"

7. -ı/-i-

Hem etken, hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan işlek bir ektir.

but "but, dal"

butı- < but-ı- "budamak" (Div.IV)

kan "kan"

kanı- < kan-ı- "kanamak" (Div.IV)

öng "ön"

öngi- < öng-i- "öne geçmek" (ETG)

öngin- < öng-i-n- "başka" kelimesi bu fiilden türemiştir.

sak "uyanık, dikkatli"

sakı- < sak-ı- "hayal gibi görünmek"
 Ol mening közüme sakıdı (Div.III,268-25)
 "Ö benim gözüme hayal gibi göründü"
 tat "tat"
 tatı- < tat-ı- "tatmak, tadına bakmak"
 Sücüg tatıting erse açığka anun (AH,209)
 "Eğer tatlı şey tattın ise acıya hazır ol"
 ud "uyku"
 udu- < ud-ı- "uyumak"
 Er udıdı (Div. III,259-25)
 Adam uyudu"
 yağır "yara"
 yağır- < yağır-ı- "yağır olmak"
 İçlik bolsa ât yağırmas (Div.I,104-25)
 "At sırtında keçe olsa, yağır olmaz."
 yıd "koku"
 yıdı- < yıd-ı- "kokmak, bozulmak"
 yıddı neng (Div.,260-13)
 "nesne bozulup koktu."
 bek "sağlam"
 beki- < bek-i- "sağlamlaşmak"
 ilig inçe bekip il ulı (KB,1772)
 "ülkenin temeli sağlamlaştı, hükümdar huzura kavuştu"
 kam "heyecan"
 kamu- < kam-ı- "heyecanlanmak" (KB-3854)
 adaş "arkadaş"
 adaşı- < adaşı-ı- "arkadaş olmak" (KB,501)
 köl "bağlı"
 köli- < köl-i- "gömmek" Yani ağacı veya fidanı toprağa bağlamak (Div.)
 kin "arka, son"
 kinil- < kini-l- "geç kalınmak, sona bırakılmak"
 kinilse bilig yetmez elig (KB,4389)
 "bilgi sona bırakılırsa, işde muvaffak olunmaz"
 ökül "çok"
 ökli- < ökül-i- "çoğalmak, yığılmak" (AH)
 öl "ıslak"
 öli- < öl-i- "ıslanmak"
 ton öliidi (Div. III,256-1)
 "elbise ıslandı"
 beg "bey"
 begi- < beg-i- "kız evlenmek, bey sahibi olmak" (Div.)
 tat < ta-t "tat" (KB)
 tatı- < tat-ı- "tat vermek" (KB,5627)
 yor "yol" ismi bu yo- kökünden türemiştir.
 yorı- yor-ı- "yürümek yol almak"
 yol isminin mevcudiyeti bir yo- fiilinin bulunduğunu ispat etmektedir.

8. -ır/-ir-

Çeşitli sesleri taklit eden fiiller yapan bu ek, umumiyetle tek başına hiç bir mânâ taşımayan "sözde isim" tabanlarına gelmektedir. Bu itibarla, -ır/-ir- ile teşkil edilen fiilleri kök ve ek olarak ayırmak doğru değildir.

bakır- < bak-ır- "bağırmaq" (Div.IV)
 bıkır- < bık-ır- "homurdanmaq" (Div.IV)
 çakır- < çak-ır- "çağırmaq, seslenmek" (Div.IV)
 kakır- < kak-ır- "boğazı gürültülü bir şekilde temizlemek" (KB, 4113)

9. -k/-k-

İsimlerden çoğunlukla oluş bildiren ve geçişsiz fii türeten işlek bir ektir. Umumiyetle kök isimlere gelmektedir.

Ünsüzle biten tabanlara -ı/-i/-u/-ü- seslerinden biri ile bağlanmaktadır.

agu "zehir"
 aguk- < agu-k- "zehirlenmek"
 al "alt, aşağı" alık < al-ı-k- "alçalmak" (Div.)
 er aguktu (Div.I,191-18)
 "adam zehirlendi"
 at "ad, isim"
 atık- < at-ı-k- "ismi yayılmak, ünlü olmak"
 atıkmuş siz ölse kargış bulur (KB,246)
 "adı kötüye çıkmış kişi öldükten sonra beddua alır"
 bagır "bağır, göğüs"
 bagırk- < bagır-ı-k- "bağrı içine çökmek"
 aç er bagırktı (Div.I,227-9)
 "aç adamın bağrı içine çöktü"
 baş "baş"
 başık- < baş-ı-k- "baş olmak"

Bu fiilden başkan / baş-ı-k-gan kelimesi ile başka / baş-ı-k-a edatı türetilmiştir.

and "yemin"
 andık- < and-ı-k- "yemin etmek"
 er andıktı (Div.I) "er yemin etti, adam yemin etti"
 bir "bir"
 birik- < bir-i-k- "birikmek"
 Tili köngli birle biriker sözi (KB,862)
 "dili ile gönü bir olanın sözü bir olur."
 çav "ün"
 çavık- < çav-ı-k- "ün sahibi olmak"
 er çavıktı (Div.III,117-13)
 "adam ün sahibi oldu"
 çın "doğru, gerçek"
 çınık- < çın-ı-k- "doğrulanmak, gerçekleşmek"
 söz çınıktı (Div.II,117-16)
 "söz gerçekleşti"
 iç "iç"
 içik- < iç-i-k- "savaşta teslim olmak"
 tını yeme üçükti-eri atı içikti (Div.II,118-16)
 "onun sesi kısıldı atı ve adamı teslim oldu"
 kar "kar"
 karık- < kar-ı-k- "göz kardan kamaşmak"
 er közi karıktı (Div. II,116-20)
 "adamın gözü kardan kamaştı"
 kin "arka, son"
 kinik- < kin-i-k- "gecikmek"
 kinikmiş bar erse yime aş yitür (KB,4652)

"gecikmiş kimse olursa ona da yemek ver"
 kir "kir"
 kırık- < kır-i-k- "kirlenmek"
 ton, kırık (Div.II,117-9)
 "elbise kirlendi"
 mung "sıkıntı"
 munguk- < mung-u-k "bunalmak"
 munguksa yağı yüz ölümke urur (KB,2381)
 kodı "aşağı"
 koduk- < kodı-k- "aşağı koymak" (Alt.Gr.)
 öz "kendi"
 özik- < öz-i-k- "benlik iddia etmek"
 özge < öz-i-k-e edatı bu fiilden türemiştir.

Ayrıca:

say "sert taş"
 sayık- < say-ı-k- "yer kara taşlı olmak" (Div.IV)
 tar "dar"
 tarık- < tar-ı-k- "daralmak" (Div.IV)
 tat "pas"
 tatık- < tat-ı-k- "paslanmak" (Div.IV)
 tıl "dil"
 tılık- < tıl-ı-k- "dillenmek, dile düşmek" (Div.IV)
 tusu "şifa"
 tusuk- < tusu-k- "şifalı gelmek" (Div.IV)
 yaş "yaş, ıslak"
 yaşık- < yaş-ı-k- "göz yaşarmak" (Div.IV)
 yat "yabancı"
 yatık- < yat-ı-k- "yabancılaşmak" (Div.IV)
 yağı "düşman"
 yağık- < yağı-k- "düşmanlaşmak" (Div.IV)

Aşağıdaki örnekler ise oluş değil, hareket bildiren etken fiillerdir.

tag "dağ"
 tagık- < tag-ı-k- "dağa çıkmak, dağa kaçmak"
 taş "dış"
 taşık- < taş-ı-k- "dışarı çıkmak"
 uç "uç,son"
 uçuk- < uç-u-k- "sonuna varmak"

10. -la/-le-

Her türlü isimden etken, hem oluş bildiren hem de taklidi mahiyette fiiller teşkil eden çok işlek bir ektir. Bunun ne kadar çeşitli kullanılışta fiiller yaptığını bütün ayrıntıları ile gösterebilmek için, tesbit ettiğimiz örnekleri sırasıyla sunuyoruz:

a. İsimdeki vasfı başkasına atfeden fiiller:

akı "cömert"
 akıla- < akı-la- "cömert saymak, cömert olarak kabul etmek" (Div.IV)
 ayığ "kötü"
 ayıgla- < ayığ-la- "kötülemek, kötü saymak" (KB,4463)
 az "az"
 azla- < az-la- "azımsamak, az görmek" (KB,4463)
 bedük "büyük"
 bedükle- < bedük-le- "büyük saymak" (Div. IV)

beg "bey"
 begle- < beg-le- "bey saymak, bey kabul etmek" (Div.IV)
 karı "yaşlı"
 karıla- < karı-la- "yaşlı görmek, yaşlı saymak" (Div.IV)
 sart "tâcir"
 şartla- < sart-la- "tâcir saymak" (Div.IV)

b. İsimdeki vasfı başka nesneye katan fiiller:

agu "ağı, zehir"
 agula- < agu-la- "zehirlenmek, zehir vermek, zehir katmak" (Div. IV)
 em "ilaç"
 emle- < em-le- "ilaçlamak, ilaç vermek, ilaç katmak" (Div.IV)
 öt "öğüt, nasihat" (KB,1356)
 ötle- < öt-le- "öğüt vermek, nasihat etmek, tavsiye etmek"
 sanga ötler emdi bağır sak özün (KB,2204)
 suv "su"
 suvla- < suv-la- "sulamak, su vermek" (Div.IV)
 tuz "tuz"
 tuzla- < tuz-la- "tuz katmak" (Div.IV)
 yar "tükürük"
 yarla- < yar-la- "tükürük atmak, tükürmek" (Div.IV)

c. İsimdeki vasfı nesneye kazandıran fiiller:

arığ "temiz"
 arıgla- < arığ-la- "arılaştırmak, temiz olanı seçmek" (Div.IV)
 kök "kök"
 kökle- < kök-le- "bir işin esasına, köküne vakıf olmak" (KB-1492)
 tüp "dip, kök, asıl, temel" (Div.)
 tüple- < tüp-le- "kökünü aramak" (Div.IV)
 talu "iyi, seçkin"
 talula- < talu-la- "seçkin hale getirmek, iyiyi seçmek" (AH,478)

ç. İsmi ifade ettiği nesneyi üreten fiiller:

çagır "şıra"
 çağır-la- < çağır-la- "şıra yapmak, şıra imal etmek" (Div.IV)
 çörek "çörek"
 çörekle- < çörek-le- "çörek yapmak" (Div.IV)
 et "et"
 etle- < et-le- "et hazırlamak, etliki yapmak" (Div.IV)
 kadiş "kayış"
 kadişla- < adış-la- "kayış yapmak" (Div.IV)
 sarığ "sarı"
 sarıgla- < sarığ-la- "sarı hale getirmek" (Div.IV)

d. İsmi ifade ettiği vasıftan arınmayı bildiren fiiller:

aruk "yorgun"
 arukla- < aruk-la- "yorgunluktan kurtulmak, dinlenmek" (Div.IV)
 yağır "yara"
 yağır-la- < yağır-la- "yarayı iyi etmek, yaradan kurtulmak" (Div.IV)

e. İsmi ifade ettiği nesneyi vasıta olarak kullanma bildiren fiiller:

aya "avuç içi"
 ayala- < aya-la- "el ayalarını birbirine vurmak" (Div.IV)
 boyun "boyun"
 boyunla- < boyun-la- "boyunla vurmak" (Div.IV)

- azığ "azı dişi"
 azıgla- < azığ-la- "azı dişi ile ısırarak" (Div.IV)
- f. İsmi ifade ettiği nesneye yönelen fiiller:
 adak "ayak"
 adakla- < adak-la- "ayağa vurmak"
 ağız "ağız"
 ağızla- < ağız-la- "ağıza vurmak" (Div.IV)
 bağır "bağır"
 bağır-la- < bağır-la- "bağırına vurmak" (Div.IV)
 karın "karın"
 karınla- < karın-la- "karına vurmak" (Div.IV)
 töş "döş"
 töşle- < töş-le- "döşüne vurmak" (Div.IV)
- g. İsimdeki vasfın kazanıldığını gösteren fiiller:
 adığ "aynı"
 adığla- < adığ-la- "ayınlaşmak" (KB,2311)
 anuk "hazır"
 anukla- < anuk-la- "hazırlamak, hazır olmak" (Div.IV)
 arslan "arslan"
 arslanla- < arslan-la- "aralanlaşmak, arslan gibi olmak" (KB,2314)
 beling "korku"
 belingle- < beling-le- "korkmak" (KB,6618)
 ig "hastalık"
 igle- < ig-le- "hasta olmak, hastalanmak" (Div.IV)
 ud "sığır" udla- < ud-la- "sığırlaşmak, sığır gibi olmak" (KB,4770)
- h. İsmi ifade ettiği nesneyi kendi kendisi için kullanmayı bildiren fiiller:
 çaruk "çarık"
 çarukla- < çaruk-la- "çarık giymek" (Div.IV)
 köğ "yeşillik"
 köğle- < köğ-le- "hayvan yeşil ot yemek" (Div.IV)
 kuş "kuş"
 kuşla- < kuş-la- "kuş avlamak" (Div.IV)
 mün "çorba"
 münle- < mün-le- "çorba içmek" (Div.IV)
 suv "su"
 suvla- < suv-la- "su içmek" (Div.IV)
 sözle- "söylemek" (Div.)
 söğ "söz"
 sö-g < sö-g-le-
 sövle- < sö-g-le- "söylemek" (Div.)
- i. İsmi ifade ettiği nesneye bağlı olarak davranıldığını gösteren fiiller:
 erte "sabah, erken"
 ertele- < erte-le- "erken başlamak" (Div.IV)
 ırk "kâhin"
 ırkla- < ırk-la- "kâhinlik etmek" (Div.IV)
 isig "sıcak"
 isigle- < isig-le- "sıcakta gitmek" (Div.IV)
 taş "dış"
 taşla- < taş-la- "dışarı gitmek" (Div.IV)
 yok "üst, yukarı"

- yokla- < yok-la- "yukarı çıkmak" (AH,101)
- i. Taklidi fiiller:
 ahla- < ah-la- "ah etmek, ah çekmek" (Div.IV)
 angıla- < angı-la- "anırmak" (Div.IV)
 bozla- < boz-la- "deve böğürmek" (Div.IV)
 çağıla- < çağı-la- "çağlamak" (Div.IV)
 ıgla- < ıgı-la- "ağlamak" (Div.IV)
 kakıla- < kaka-la- "kazlar kakakak diye bağırarak" (KB,4198)

11. -ra/-re/-rı/-ri-

Umumiyetle sesleri taklit yahut çeşitli hareketleri tavsif eden fiiller yapan işlek bir ektir.

Bu çeşit fiillerde kök ile eki ayırmak mümkün değildir. Çünkü asıl mânâ ektedir. O kaldırdığı takdirde isim durumundaki taban tek başına hiç bir şey ifade etmemektedir.

- bukra- < buk-ra- "hayvan sıçramak"
 at suçadı bukradı (Div.III,279-13)
 "at sıçradı çamışlık etti"
 cılra- < cıl-ra- "çıldır çıldır etmek"
 ok kişiye cılradı (Div.III,281-5)
 "ok sadakta çıldır çıldır etti"
 çıkra- < çık-ra- "gıcırdamak"
 tiş çıkırdı (Div.III,280-23)
 "diş gıcırdadı"

Bu fiilin çikre- şekli de vardır.

- ekmekte taş çikredir (Div.III,280-29)
 "ekmeğin içinde taş gıcırdadı."
 çingra- < çing-ra- "çınlamak"
 ol kongragu çingradı (Div.III,402-9)
 "çam ağacı çınladı"
 çokra- < çok-ra- "su kaynamak"
 mungar çokradı (Div.III,280-13)
 "pınar kaynadı"
 ingra- < ing-ra- "deve inlemek"
 ingan ingrassa botu bozlar (Div.I,120-18)
 "dişi deve inleyince potuk ses verir."
 kökre- < kök-re- "kükremek, gürlemek"
 öpmem kelip ogradım
 arslanlayı kökredim (Div.I,125-13)
 "öfkem geldi yürüdüm, arslan gibi kükredim"
 mangra- < mang-ra- "bağırarak"
 er mangradı (Div.III,402-24)
 "adam bağırdı"
 müngre- < müng-re- "böğürmek"
 ud müngredi (Div.III,403-1)
 "öküz böğürdü"
 tikre- < tik-re- "ses vermek"
 at adaki tikredi (Div.III,280-1)
 "atın ayağı tik tik ses verdi"

12. -sa/-se-

Karahanlı sahasında fiilden fiil yapan bir ek olarak da kullanılan -sa/-se-, isimlerden de aynı mânâ ve mahiyette fiiller türeten işlek bir ektir. Ekin bu

durumu aslında Türk dilinin umumî kaidelerine aykırıdır. Çünkü Türkçe'de fiilden fiil türeten eklerle isimden fiil türeten ekler ayrıdır. Yani aynı ek hem fiil tabanına hem de isim tabanına gelmez. Fakat -sa/-se- bu kaidenin dışında kalmıştır. Gerçi aynı istisnâî durum -a/-e- ve -k/-k- eklerinde de görülmektedir. Ancak -sa/-se- kadar işlek değildir.

Bu ek ile yapılan fiiller menşe bakımından iki türlüdür.

a. Fiil isimlerinden türeyen fiiller:

Bunlar kök fiilin ifade ettiği hareket veya oluşa karşı bir temayül, bir istek bildirmektedir:

Umumiyetle de fiilin dayandığı isim tabanı yalın olarak kullanılmayıp, ancak -sa/-se- ekine temel teşkil etmek üzere yapılmış gibidir. Ayrıca bu çeşit isim tabanları umumiyetle -r- ve -l- ile biten fiillerden ve genellikle -g/-g- ekleri ile teşkil edilmiştir.

alıgsa- < alıg-sa- "almak istemek"

ol andın yarmak alıgsadı (Div.I,281-18)

"o, ondan para almak istedi"

barıgsa- < barıg-sa- "varmak istemek, gitmek istemek"

ol evge barıgsadı (Div.I,281-10)

"o, eve gitmek istedi"

berigse- < berig-se- "vermek istemek, vereyazmak"

ol manga tavar berigse (Div.III,334-16)

"o, bana mal vermek istedi"

biligse- < bilig-se- "bilgili olmak istedi"

oglan biligse (Div.III,334-13)

"çocuk bilgili olmak istedi"

keligse- < kelig-se- "gelmek istemek"

ol manga keligse (Div.III,335-3)

"o bana gelmek istedi"

Ayrıca:

kirigse- < kirig-se- "girmek istemek" (Div.IV)

körügse- < körüg-se- "görmek istemek" (Div.IV)

ölügse- < ölüg-se- "ölmek istemek" (Div.IV)

satıgsa- < satıg-sa- "satmak istemek" (Div.IV)

turugsa- < turug-sa- "durmak istemek" (Div.IV)

b. Nesne isimlerinden türeyen fiiller:

Bunlar, fiil tabanını teşkil eden nesneye karşı duyulan arzu ve ihtiyacı bildirmektedir.

aş "yemek"

aşsa- < aş-sa- "yemek yemek istemek"

er aşsadı (Div.I,277-3)

"adam aş yemek istedi"

bağır "ciğer"

bağırsa- < bağır-sa- "canı ciğer istemek"

er bağırsadı (Div.III,332-21)

"adamın canı ciğer istedi"

balık "balık"

balıksa- < balık-sa- "canı balık yemek istemek"

er balıksadı (Div.III,334-9)

"adam balık yemek istedi"

egir "ilaç"

egirse- < egir-se- "ilaca ihtiyaç duymak"

er egirsedi (Div.I-302-20)

"adam ilaç almak istedi"

erük "erik"

erükse- < erük-se- "canı erik istemek"

er erüksedi (Div.I,303-4)

"adamın canı erik istedi"

Ayrıca:

ev "ev"

evse- < ev-se- "evi özlemek" (Div.IV)

et "et"

etse- < et-se- "canı et istemek" (Div.IV)

kap "kap"

kapsa- < kap-sa- "kaplamak istemek" (Div.IV)

kök "gök yüzü"

kökse- < kök-se- "göğe çıkmak istemek" (KB,4830)

tatıg "tatlı"

tatıgsa- < tatıg-sa- "canı tatlı istemek" (Div.IV)

ulug "büyük"

ulugsa- < ulug-sa- "bir şeyin büyüğünü istemek" (Div.IV)

13. -sı/-si-

Bu ek ismin ifade ettiği nesneye veya mefhumla karşı temayül yahut yaklaşma bildiren fiiller yapmaktadır. Fazla işlek değildir.

kurug "kuru"

kurugsa- < kurug-sı- "kurumaya yüz tutmak"

neng kurugsadı (Div.III,334-4)

"nesne kurumaya yüz tuttu"

suv "su"

suvsa- < suv-sı- "sulu olmak, sulanmak"

sirke suvzadı (Div.III,284-22)

"sirke sulandı, sulu oldu"

yag "yağ"

yagsı- < yag-sı- "yağ tadını almak, yağmsı olmak"

yakrı yagi yagsımaz (Div.III,305-2)

"iç yağı yağın yerini tutmaz"

14. -sın- / -sin- / -sın- / -si-n-

İsimden fiil yapan -sı/-si- üzerine -n- dönüşlülük ekinin gelmesiyle kurulan bu ek de, -sa/-se- gibi iki çeşit isim tabanından fiil türetmektedir.

a. Fiil isimlerinden türeyen fiiller:

Bunlar, kök fiilin ifade ettiği hareket ve oluşu vuku' bulmadığı halde, vuku' buluyormuş gibi gösterir mahiyettedir.

Bu ekin dayandığı fiilden türemiş isimler yalın olarak kullanılmazlar. Onlar -sın-/sin- için temel olmak üzere yapılmışlardır. Bundan dolayı taban ile eki ayırmak bahis konusu değildir.

barımsın- < bar-ı-m-sın- "gidiyormuş gibi görünmek"

ol evge barımsındı (Div.III,258-26)

"o gitmediği halde, eve gidiyor göründü"

bilemsin- < bil-e-m-sin- "biler görünmek"

bıçak bilemsindi (Div.II,262-9)

"bıçak biler göründü"

kelimsin- < kel-i-m-sin- "gelir gibi görünmek"
 ol kelimsindi (Div.III,259-7)
 "o, geliyor gibi göründü"
 külümsin- < kül-ü-m-sün- "güler gibi görünmek"
 er külümsindi (Div.III,259-10)
 "adam güler göründü, gülümsedi"
 tarımsın- < tar-ı-m-sın- "ekler gibi görünmek"
 ol tarıg tarımsındı (Div.III,259-3)
 "o ekin ekiyormuş gibi göründü"
 yemsin- < ye-m-sin- "yiyiyor gibi görünmek"
 er aş yemsindi (Div.III,108-18)
 "adam yemediği halde yiyiyor göründü"

b. Kök isimlerden yapılan fiiller:

Bunlar, ismin ifade ettiği nesne veya mefhumu sahiplenme yahut özenme bildiren fiillerdir.

er "erkek"
 ersin- < er-sin- "erkekleşmek"
 ogul ersindi (Div.I,253-11)
 "oğlan erkekleşti"
 ev "ev"
 evsin- < ev-sin- "evi benimsemek, kendi evi saymak"
 ol bu evni evsindi (Div.I,253-14)
 "o, bu evi kendi evi saydı"
 yer "yer, mekan"
 yersin- < yer-sin- "bir yeri yurt edinmek"
 er yerig yersindi (Div.III,109-15)
 "adam o yeri yurt edindi, o yere yerleşti"

15. -sıra/-sire-

Eski Türkçe döneminde rastlanılan -sıra/-sire- eki bu sahada çok nadir görünmektedir. Anlaşıyor ki esasen işlek olmayan bu ek eski metinlerden donmuş şekiller halinde intikal etmiştir.

baş "baş"
 başsıra- < baş-sıra- "başsız bırakmak, ölçüyü kaçırmak"
 kara karnı todsa tili başsırar (KB,4329)
 "cahil halkın karnı doyarsa dili ölçüyü aşar"

16. -u/-ü-

İsimlerden umumiyetle oluş bildiren geçişsiz-dönüştü fiiller teşkil eden işlek bir ektir. Nadiren geçişli-etken fiiller de türetmektedir.

agır "ağır"
 agru- < ağır-u- "ağırlaşmak"
 bu Aytoldının kör iği agrudı (KB,1115)
 "Aytoldunun hastalığı ağırlaştı"
 bay "zengin"
 bayu- < bay-u- "zenginleşmek"
 bayur budnı barça kör itlür ajun (KB,895)
 "halk zenginleşir, dünya düzelir"
 bek "berk, sağlam"
 bekü- < bek-ü- "berkişmek, sağlamlaşmak"
 tügün berküdi (Div.III,270-1)
 "dügüm berkişti"

boş "boş, serbest"
 boşu- < boş-u- "boşaltmak, serbest kalmak"
 anıng özi boşudı (Div.III,266-2)
 "onu içi boşaldı"
 kalın "kalın"
 kalnu- < kalın-u- "kalınlaşmak"
 yufka neng kalnudu (Div.III,302-12)
 "yufka şey kalınlaştı"
 king "geniş"
 kingü- < king-ü- "geniş olmak" (KB,5657)
 kız "pahalı"
 kızu- < kız-u- "pahalanmak"
 tavar kızudı (Div.III,265-1)
 "mal pahalandı"
 tar "dar"
 taru- < tar-u- "daralmak, darda kalmak"
 ceza kılma ya renç idisi tarup (AH,464)
 "ey ızdıraplı kişi daralıp da fazla şikayet etmek"
 taş "dış, dışarı"
 taşu- < taş-u- "dışarı çıkarmak, taşımak"
 ol evge yarmak taşudı (Div.III,266-14)
 "o, eve para taşıdı"

b. HAREZM TÜRKÇESİNDE

1. -a/-e-

İsimlerden hem etken-geçişli, hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil eden işlek bir ektir.

aş "yemek"
 aşı- < aş-a- "yemek yemek"
 bu yanglıg ol ni aşar ni içer su (HŞ,2451)
 "böylece o ne yemek yer nedde su içer"
 at "isim"
 ata- < at-a- "adlandırmak"
 imdi bi-sütün tip atayurlar (HŞ,2560)
 "şimdi Bi-sütün diye adlandırıyorlar."
 oyun "oyun"
 oyna- < oyun-a- "oynamak"
 gehi nerd bu baht üzre ol bıg (HŞ,4247)
 "bazan o bey bahtına tavla oynar"
 ağır "ağır"
 agra- < ağır-a- "ağırlaşmak" (ME,27-6)
 ağız "ağız"
 agza- < ağız-a- "söylemek" (ME,173-6)
 bulun "esir"
 bulna- < bulun-a- "esir etmek" (ME,180-4)
 mengiz "gibi, benzer"
 mengize- < mengiz-e- "benzemek" (ME,34-7)
 yakın "yakın"
 yaknaş- < yakın-a-ş- "yaklaşmak" (ME,126-3)

yarlık "buyruk , ferman"
 yarlıka- < yarlık-a- "bağışlamak, affetmek"
 kim iy şah yarlıka ançak yazukla (HŞ,362)
 "ey şah o kadarcık günahı ile onu affet"
 yaşın "şimşek"
 yaşna- < yaşın-a- "şimşek çakmak" (ME,176-3)
 köz "göz"
 köze- < köz-e- "arzu etmek"
 yırak yirdin közep kildim tapuğu
 "uzak yerden eşliğini arzu edip keldim"
 til "dil"
 tile- < til-e- "dilemek"
 tilep tapmadı hiç fırsat barurga (HŞ,2008)
 "gitmek dileyip buna hiç fırsat bulmadı"

Bu ek ile yapılan bir çok fiil, yalın olarak değil de umumiyetle -l-, -n-, -ş- ve -t- gibi fiilden fiil yapan eklerle genişlemiş durumda kullanılmaktadır. Meselâ:

orunat- < orun-a-t- "yerleştirmek" (HŞ,1539)
 kingeş- < king-e-ş- "iştişare etmek" (HŞ,772)
 yanaş- < yan-a-ş- "yanaşmak" (HŞ,1364)
 yokal- < yok-a-l- "tükenmek" (HŞ,4526)
 uvtan- < uvut-a-n- "utanmak" (HŞ,213) gibi
 san "sayı"
 sana- < san-a- "saymak, hesaplamak" (ME,57-6)

2. -ar-/er-

İsimlerden daha çok oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan bu ek, umumiyetle renk adlarına gelmektedir.

ak "ak, beyaz"
 akar- < ak-ar- "ağarmak" (HŞ,4243)
 baş "baş,uç"
 başar- < baş-ar- "başarmak, sonuçlandırmak" (HŞ,2750)
 sarıg "sarı"
 sargar- < sarıg-ar- "sararmak" (HŞ,976)
 yaş "taze"
 yaşar- < yaş-ar- "yeşermek" (HŞ,2763)
 köger- < kök-er- "filizlenmek" (ME,144-7)
 kut "saadet"
 kutar- < kut-ar- "kurtarmak" (ME,45-8)
 suvar- < suv-ar- (ME,54-4)

3. -ay-/ey-

Eski Türkçe'deki -ad-/ed- eki, bu sahada -d-'nin inkişafı sebebiyle, -ay-/ey- şeklinde görülmektedir. Ancak nadir örneklerde kullanılmıştır.

ulug "büyük"
 ulgay- / ulug-ay- / ulug-ad- "büymek"
 yigitlikni niçe özinde tutgay biraz ulgaysa tohsunluk unutgay (HŞ,4393)
 "yigitliği özünde nasıl tutacak/biraz büyürse hasarılığı unuttur."

4. -da-/de-

İsimlerden etken-geçişli fiiller teşkil eden az işlek bir ektir.

al "hile"
 alda- < al-da- "aldatmak"

kerekmez kim sücüg söz birle aldap (HŞ,1333)

"tatlı söz ile aldatmak gerekmez"

iz "iz, yol, nişan"

izde- < iz-de- "aramak, istemek"

bu işke kirtü çâre izdeyürler (HŞ,623)

"bu işe iyi bir çare arıyorlar"

ün "ses"

ünde- < ün-de- "seslenmek, çağırmak"

İnayet ündedi Kutb-ı hazinnı (HŞ,53)

"Mahzun Kutup inayet diye seslendi"

çın "doğru"

çındar- < çın-da-r- "incelemek, doğruluğunu araştırmak" (ME,72-6)

5. -gar/-ger-

Bu eke ait örneğe rastlanmıştır. Çünkü -gar/-ger- esas itibarıyla bir fiil yapma eki olmayıp, yarış heceleme neticesinde teşekkül etmiştir.

su "su"

sugar- < su-gar- "sulamak"

bagırdın sugarıp bu van bağını (HŞ,37)

"bu can bağını göğüsten sulayıp"

kut "saadet"

kutgar- < kut-gar- < kut-u-g-a-r- "kurtarmak" (ME,8-5)

6. -ı/-i-

Az kullanılan bir ek olup, daha çok yabancı asıllı kelimelerden fiil türetmektedir.

agaz "başlama"

agazı- < agaz-ı- "başlamak"

agazıdı nevâ-yı âşıkâne (HŞ,2084)

"âşıkâne nağme başladı"

renc "zahmet, eziyet"

renci- < renc-i- "zahmet çekmek, incinmek"

isig kıldı tip rencime (HŞ)

bay "zengin"

bayı- < bay-ı- "zenginleşmek" (ME,42-5)

berk "sağlam"

berki- < berk-i- "sağlamlaştırmak" (ME,158-8)

7. -ırka/-irke-

Bu eke ait iki örneğe rastlanılmıştır.

tang "hayret"

tangırka- < tang-ırka- "hayrete düşmek"

tangırkap barmakingrı tişlegeysen (HŞ,1165)

"hayrete düşüp parmağını ısıracaksın"

dang "hayret"

dangırka- < dang-ırka- < dang-ı-r-ı-k-a- (ME,166-4)

esirke- < es-irke- "korumak, himaye etmek, kıyamamak"

oyatmadı esirkep yarin ol yar (HŞ,4489)

8. -k/-k-

Oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil eden az işlek bir ektir.

and "yemin"

andık- < and-ı-k- "yemin etmek, and içmek" (ME,59-7)

tar "dar"

tarık- < tar-ı-k- "daralmak, darlanmak"

kalıp yalguz tidi köngli tarıksun (HŞ,3113)
 "dedi ki yalnız kalıp gönü darlansın"

9. -la/-le-

Her çeşit isimden, hem etken-geçişli, hem oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan çok işlek bir ektir.

agır "ağır"

agırla- < ağır-la- "ağırlamak, saygılı davranmak"

Medayına ni teg kim yitti Şirin

"Ağırlap utru çıktı Hüsrev ildin (HŞ,4096)

"Şirin Medayine vardıği zaman Hüsrev onu karşılayıp ağırladı"

arzu "istek"

arzula- < arzu-la- "istemek, arzu etmek"

Tiyü şah kayra yarın arzulay / Yana başladı Şirinni tileyü (HŞ,2886)

"Şah sevgilisini arzulayarak Şirin'i istemeye tekrar başladı."

bağış "bağış"

bağışla- < bağış-la- "bağışlamak, hibe etmek"

bağışlar irdi her biringe bir genc (HŞ,1119)

"her birine bir hazine bağışladı"

bir "bir"

birle- < bir-le- "Allah'ın birliğini dile getirmek" (ME,94-8)

ferman "ferman"

fermanla- < ferman-la- "ferman buyurmak"

anga fermanladı aç tiyü hak din (HŞ,120)

"ona hak dini aç diye ferman buyurdu"

hıram "salınma"

hıramla- < hıram-la- "salınmak, salınarak yürümek"

hıramlap yitti ol kaglarka ol hur (HŞ,2672)

"o huri salınarak o dağa vardı"

sakış "sayı"

sakışla- < sakış-la- "saymak, hesaplama"

yana Şirviye sakışlap köngüldi (HŞ,4515)

"gene Şirviye köngülünden hesaplayıp"

tang "hayret, taaccüp"

tangla- < tang-la- "hayret etmek"

köngül ıçkındı ildin tanglayu ol (HŞ,2371)

"o, hayret ederek, gönül elden kaçtı"

toy "ziyafet"

toyla- < toy-la- "ziyafet vermek"

nökerlerni me bir kün toylasamız (HŞ,1022)

"arkadaşlarına da bir gün ziyafet versek"

aziz "aziz"

azizle- < aziz-le- "taziz etmek, hürmet göstermek"

azizlegil kim aşnu har kaldın (HŞ,2792)

"onu taziz et zira önce hor gördün"

bala "yavru, çocuk"

balala- < bala-la- "yavrulamak" (ME,70-2)

eder "eyer"

ederle- < eder-le- "eyerlemek"

ederleng tidiler Şebdiz ü Gülgün (HŞ,1596)

"Şebdiz ve Gülgün isimli atları eyerleyin dediler"

ig "hastalak"

igle- < ig-le- "hastalanmak"

kamug ig iglegen hem ölmez ahır (HŞ,4430)

"bütün hastalananlar neticede ölmez"

iş "iş"

işle- < iş-le- "iş yapmak, çalışmak"

bir ay işledi hoş arık yitürdi (HŞ,2394)

"bir ay çalıştı yorgunluk geldi"

kiçik "küçük"

kiçikle- < kiçik-le- "küçük görmek"

kiçiklep körmegil özüngni sen hem (HŞ,4457)

"sen kendini küçük görme"

tiş "diş"

tişle- < tiş-le- "dişlemek, ısırma"

Tangırkap barmakingni tişlegeysen (HŞ,1165)

"şaşıp parmağını dişleyeceksin"

Nazarî bakımdan her isme gelmesi mümkün olan bu ek, bir çok örneklerde, yalın ve tek başına değil, ancak -n- yahut -ş- fiilden fiil yapma ekleriyle genişlemiş durumda kullanılmaktadır. Meselâ, aşağıdaki fiillerden -n- ve -ş- ekleri kaldırıldığı takdirde, geride kalan gövde kullanılmamaktadır.

anuklan- < anuk-la-n- "hazırlanmak" (ME,188-7)

atlan- < at-la-n- "ata binmek" (HŞ,3064)

hoşlan- < hoş-la-n- "zevk almak, memnun olmak" (HŞ,1927)

efkelen- < efke-le-n- "öfkelenmek" (HŞ,1658)

katıgılan- < katıg-la-n- "tahammül etmek" (HŞ,2039)

küçlen- < küç-le-n- "güç kazanmak" (HŞ,2698)

yüreklen- < yürek-le-n- "içlenmek, içi burkulmak" (HŞ,375)

cüft "çift"

cüftlen- < cüft-le-n- "evlenmek" (ME,186-6)

din, "din"

dinlen- < din-le-n- "dine girmek" (ME,171-5)

döre "töre"

dörelen- < döre-le-n- "töreye uymak" (ME,141-6)

köngül "gönül"

köngülleş- < köngül-le-ş- "heveslenmek" (ME,66-2)

kul "kul, köle"

kullan- < kul-la-n- "köle yapmak" (ME,216-6)

sözleş- < söz-le-ş- "karşılıklı sözleşmek"

paylaş- < pay-la-ş- "bölüşmek" (HŞ,1988)

yaklaş- < yak-la-ş- "yakınlaşmak" (HŞ,4037)

dostlaş- < dost-la-ş- "arkadaşlık etmek" (ME,116-8)

10. -r-

Nadir kullanılan ve oluş bildiren geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Bu ek, mevcut örneklerde hep ünlü ile biten tabanlara geldiği için -ar/-er- ekinin bir başka şekli olarak düşünülebilir.

belgü "alâmet, nişan"

belgür- < belgü-r- "belirmek, ortaya çıkmak"

yarukludın yarukluk belgürür bil (HŞ,2952)

"aydınlıktan aydınlık ortaya çıkar bil"

kadgu "kaygı, üzüntü"

kadgur < kadgu-r- "üzülmek, kaygılanmak"
 kim ölsem kadgurup yıglasalar zar (HŞ,2634)
 "ki ölsem ve kaygılanıp çok ağlasalar"
 kara "kara, siyahı"
 karar- < kara-r- "siyahlaşmak, kararmak"
 kararıp yüzi kün kaçtı cihandın (HŞ,3209)
 "yüzü kararıp, güneş dünyadan gitti"

11. -ra-/rè-

Bu ek için bir örnek tesbit edilebilmiştir.
 ingre- < ing-re- "inlemek" (ME,40-2)

12. -sa-/se-

Karahanlı sahasında çok yaygın ve değişik kullanılışı olan bu eke ait örnek Harezmi metinlerinde mevcuttur.

kap "kap"
 kapsa- < kap-sa- "kaplamak, örtmek, ihtiva etmek"
 cihan tar boldı canınga uşol kün
 yana yitti kararıp kapsayı tün (HŞ,3115)
 "o gün cihan canına dar geldi ve gece kararıp etrafı kaplayarak geldi."
 su "su"
 susa- < su-sa- "susamak"
 susap irninge yitti zahmudın cân (HŞ,4484)
 "susayıp, dudağına onun yarısından can geldi"
 keç "geç"
 keçse- < keç-se- "geç saymak" (ME,219-7)

13. -sın-/sin-

agır "ağır"
 agırsın- < ağır-sın- "ağır ve zor saymak" (ME,199-4)
 ulug "ulu, büyük"
 ulugsın- < ulug-sın- "büyüklenmek, büyüklük taslamak" (ME,170-4)
 akıl "akıllı"
 akılsın- < akıl-sın- "kendini akıllı saymak" (ME,199-6)

YENİ TÜRKÇEDE

a. KIPÇAK TÜRKÇESİNDE

1. -a/-e-

İsimlerden hem etken-geçişli, hem de oluş bildiren geçişsiz fiil teşkil eden bir ektir.

aş "aş,yemek"
 aş- < aş-a- "aş yemek" (KTG,60)
 at "ad,isim"
 ata- < at-a- "adlandırmak"
 Tengri ta'alâ atadı kâfir dinine din tip (İM,68-7)
 "kâfir dinini din diye yüce Tanrı adlandırdı"
 kan "kan"
 kana- < kan-a- "kanamak, kan akmak, kan çıkmak"
 eger agzı kanasa eger bolsa tükruk çok abdest bozulması (İM,95b-8)
 "eğer ağzı kanasa ve eğer tükruk çok olsa abdest bozulmaz."
 oyun "oyun"
 oyna- < oyun-a- "bynamak"
 çağır içmek takı kumar oynamak necis turur (İM,87a-1)
 "içki içmek ve kumar oynamak kötüdür"
 til "dil"
 tile- < til-e- "dilemek"
 tiler men senden takı tevbe kılurmen (İM,92a-4)
 "tövbe eder ve senden dilek dilerim"
 tün "gece"
 tüne- < tün-e- "gecelemek" (KTG,60)
 yarlık "buyruk, ferman"
 yarlıka- < yarlık-a- "bağışlamak"
 meger sensin yarlıkayu (İM,92a-4)
 "meğer bağışlayıcı sensin"
 yaş "yaş"
 yaşa- < yaş-a- "yaşamak" (KTG,60)

2. -ar/-er-

Umumiyetle renk isimlerinden oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir. Fazla işlek değildir:

ak "ak, beyaz"
 akar- < ak-ar- "ağarmak, beyazlaşmak" (KTG,62)
 boz "boz, kırıl"
 bozar- < boz-ar- "boz renge bürünmek" (KTg,62)
 kök "gök, yeşil"
 köker- < kök-er- "yeşermek" (KTG,62)
 ong "sağ"
 ongar- < ong-ar- "ıslah etmek, iyileştirmek, düzeltmek" (KTG,62)
 sarı "sarı"
 sarar- < sar-ar- < sarıg-ar- "sararmak" (KTG,60)

3. -ay/-ey-

Çok az kullanılan ve oluş bildiren geçişsiz fiil türeten bir ektir.
 ulug "ulu, büyük"

ulgay- < ulug-ay- < ulug-ad- "büyümek" (KTG,60)

4. -da/-de-

Eski Türkçeden beri belirli ve mahdut sayıdaki isimlerden fiil türeten bir ektir. Ayrıca tabiat seslerini taklit eden fiiller de umumiyetle bu ek ile yapılmaktadır.

al "al, hile"

alda- < al-da- "aldatmak" (KTG,60)

iz "iz"

izde- < iz-de- "aramak, istemek"

delil istedi Ashab-ı Kehf iyeleri (İM,76a-2)

ün "ses"

ünde- < ün-de- "seslenmek, çağırmak"

eger ayıtsa ündedi tip ayıtgıl angar (İM,61b-2)

"eğer sorarsa, ona çağırdı diye cevap ver"

Şu örnekte de taklidi fiil yapılmıştır.

kımıl-da- < kımıl-da- "hareketlenmek, yerinden oynamak"

5. -ı/-i-

Oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan az işlek bir ektir.

bay "zengin"

bayı- < bay-ı- "zengin olmak, zenginleşmek" (KTG,61)

öl "ıslak"

öli- "ıslanmak" (KTG,61)

6. -k/-k-

Bu da, umumiyetle oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir. Diğer şivelerdeki gibi burada da belirli isimlerden fiil yapılmaktadır.

keç "geç"

keçik- < keç-i-k- "gecikmek, geç kalmak" (KTG,61)

tat "yabancı"

tatık- < tat-ı-k- "yabancıya benzemek, yabancı gibi konuşmak" (KTG,61)

7. -la/-le-

Bütün şivelerde olduğu gibi bu şivenin de en işlek fiil yapma ekidir. Her türlü isme gelebilmektedir. Hem etken-geçişli, hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller türetebilmektedir.

ara "ara,mesafe"

arala- < ara-la- "arasını açmak"

takı aralayay parmaklarını (İM,90b-2)

baş "ön, uç, nihayet"

başla- < baş-la- "başlamak"

andan songra ayıtgay, başladım ulug tengri atı birle (İM, 90b-6)

"ondan sonra, ulu Tanrının adı ile başladım diyecek"

hor "hakir"

horla- < hor-la- "hor görmek, küçümsemek"

Resul ayıttı kim kim horlasa bir müslümanı yazılır anung üstine yazukı (İM,83b-6)

"Resul'ullah (SAV) dedi ki, kim bir müslümanı hor görürse, onun günahı kendi üzerine yazılır"

Bu ek ile yapılmış bazı örnekler ise, ancak diğer bir fiil ekiyle genişledikten sonra kullanılmaktadır.

sünnetlen- < sünnet-le-n- "iyi ahlâk sahibi olmak" (İM,89b-4)

şeklen- < şek-len- < şek-le-n- "şüphelenmek" (İM,98b-5)

şükürlen- < şükür-len- < şükür-le-n- "memnun olmak, şükretmek" (İM,92a-1)

8. -r-

Umumiyetle sıfatlardan oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir.

eski "eski"

eskir- < eski-r- "eskimek, eskileşmek" (KTG,62)

kara "kara"

karar- < kara-r- "siyahlaşmak" (KTG,62)

kaba "kaba, şişkin"

kabar- < kaba-r- "kabarmak, şişmek" (KTG,62)

kaygı "kaygı"

kaygır- < kaygı-r- "kederlenmek, matem tutmak" (KTG,62)

kısga "kısa"

kısgar- < kısga-r- "kısalma" (İM,54a-8)

ig "iş"

igir- < ig-i-r- "eğirmek"

9. -sa/-se-

Umumiyetle ismin ifade ettiği nesneye karşı istek ve arzu bildiren fiiller teşkil etmektedir.

kap "kap"

kapsa- < kap-sa- "içine almak, kaplamak"

ey Tengri kapsagıl meni rahmeting birle (İM,91b-2)

"ey Allahum beni rahmetin ile kapla"

köröv < körüg "görme"

körövse- < köröv-se- "görmek istemek" (KTG,63)

suv "su"

suvsa- < suv-sa- "susamak" (KTG,63)

10. -sın/-sin- < -sı-n/-si-n-

Birleşik bir ek olan -sın/-sin- ismin ifade ettiği nesneye veya mefhumla sahip olduğunu gösteren fiiller teşkil etmektedir.

erk "güç,kuvvet"

erksin- < erk-sin- < erk-si-n- "muktedir olmak" (KTG,63)

Kıpçak Türkçesinde, bu ekler dışında, ancak birer örneğine rastlanan iki ek daha vardır. Fakat bunların işlek olarak kullanılmayıp, ta eski Türkçeden beri, fiil halinde intikal etmiş kelimelerde yaşadığı anlaşılmaktadır.

Meselâ, her şivede görülen esirge- < es-irge- "korumak, kıyamamak" (İM,74b-2) fiili Kıpçak Türkçesinde de mevcuttur. Ancak -irga- / -irge- ekine ait başka örnek yoktur.

İkincisi ise, Eski Türkçedeki, -sıra- / -sire- ekiyle yapılmış olan -uyuksıra- < uyuk-sıra- "uykusuz olmak" (KTG,63) fiilidir. Buna ait de başka bir örnek görülmemiştir.

b. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE

1. -a/-e-

Eski Türkçeden beri bütün şivelerde kullanılan işlek bir ektir. Hem etken-geçişli, hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir.

aş "aş"

aşa- < aş-a- "aş yemek" (ÇM,67)

at "ad, isim"

ata- < at-a- "adlandırmak"

eger minde fukara atı bolsa irdi ki haşr küni me o ta bile atasalar irdi (NM,224-24)

"eğer bende fakirlerin ismi olsaydı ve beni mahşer günü o isim ile adlandırsalardı."
 boş "boş"
 boş-a- < boş-a- "boşaltmak"
 ve ol zarflar boşap irdiler (NM,236-11)
 "ve o zarfları boşaltır idiler"
 kap "kap"
 kapa- < kap-a- "kapamak"
 zindanğa kapap durlar, zindanung taşıda tapıp durlar (NM,197-7)
 "zindana kaparlar, zindanın dışında bulurlar"
 kan "kan"
 kana- < kan-a- "kanamak" (ÇM,67)
 oyun "oyun"
 oyna- < oyn-a- "saymak"
 san "sayı"
 sana- < san-a- "saymak"
 ve ol vechni çıkardılar ve sanadılar, digenin bile muvafık çıktı (NM, 178-2)
 "ve onu çıkarıp saydılar, söylediğine uygun çıktı."
 til "dil"
 tile- < til-e- "dilemek"
 etfaldın birini tilediler (MN,19a-1)
 ton "elbise"
 tona- < ton-a- "giydirmek" (ÇM,67)
 uza- < uz-a- "uzamak"
 aytsa söz uzalur (MN,50a-1)
 ulgay- < ulug-a-y- "büyümek, ulu olmak"
 ulgaya köprek boldı (MN,62a-12)
 ulgan- < ulug-a-n- "büyümek, ulu olmak"
 ulganganda nazmga meşgul boldı (MN,60a-4)
 ohşa- < ohuş-a- "benzemek"
 sipahilıgda atasıga ohşarunu (MN,92b-4)
 kinge- < kin-g-e- "genişlemek"
 yigitlikde 'akıl kingerge müte'allık bolup (MN,71A)
 ata- < at-a- "ata binmek, atlanmak"
 ir atanıp düşmeniga yalına (MN,103a-6)
 azar- < az-a-r-
 her beytim bir tenkege azarır dip (MN,83a-12)
 yarlık "buyruk, ferman"
 yarlıka- < yarlık-a- "bağışlamak, affetmek"
 namaz ki kıldım ve Kur'an kim okudım tevbe kılar min, mini yarlığa (NM,74-21)
 yaş "yaş"
 yaşa- < yaş-a- "yaşamak"
 on biş yaşagandın songra vakt sultanı hıdmatıga iştigal körgüzdiler (NM,143-27)
 "on beş yaşadıktan sonra devrin sultanının hizmetinde göründüler"
 mengiz "beniz"
 mengze- < mengiz-e- "benzemek" (ÇM,67)
 ört "ateş"
 örte- < ört-e- "yakmak, ateşe pişirmek" (ÇM,67)

Bu ek ile türetilen bazı örnekler ise, yalın olarak değil, ancak -l- veya -ş- fiilden fiil yapma eki ile genişledikten sonra kullanılmaktadır. Onun için bir kısım müellifler böyle fiilleri isimden -al-/-el- ile teşkil edilmiş saymaktadır.

(Bkz.ÇM,68. s,NM,75.s) Bizce -al-/-el- ayrı ek olarak kabul edilmeyip, -a-/-e- ile türemiş fiillere -l- ekinin gelmesi sonunda teşekkül ettiği bilinmelidir.

az "az"
 azal- < az-a-l- "azalmak" (ÇM,68)
 ong "sağ"
 ongal- < ong-a-l- "düzelmek, eski haline gelmek"
 tâ yaraları ongalıp öz halğa kildi (NM,151-15)
 "nihayet yaraları iyileşip eski haline geldi"
 sag "sağ, sıhhatli"
 sagal- < sag-a-l- "sağlığına kavuşmak"
 ol mestlık ve tilbelikdın sagalıp hazret-i şeyh kaşıda tevbe kılar (NM,204-19)
 "o sarhoşluk ve deliliği iyileşip, şeyhin huzurunda tevbe kılar"
 king "geniş"
 kingeş- < king-e-ş- "danışmak, iştisare etmek"
 min ve Ahmed kingeşdük (NM,202-23)
 "ben ve Ahmed iştisare ettik"
 yan "yan"
 yanaş- < yan-a-ş- "yanına yaklaşmak"
 Timur Melikning kimesige yanaşıp uruşa uruşa yürüy irdiler (V.107-13)
 "Timur Melik'in gemisine yanaşıp vuruşa vuruşa yürüyorlardı."

2. -ar-/-er-/-a-r-/-e-r-

Daha ziyade renk isimlerinden oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil eden ve az işlek bir ektir.

ak "ak beyaz"
 akar- < ak-ar- "beyazlaşmak"
 Ebu Hamidka her kaçan vecd yitişse irdi, rengi akarur irdi (NM,51-5)
 "Ebu Hamid ne zaman vecde gelse, hemen yüzü beyazlaşırdı"
 kök "mavi, yeşil"
 köker- < kök-er- "yeşillenmek, yeşermek" (ÇM,69)
 sarıg "sarı"
 sarıgar- < sarıg-ar- "sararmak, sarı hale gelmek" (ÇM,69)
 yaş "yaş"
 yaşar- < yaş-ar- "ıslanmak, ıslak hale gelmek" (ÇM,69)

NOT: Bu ek ile türemiş fiiller hep geçişsiz olduğu halde ongar- < ong-ar- ettirgen ve geçişlidir. Bu itibarla, ongar- fiilini -ar- ile teşkil edilmiş saymak doğru değildir. Bizce ongar-, onga-fiilinin -r- ettirgenlik ekiyle genişlemiş şeklidir.

Gerçi bu ekin er- yardımcı fiilinin eklenmesi neticesinde teşekkül ettiğini ileri süren görüşler de vardır. Fakat biz o kanaatte değiliz. Çünkü Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine kadar bütün saha ve şivelerde -ar-/-er- eki mevcut olduğu halde, er- yardımcı fiili de çok yaygın bir şekilde yaşamaktadır. Meselâ bu fiil Kutadgu Bilg'de 816 defa, Divanu Lügati't-Türk'de de 62 defa geçmektedir. Ayrıca, isimlerde birleşik fiil teşkil eden bol- yardımcı fiili de Kutadgu Bilg'de 1733 defa, Divanda da 1155 defa geçmektedir. Yani genellikle isimlerden oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan -ar-/-er- eki, bahis konusu er- ve bol- fiillerine rağmen varlığını muhafaza etmiştir. Aksi halde ya -ar-/-er- ekine ihtiyaç duyulmayacaktı, yahut da er- ve bol- fiilleri terk edilecekti. Anlaşıyor ki, isimlerden fiil teşkil edin -lan-/-len- < -la-n-/-le-n-, -laş-/-leş- < -la-ş-, -al- < -el-/-a-l-/-e-l-, -an-/-en- < -a-n-/-e-n-, -ad-/-ed- < -a-d-/-e-d- kaynaşmış ekler gibi -ar-/-er- < -a-r-/-e-r- eki de varlığını devam ettirmiştir.

3. -ay-/-ey-/-ad-/-ed-

Eski Türkçedeki -ad-/-ed- eki, -d- sesinin -y- olarak inkişafından sonra, bu şekli almıştır. Az kullanılan -ay-/-ey- oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir.

körk "güzellik"
 körkey- < kör-key- "güzelleşmek" (ÇM, 68)

mung "sıkıntı"

mungay- < mung-ay- "bunalmak" (ÇM, 68)

ulug "ulu, büyük"

ulgay- < -ulug-ay- "büymek, ululaşmak"

Kuhendezde mütevellid bolup min ve anda ulgay min (NM, 107-12)

"Kuhendezde doğdum ve orada büyüdüm"

4. -ı/-i,-u/-ü-

agrı- < agrı-ı "ağrımak, üzölmek, acımak" **nagah köngölkinesi Mirdin agrımagay** (MN, 77b-10)

taşı- < -taş-ı- "taşımak"

tofragın hankahdın taşgarı taşdılar (5b-2)

üçinç "üçüncü"

üçinç < üç-i-n-ç üçüncü"

üçünçi meclis (MN; 47a-4)

ogul "oğul, erkek çocuk"

ogul < okul -ok-u-l "oğul"

iki garib oğul yadigâr koyup bardı (MN, 13b-1)

bay "zengin"

bayı- < bay-ı- "zenginleşmek" (ÇM, 67)

5. -da/-de-

Etken-geçişli fiil yapan bir ektir

al "hile"

alda < al-da- "aldatmak" (ÇM, 68)

kol "kol"

kolda < kol-da- "kolundan tutmak"

ikki kul ikki yandın koldap anı minberga çıkardılar (NM, 108-23)

"iki kişi iki kolundan tutup onu minbere çıkardılar"

ün "ses"

ünde < ün-de- "seslenmek, çağırarak" (ÇM, 68)

yol "yol"

yolda- < yol-da- "yol göstermek" (Abuşka)

6. -ırge-/ırge-/urga-/ürge-

Umumiyetle niyet, his ve tavır ifade eden fiiller yapan bu ek, fazla işlek olmayıp muayyen isimlere gelebilmektedir. (Ekin yapısı hk. Eski Türkçede İsimden Türemiş Fiiller bahsine bakınız)

az "az"

azırge- < az-ırge- "azımsamak az bulmak" (ÇM, 70)

Lutfi şol zahidliğinde Heratnug Kenar digen mahallesinde ömür a-zırgarup vefat itken (Zeki Velidi Togan)

mung "sıkıntı"

mungurga- < mung-urga- "kederlenmek" (ÇM, 70)

tang "hayret"

tangırge- < tang-ırge- "hayret etmek, şaşırmak" (ÇM, 70)

taş "taş"

taşırge- < taş-ırge- "atın ayağı taştan aşınıp yara olmak" (ÇM, 70)

7. -k/-k-

Eski Türkçeden beri kullanılmakla beraber fazla işlek olmayan bir ektir. Oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir. Bütün şivelerde umumiyetle aynı isimlerden aynı fiilleri türetmektedir.

at "ad, isim"

atık- < at-ı-k- "şöhret sahibi olmak" (ÇM, 69)

bir "bir"

birik- < bir-i-k- "birikmek, bir araya gelmek"

eger barçangız birikip biringizni padişah kılıp anung tilinden çıkma-sangız hiç kişi sındırabilmes (V, 93-13)

"eğer hepiniz toplanıp birinizi padişah yapıp onun emrinden çıkmazsanız, sizi kimse yenemez."

tar "dar"

tarık- < tar-ı-k- "daralmak, sıkılmak"

İmam namazda bir sureni uzunrak kura'at kılsa tarıkıp tilberersin (NM, 9-12)

"İmam namazda bir sureyi daha uzun okusa daralıp delirirsin"

yagı "düşman"

yagık- < yagı-k- "düşman olmak" (ÇM, 69)

yol "yol"

yoluk- < yol-u-k- "rastlamak, karşılamak"

bir karı kişi anga yolukup tidi ay yigit nige yığlaysın (NM, III-7)

"bir ihtiyar kişi ona rastlayıp, ey yigit neden ağlıyorsun dedi"

8. -l-

Çok nadir kullanılan bir ektir. Oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir.

karşı "karşı"

karşul- < karşı-l- "karşılaşmak" (ÇM, 68)

yimrü "yumru"

yimröl- < yimrü-l- "yumrulaşmak"

Vadi anung üstige yimrölmegey (NM, 93-15)

"Vadi onun üzerine yumrulmayacak"

9. -la/-le-

Diğer şivelerde olduğu gibi bu şivenin de en yaygın ve işlek ekidir. Her isme gelebilmektedir. Hem etken-geçişli, hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir.

agır "ağır"

agırla- < ağır-la- "izaz ve ikramda bulunmak, ağırlamak"

Ahmed Kasımın yine bazılarını ağırlaganı çarlar (V, 98b-5)

"Ahmed Kasım'ı ve bazılarını ağırlayanları çağırır"

av "av"

avla- < av-la- "avlamak"

Dayım kuş salmakka ve av avlamakka iştigal körgüzürler irmiş (NM, 200-24)

"Daima kuş uçurmak ve av avlamak ile meşgul olurlarmış"

bağ "bağ"

bagla- < bag-la- "bağlamak"

Hak ta'alâ özgüler bile aram tutmak yolını andın bağlagay ve kiskey (NM, 70-10)

"Yüce Allah onun başkaları ile beraber olma yolunu bağlar ve keser"

baş "baş"

başla- < baş-la- "başlamak"

kördüm ki kubur açıla başladı ve ol kabrlardın emvat çıkıp....(NM, 169-11)

"mezarlar açılmaya başlayınca gördüm ki içinden cesetler çıkıyor."

angla- < ang-la- "anlamak" (MN, 43a-2) netayic-i tab'idın bir nime anlayayın

ogurla- < ogur-la- "uğurlamak" (MN, 43a-4)

ogurlap öz atıga kılıptur

taş "taş"

taşla- < taş-la- "dışarıya çıkarmak"

Şeyh ol çoğlarını iligdin taşladı (NM, 44-7)

"Şeyh onların çoğunu ülkeden dışarı attı."

tayag "dayak"

tayagla- < tayag-la- "dövmek, sopalamak"

her niçe tayaglayturlar sud kılmaydur (NM, 197-6)

"her ne kadar dövşeler de fayda vermez"

tiş "diş"

tişle- < tiş-le- "ısırmak"

merkebin çibin tişledi, merkep sigirdi (NM, 72-20)

"eşğini sinek ısırdı, eşek kaçtı"

yamanla- < yaman-la-

azdur dip yamanlap 'Arabistan'ga bardı (MN, 78a-8)

Ayrıca:

bala "çocuk"

balala- < bala-la- "çocuk doğurmak" (ÇM, 68)

boguz "boğaz"

boguzla- < boguz-la- "boğazından kesmek" (ÇM, 68)

burun "burun"

burunla- < burun-la- "önde gitmek, ilerlemek" (ÇM, 68)

elig "el"

eligle- < eligle-le- "ele geçirmek, yakalamak" (ÇM, 69)

eniş "eniş"

enişle- < eniş-le- "aşağı inmek" (ÇM, 69)

eye "sahip"

eyele- < eye-le- "sahip olmak" (ÇM, 69)

toy "düğün"

toyla- < toy-la- "ziyafet vermek, ağırlamak" (ÇM, 69)

tün "gece"

tünle- < tün-le- "gecelemek", "geceyi geçirmek" (ÇM, 69)

10. -r-

Az kullanılan ve oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil eden bir ektir.

belgü "belli"

belgür- < belgü-r- "belli olmak, ortaya çıkmak, belirmek" (ÇM, 69)

kara "kara"

karar- < kara-r- "kararmak" (ÇM, 69)

kaygu "kaygı"

kaygur- < kaygu-r- "kaygılanmak" (ÇM, 69)

eski "eski"

eskir- < eski-r "eskimek" (ÇM, 69)

11. -ra/-re-

Geçişsiz fiiller yapan az işlek bir ektir.

gend "koku"

gendre- < gend-re- "kokmak" (ÇM, 70)

mung "sıkıntı, keder"

mungra- < mung-ra- "sıkılmak, bunalmak" (ÇM, 70)

tilbe "deli"

tilbere- < tilbe-re- "delirmek"

sagnıpdurlar ki tilbereptür (NM, 197-6)

"delirmişlerdi, iyileştiler."

12. -sa/-se-

Diğer şivelere nisbetle bu sahada çok nadir kullanılan bir ektir.

su "su"

susa- < su-sa- "susamak" (ÇM, 70)

c. BATI TÜRKÇESİ

OSMANLI TÜRKÇESİ - TÜRKİYE TÜRKÇESİ

1. -a/-e-

Eski Türkçeden beri bütün şivelerde görülen bir ektir. Bazı şivelerde az, bazı şivelerde çok işlek bir ek olan -a/-e-, Batı Türkçesinin gerek Osmanlı, gerekse Türkiye Türkçesi dönemlerinde kullanılmıştır. Hem etken-geçişli, hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir.

a. Etken-geçişli fiiller:

ad "ad, isim"

ada- < ad-a- "ad vermek, isimlendirmek"

Ya Musa sen sözün ile ben bunları yarlıgadım ve lakin bulara fasik deyü adadugundan sonra pes kendüzüm and içtim kim Şam yerine girmegi bulara haram kılam (TS, I)

boş "boş, serbest"

boşa- < boş-a- "serbest bırakmak, ayrılmak"

boşarım evlenirim bahsini artık kapa da

Hak ne verdiyse yiyip hoş geçinin bir arada (Safahat, 129)

terk "terk"

terge- < terk-e- "terk etmek"; "özellikle bir alışkanlığı veya tiryakiliği bırakmak"

Msl: "sigarayı tergedim"

kap "kap"

kapa- < kap-a- "kapamak", "örtmek"

gözlerimi kaparım/ vazifemi yaparım (Ziya Gökalp)

kın "ceza, eziyet"

kına- < kın-a- "ayıplamak, suçlamak"

reva olmaya kimseyi kınamak

nitekim ağı içmeği sınamak (TS, IV)

oyun "oyun"

oyna- < oyun-a- "oynamak"

çocuktum, ufacıktım/ top oynadım acıktım (Ziya Gökalp)

san "sayı"

sana- < san-a- "saymak, hesaplamak"

çün mesel geldi bu halk ol daneye

bîhisabdur kimse nice sanaya (TS, V)

dil "dil"

dile- < dil-e- "dilemek, istemek"

düşüp üstünde ağlamak dilerim

söyle ey Tanrı dizlerin nerede (Cenap Şahabettin)

diş "diş"

dişe- < diş-e- "değirmen taşına diş açmak"

Ajine: Değirmen taşı dişeyecek demür âlet ki dişengi tabir olunur (TS, II)

döl "döl, nesil"

döle- < döl-e- "hayvan yavrulamak, döl vermek"

başı bir ulu kubbe kadar idi ve ölmüş kişilerinin gözü ve burnu

yerinde geyik yuva edinip dölür idi (TS, II)

geviş "geviş"

gevşe- < geviş-e- "hayvan geviş getirmek"

devenin gevşediğine bakarlar (TS, III)

güç "güç"

güçe- < güç-e- "zorlamak, icbar etmek"

şah savaşta Anadolu'yu güçer (TS, III)

il "il, yurt, ülke"

ile- < il-e- "il tutmak, mesken edinmek"

yani mâni suret olmak dilemez

inip andan bu harabı ilemez (TS, III)

öd "boğ, tazminat"

ıvazsız öde dutrınılmış (AT, 470) "karşılıksız borca bağlanmış"

öde- / öd-e- "ödemek vermek, tediye etmek, eda ve ifa etmek"

eger imin dutasan anı, bir kızla; ödemeye anı sana (AT, 470)

b. Oluş bildiren geçişsiz fiiller:

bung "sıkıntı"

bunga- < bung-a- "bunamak ateh getirmek"

kan "kan"

kana- < kan-a- "kanamak, kan akmak"

kanayan bir yara gördüm mu yanar ta yüregim (Safahat)

orun "yer, mekan"

orna- < orun-a- "yerleşmek"

Ermeniyye içinde Müslümanlık ornadı (TS, V)

yaş "yaş, ömür"

yaşa- < yaş-a- "yaşamak, ömür sürmek"

Yaşamıştır derim en hoş ve uzun rüyada

Sende çok yıl yaşayan, sende ölen, sende yatan (KGK, 15)

dün "gece"

düne- < dün-e- "gecelemek, geceyi geçirmek"

İbrahim eyitti: Bu gece bunda düneyelim (TS, II)

geniş "geniş"

genşe- < geniş-e- "genişlemek, gevşemek"

Pes Yakubun derisi titredi, ve eylegil genşedi (TS, III)

c. Taklidî fiiller:

Batı Türkçesinde bu ek ile yapılmış taklidî fiiller de vardır. Ancak böyle isim tabanları, tabii, tek başlarına bir mânâ ifade etmez ve ikizlemeler dışında kullanılmazlar. Yalnız eki tesbit bakımından tabiattaki her hangi bir sesi anlatan isim olarak kabul etmek mümkündür.

çağla- < çağıl-a- "su akarken ses çıkarmak"

Ne şair yaş döker, ne âşık ağlar,

Tarihe karıştı eski sevdâlar;

Beyhûde seslenir, beyhûde çağlar

Bir sola bir sağa çoban çeşmesi (F.N. Çamlıbel)

gürle- < gürül-e- "gürül gürül ses çıkarmak"

inle- < inil-e- "inil inil ses vermek, ağlamak"

Sesimizi yer, gök su dinlesin

Sert adımlarla her yer inlesin (Marş)

Bu ek ile türemiş bazı fiiller yalnız halleri ile değil, ancak, -I-, -n-, -r-, -ş- ve -t- gibi fiilden fiil yapan eklerden her hangi biriyle genişledikten sonra kullanılmaktadır. Yani -a-/e- ile yapılan bir kısım fiiller sadece nazari olarak var sayılıp, başka fiillerin teşkili için taban vazifesi görmektedir. Bundan dolayıdır ki biz bu çeşit tabanlara "basamak" kelime diyoruz. Bu sebeple de bir çok gramer kitaplarında -a-/e- üzerine ikinci bir ekin gelmesiyle kurulan -al-/el-, -an-/en-, -ar-/er-, -aş-/eş-

ayrı bir ek gibi telakki edilmesini doğru görmüyoruz. Biz ise onları farklı ve yeni bir ek gibi düşünmüyoruz. Fakat ekin işlekliğini gösteren asıl değişik örnekler böyle teşekkül ettiği için, onları da buraya alıyoruz.

I. -al-/el- < -a-l-/e-l-

sağ "sağ, sıhhatli"

sağal- < sağ-a-l- "hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak"

pes ol gün nice sayru kim andan yidiyse sağaldı (TS,V)

pir "ihtiyar, yaşlı"

pirel- < pir-e-l- "ihtiyarlamak"

arslan pirelse dişleri kalmaz (TS,V)

Ayrıca:

az "az"

azal- < az-a-l- "azalmak, az olmak"

bol "bol, geniş, çok"

bolal- < bol-a-l- "bollaşmak, çoğalmak"

çok "çok"

çoğal- < çok-a-l- "çoğalmak"

dar "dar"

daral- < dar-a-l- "darlaşmak"

Bu fiillerdeki mânâda tamamen -I- ekinin hakim olduğu görülmektedir.

II. -an-/en- < -a-n-/e-n-

don "elbise"

donan- < don-a-n- "donanmak, giyinmek, süslenmek"

varup kız donanup geldi oturdu (TS,II)

kıv "devlet, ikbal, mutluluk"

kıvan- < kıv-a-n- "sevinmek, güvenmek, övünmek"

ev issi uykuda uğru kıvanur (TS,IV)

em "çare, ilaç, iş"

emen- < em-e-n- "zahmet çekmek, emek vermek"

bu denli nesne buldun bundan böyle emenme (TS,III)

tat "tat"

tadan- < tat-a-n- "tadına alışmak"

bağa vardım bağ budanmış

bağa bülbül tadanmış (Türkü)

gün "gün, güneş"

günen- < gün-e-n- "mutlu olmak, iyi gün görmek"

ulu kiçi nimetinden günene

doyuna açlar u yalın tonana (TS,III)

Bu örneklerde de mânâyâ hâkim olan -n- ekidir.

III. -ar-/er- < -a-r-/e-r-

baş "baş, uç, son"

başar- < baş-a-r- "başarmak, idare etmek"

Her kim ki bin kişi başara tümen begi olмага yarar (TS,I)

suv "su"

suvar- < suv-a-r- "sulamak"

günahum çok, üşümekten imanun gülleri soldu

inabet suy ile her dem niçin anı suvarmazsın (TS,V)

ev "ev"

ever- < ev-e-r- "evlendirmek"

senin atanı everdik (TS,III)

ong "sağ"

ongar- < ong-a-r- "iyileştirmek, düzeltmek, tamir etmek"

NOT: Dikkat edilirse, yukarıdaki örneklerin hep birer etken-geçişli fiil olduğu görülecektir. Bu itibarla onların, renk isimlerinden -ar/-er- ile yapılan geçişsiz fiillerle karıştırmamak gerekir. Yani geçişsiz oluş bildiren fiillerle karıştırmamak lazımdır.

IV. -aş/-eş- < -a-ş/-e-ş-

öç "bahis"

öçeş- < öç-e-ş- "bahis tutuşmak"

gözü geh can diledi gâhi gönül

bana aklım didi vergil öçeşme (TS,V)

sarım "sarma, sarış"

sarmaş- < sarım-a-ş- "sıkıca sarılmak"

sarmaşıp ana rikkat eyledi çok (TS,V)

yan "yan"

yanaş- < yan-a-ş- "hizmetine girmek, erişmek"

cümle eczası yarar hem taraba hem cenge

yol bahara yanışur ceyş-i müretteplerde (TS,VI)

Burada da mânâyı tayin eden -ş- ekidir.

V. -at/-et- < -a-t/-e-t-

don "elbise"

donat- < don-a-t- "giydirmek, süslemeke"

oğlanı donattılar atasıyla anasıyla geldi görüştü (TS,II)

düz, "düzgün, doğru"

düzet- < düz-e-t- "yoluna koymak, tanzim etmek"

kısaltır geceyi günü uzatır

nice kim dilese eyle düzetir (TS,II)

Mânâ gene -t- ekinin üzerindedir.

2. -ar/-er-

Oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil eden bir ektir. Umumiyetle renk adlarına ve bazı sıfatlara gelmektedir. Az işlektir. Bu ek ile türeyen fiilleri, -a/-e- ile türeyip de sonra -r- ettirgenlik ekiyle genişlemiş olandan ayırmak lazımdır. İkinciler daima etken-geçişlidir.

ak "ak, beyaz"

akar- < ak-ar- "ağarmak, beyazlamak"

umarım ki akara kara gözüm (TS,I)

boz "kırıl renk, gri"

bozar- < boz-ar- "kırışmak, solup sararmak"

bozarmış benzi kandan erguvanın (TS,I)

mor "mor"

morar- < mor-ar- "morlaşmak, mor renk almak"

soğuktan elleri morarmış

sarı "sarı"

sarar- < sarı-ar- "sararmak"

borçlu ölmez, benzi sararır (Atasözü)

toz "toz"

tozar- < toz-ar- "toz kalkmak, toz peyda olmak"

"çocuklar koştuğu için oda tozardı"

yaş "yaş, ıslak"

yaşar- < yaş-ar- "yaşlanmak, ıslanmak"

"sevinçten gözlerim yaşardı"

gök "yeşil"

göğer- < gök-er- "yeşermek, yeşillenmek"

kaba ağaçta dal budağın

kurumuştı yeşerip göğerdi (TS,III)

3. -da/-de-

Eski Türkçeden beri bütün şivelerde kullanılan bu ek Batı Türkçesinde daha çok çeşitli sesleri ve eşyaya atfedilen hareketleri taklit yolu ile anlatan fiiller türetmektedir. Bu itibarla da, belirli bir kaç kelime dışında -da/-de- ile yapılan fiillerin isim tabanları yalın olarak pek kullanılmaz.

a. Bilinen isimlerden yapılan fiiller:

al "hile"

alda- < al-da- "aldatmak"

yolum uğradı vü gördüm göz ile

etmenüz kim bizi aldar söz ile (TS,I)

iz "iz"

izde- < iz-de- "aramak, istemek"

bir gün dedim ki istemem artık ne yer, ne yar;

çıkıtm sürekli gurbete gezdim diyar diyar (KGK,9)

kur "defa, sıra"

kurda- < kur-da- "karıştırmak, kurcalamak"

ve dişi katı kurdamaktan sakınmak gerek (TS,IV)

b. Taklidi fiiller:

Bunlar tek başına mânâsı olmayan, sadece tabiattaki sesleri ifade eden sözlere dayanmaktadır.

hayda- < hay-da- "haydi! diye ileri sürmek" (TS,III)

kepildet- < kepil-de-t- "gözü çabuk çabuk açıp kapamak" (TS,IV)

keykirde- < keykir-de- "korkup heyecana kapılmak" (TS,IV)

kıgırdan- < kıgırda-n- "mırıltılı ses çıkarmak" (TS,IV)

kırcıldan- < kır-cıl-da-n- "gıcırdamak" (TS,IV)

Bugünkü Türkçede ise -da/-de- eki ile her çeşit ses ve hareket ifade eden fiiller yapmak mümkündür.

çağılda- < çağıl-da- "çağlayarak akmak"

gurulda- < gurul-da- "gurul gurul ses çıkarmak"

homurda- < homur-da- "homurtu şeklinde ses çıkarmak"

ışıl-da- < ııl-da- "ışıl ııl parlamak"

mırıl-da- < mırıl-da- "mırıltı halinde söylemek"

tıkırda- < tıkır-da- "tıkır tıkır ses vermek"

tingırda- < tıngır-da- "tingır tıngır ses çıkarmak"

4. -ı/-i-

Az kullanılan ve geçişsiz fiiller teşkil eden bir ektir.

bay "zengin"

bayı- < bay-ı "zengin olmak, zenginleşmek"

ol yoksullar kamu anın içindeki altın ile bayıdı (TS,I)

berk "sağlam"

berki- < berk-i- "sağlamlaşmak"

Arslan eyitti: Bu töhmeti kim sana yaptılar; insanlık artmağa ve doğruluk berkimeği sebebin bilmek gereksin (TS,I)

geng "geniş"

gengi- < geng-i- "genişlemek"

kaçan ol nur gönüle girse ol gönül gengir açılır (TS,III)

gerek "gerekli, lazım"
 gereki- < gerek-i- "gerekmek, lâzım olmak"
 sen benim olsan ko olmasun cihan
 servim olsan sen gerekmez bustan (TS,III)

NOT: Bu fiil gerçi metinlerin çoğunda, yukarıda görüldüğü gibi, **gerek-** şeklinde geçmektedir. Bugünkü Türkçede de böyle kullanılmaktadır. Ancak aslı ve eski şekli **gereki-**dir. Vurgusuz orta hecenin düşmesiyle bu hali almıştır.

semiz "semiz, besili"
 semizi- < semiz-i- "semizlemek"
 Rabs: Hayvan katı semiziyüp içi yag ile dolmak (TS,V)
 tökezi- < tökez-i- "yürürken ayak bir şeye takılıp düşer gibi olmak, sürçmek"
 Usre: İnsanın ve sair hayvanın ayağı sürçüp ve tökeziyüp yere düşmek

ve kapanmak (TS, V)

NOT: Bu fiilin isim tabanı olan tökez yalın olarak kullanılmamakla beraber, bugün yaşayan **tökez-le-** fiilinden de anlaşılmaktadır ki, böyle bir isim mevcuttur.

taş "dış"
 taşı- < taş-ı- "dışarıya çıkarmak, götürmek, taşımak"
 taşımış harcını gazileri serdariyle
 taşı yenmiş nice bin işçisi mimariyle (KGK,4)
 tat "tad"
 tadır- / tad-ı-r- "tatmak" (TS,V)
 ud "uyku" (Div.IV)
 uyu- < uy-ı- < ud-ı- "uyumak"
 bir uykuyu cânânla beraber uyuyanlar
 ömrün bütün ikbâlîni vuslatta bulanlar

.....
 görmezler ufuklarda şafak söktüğü anı (KGK, 121)
 yıd "koku"

yi-yi- < yiy-ı- < yıd-ı- "kokmak, çürüyüp kokmak"
 ol yiyemez kokmaz arı sudan ırmaklar akar ola (TS,VI)

5. -ırğa-/irge-/urğa-/ürge-/ırka-/irke-/urka-/ürke-

Türk dilinin yeni Türkçe döneminden itibaren daha fazla görülen bu ek bir kaç ekin kaynaşması neticesinde meydana gelmiş olmalıdır. Muhtemeldir ki, isimden -ı/-i/-u/-ü- ile yapılan fiil üzerine önce -r- isim fiil eki gelmiş, sonra da bundan -k-a/-k-e- isim ve fiil ekleri ile tekrar fiil türetilmiştir. Tarihî gelişme içinde k ve k seslerinin inkişafı sonunda da değişik şekilleri teşekkül etmiştir.

Ancak, bu ek bütün şivelerde az ve belirli örneklerde görülmektedir. Mânâ bakımından ise -ımsa-/imse- gibi isim kökünün ifade ettiği nesne veya durumun, aslında olmadığı halde, var sayıldığını bildirmektedir. Yalnız örneklerin hepsi bu mahiyette değildir.

az "az"
 azırğa- < az-ırğa- < az-ı-r-ı-g-a- "azımsamak, az görmek"
 bülbülün gül güler işbu sözüne
 yani azırğar anı kendüüne (TS,I)
 es
 esirge- < es-irge- < es-ı-r-ı-g-e- "korumak, kıyamamak"
 esirge beni aç gözlerini
 canım diler işite sözlerini (TS,III)
 taş "taş"
 taşırğa- < taş-ırğa- < taş-ı-r-ı-g-a- "yalın ayak taştan aşınıp yara olmak"

taşırğamış durur atın ayağı
 edeyim nal ola ayağı (TS,V)
 yad "yabancı, el"
 yadırga- < yad-ırğa- < yad-ı-r-ı-g-a- "yabancı saymak, yabancı gibi görmek"
 "çocuk yerini yadırgadığı için uyuyamadı"

Bu ek ile türetilen fiillerin çoğu -n- veya -t- fiilden fiil yapan ekleriyle genişlemiş olarak kullanılmaktadır.

geç "geç"
 geçirgen- < geç-irge-n- "geç bulmak, gecikmiş saymak"
 İstita: Katı eğlenmek ve ziyade geç tutmak ve kimsenin gelmesini geç
 görüp gecirgenmek (TS,III)
 güç, "güç, zor"
 gücürgen- < güc-ürge-n- "gücüne gitmek, güç saymak"
 ben sana söyledüğüme gücürgenür misin? (TS,IV)
 Tebük gazasına varmadınız, gücürgendünüz (TS,III)
 gücürget- < güc-ürge-t- "zahmet vermek"
 Teâzum: Bir emr kişiye meşakkat vermek ve gücürgetmek ve sıklet

vermek (TS,III)

kız "pahalı"
 kızırğan- < kız-ırğa-n- "pahalı bulmak"
 El-istiglâü: Bir kimse bir nesneyi kızırğanmak ve kız görmek yâni bahasını çoksunmak (TS,IV)

6. -k/-k-

Eski Türkçeden beri bütün şivelerde kullanılan az işlek bir ektir. Daha çok oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir. Ancak bunun istisnaları da vardır.

düm "bütün, tüm"
 dümük- < düm-ü-k- "bir işle meşgul olmak"
 siz varasız dümükesiz oyuna
 korkarım ki Yusufuma kurt yöne (TS,II)
 el "el"- elikdür- "ele geçirmek" meger sabrıla bunun anıhtarın elik-
 dürürvenin bugün yarın (YZ, 31-3)
 el "yabancı"
 elik- < el-i-k- "bunalmak, sıkılmak, yabancılık çekmek"
 ve alındığın ve satıldığın kendüye ayıp bilmeye yani elikmeye (TS,III)
 er "er, koca"
 erik- < er-i-k- "kadın kocasından ayrılmak, erkek dul kalmak"
 Seyyib: Erinden erikmiş dul avrat veya dul olan erkek (TS,III)
 geng "geniş"
 gengik- < geng-i-k- "gevşemek"
 gengikme öğün azdırma bayılma
 savaş içinde esrük ol ayılma (TS,III)
 göz "göz"
 gözik- < göz-i-k- "görünmek"
 sûretleri anın içinde rûşen gözikürdi (TS,III)
 iç "iç"
 içik- < iç-i-k- "teslim olmak, dahalet etmek"
 kalan meliklere böyle içikmediler ki sana içiktiler (TS,III)
 kan "kan"
 kanık- < kan-ı-k- 1. "göz kanlanmak", 2. "kana susamak"
 kanıkmış idi ağlamaktan gözüm (TS,IV)

iki leşker yine bindi savaşa
karıktı her biri kandı savaşa (TS,IV)
yel "yel, rüzgâr" yelik- < yel-i-k- "yel gibi olmak" (TS,VI)
kar- "kar"
karık- < kar-ı-k- "göz uzun müddet kara bakmaktan kamaşıp rahatsız olmak"
Er kamru: Bir kimserin gözü kara bakmaktan kamaşmak ve karıkmak (TS,IV)
ot "ot"
otuk- < ot-u-k- "hayvan yavrusu ot yiyecek çağa gelmek"
Atu: Henüz otukmuş oğlak (TS,V)
tar "dar"
tarik- < tar-ı-k- "daralmak, darlık hissetmek, içi sıkılmak"
kimin ussı var ise hiç dırmaya
tarikmaya, buşmaya incinmeye (TS,II)

7. -kır/-kir/-kur/-kür-

Bu ek, umumiyetle tabiat seslerini taklit yolu ile ifadeye yarayan fiiller teşkil etmektedir.

Aslında bu çeşit fiilleri kök ve ek şeklinde ayırmak gereklidir, ne de mümkün. Fakat aynı mahiyetteki sözlerde ortak olan bazı heceleri ek gibi düşünmek uygun görülerek, bu yola gidilmiştir. Gerçekte ise ek farz edilerek ayrılan heceden sonra geride kalan isim tabanının hiç bir mânâsı yoktur. Yani bahis konusu taban ne bir nesne, ne bir hareket, ne de bir mefhumun adıdır. Sadece işitilen her hangi bir sesin insan harçeresi ile taklidinden ibarettir.

haykır- < hay-kır- "yüksek sesle ve acıyla bağırarak"
Haykır! Kime lâkin, hani sahipleri yurdun?
Ellerdi yatanlar sağa baktım, sola baktım (Safahat)
Bırak beni haykırayım, susarsam sen matem et!
Unutma ki şairleri haykırmayan bir millet,
Sevenleri toprak olmuş öksüz çocuk gibidir. (M.E.Yurdakul)
hıçkır- < hıç-kır- "sesli olarak ağlamak, hık hık ses çıkarmak"
Ay öperken suların koynunu sahilde yıkan:
Hıçkırın dalgaların haline bak da beni an (Şarkı)
püskür- < püs-kür- "birden bire ortaya çıkmak, dökülmek, akmak"
Lâkin aldrıldığı yok hem sövüyor, hem yürüyor;
Göğsünün kolları donmuş, o ateş püskürüyor. (Safahat, 414)
tükür- < tük-kür- "tükürmek"
Bakmayın hem tükürün çehre-yi murdarımıza
Tükürün belki biraz duygu gelir ârımıza! (Safahat, 414)

8. -la/-le-

Eski Türkçe devresinden beri bütün Türk şivelerinde kullanılmış olan en işlek ve yaygın bir ektir. Her çeşit isme gelebilmektedir. Hem etken-geçişli, hem oluş bildiren geçişsiz hem de taklidi fiiller türetmektedir.

Bu ek ile yapılan fiiller mânâ, mahiyet ve yön bakımından da çok çeşitlidir. Fiille esas teşkil eden isim tabanının durumuna göre, ekin görevi de değişmektedir. Gerçi isimden türeyen fiillerde umumiyetle mânâ ağırlığı isim tabanındadır. Ancak -la/-le ile yapılan fiillerde ek, isme her defasında farklı mahiyetler kazandırmaktadır. Mesela âlet isimleriyle ayrı, zaman isimleriyle ayrı, nesne, renk veya mefhumlarla ayrı türde fiiller türetmektedir.

Bu ekin Batı Türkçesindeki durumu Osmanlıca dönemi ile Türkiye Türkçesi döneminde az çok değişiklik göstermektedir. Osmanlı metinlerinden seçmek suretiyle, iki devir arasındaki kullanılış farklarını belirtmeye çalışacağız.

a. Etken-geçişli fiiller:

I. İsmi ifade ettiği nesne veya vasfı diğer bir nesneye atfeden fiiller:

ad "isim"
adla- < ad-la- "adlandırmak, isim vermek"
bunca dürlü hâsiyet kim sadladuk
degmesin bir künyet ile adladuk (TS,I)
agır "ağır"
ağırla- < ağır-la- "hürmet ve itibar göstermek"
görklü hil'at giydürün halk tanlayu
getürün anı bana ağırlayu (TS,I)
alçak "alçak"
alçakla- < alçak-la- "tahkir etmek, alçak görmek"
bizi alçakladı anı ulular
ne diye işitip beyler ulular (TS,I)
arı "temiz"
arıla- < arı-la- "temize çıkarmak, temiz saymak"
yâni kendü nefsinizi arlayıp medhetmek etmen (TS,I)
artuk "fazla, üstün"
artukla- < artuk-la- "üstün tutmak, üstün kılmak"
ve gazileri artukladı oturanlar üzerine ulu sevab yönünden (TS,I)

II. İsmi ifade ettiği nesne veya vasfı ortaya koyan, meydana getiren, yahut sağlayan fiiller:

anuk "hazır"
anukla- < anuk-la- "hazırlamak"
kız zârı kılıp yüzün tırmaladı. Şapur'ı anukladı, bir gulâm Şapur'ı alıp hammama vardı (TS,I)
arıt "arınmış, temizlenmiş"
arıtla- < arıt-la- "arıtmak, arınmış hale getirmek"
eger bir kişi özüri yoğiken tenahnüh eylese yâni boğaz arıtılsa....(TS,I)
deker "teker"
dekerle- < deker-le- "tekerlemek, teker gibi yapmak"
dedi ki iletün bunu fulan dağın yücüne çıkarın, aşağı dekerleyü virün (TS,II)
dek "denk"
dekle- < dek-le- "denkleştirmek, denk duruma getirmek"
evde biraz sısam ve biraz pirinç vardır; dekle, yiyesiler eyleyelüm (TS,II)
dış "dış, dışarı"
dışla- < dış-la- "dışarıya çıkarmak"
Hakir paşaya yakın vardığında tirkeş ve kılıcı dışlayup, seke seke huzuruna varıp zemin bûs eyledüm (TS,II)
enik "et yiyen hayvanların yavrusu"
enikle- < enik-le- "et yiyen hayvanların yavrulanması"
gördi kim gümelesi içinde bir itcüges eniklemiş ve evin ev idinmiş (TS,III)
köşek "deve yavrusu"
köşekle- < köşek-le- "deve yavrulemek"
ol deve köşekledi (TS,IV)
kulun "kulun, at yavrusu"
kulunla- < kulun-la- "kısırak doğurmak"
kaçan olardan birisi sıhat bulup ve yuntları görkdü kulunlar kulunlasa (TS,IV)
kuzu, "kuzu, koyun yavrusu"
kuzla- < kuzu-la- "koyun yavrulemek"

koyunlar kuzlamadan baharın geldiği farkedilmez.
 NOT: Bu fiil daha sonra bütün evcil hayvanların yavrulaması, hattâ kuşların yumurtlaması mânâsında da kullanılır.

Uçan kuştur velikin kuzlamaz beyz (TS,IV)

yavru "yavru"

yavrula- < yavru-la- "hayvan doğurmak"

yumurta "yumurta"

yumurtala- < yumurta-la- "yumurtlamak"

"turizm altın yumurtlayan tavuktur"

III. İsmi ifade ettiği nesne yahut bir şey için yahut bir şeye karşı kullandığını bildiren fiiller:

adım "adım"

adımla- < adım-la- "adımla ölçmek yürümek"

"bizim bahçeyi adımladım, kırk adım geldi."

ya Âdem adımlagıl, pes adımladı, şoluk saat Hint yerine erdi (TS,I) ağaç "sopa"

ağaçla- < ağaç-la- "sopa ile vurmak"

pes kaçan ol ikiye yalan duttilar ve ağaçlayup zındana bıraktılar (TS,I)

avuç "avuç"

avuçla- < avuç-la- "avuç ile tutmak, avuca almak"

emeklerin diriga gitti yele

yürü sen sel avuçla yele yele (TS,I)

ayak "ayak"

ayakla- < ayak-la- "ayak altına almak, çiğnemek"

aşk ile değdi girdi işlemeğe

gâh ayaklayu gâh dişlemeğe (TS,I)

diş "diş"

dişle- < diş-le- "ısırmak"

fulan Yahudinin kapusunda bir kelp var, beni dişler (TS,II)

göz "göz"

gözle- < göz-le- "gözetlemek, bakmak"

beni gözler dükeli halk düpdüz (TS,III)

aşı "aşı"

aşıla- < aşı-la- "birine veya bir şeye aşı yapmak"

bıçak "bıçak"

bıçakla- < bıçak-la- "birine bıçak saplamak, bıçak vurmak"

cilt "cilt"

ciltle- < cilt-le- "bir şeye cilt geçirmek"

el "el"

elle- < el-le "el ile dokunmak, el sürmek"

hançer "hançer"

hançerle- < hançer-le "birine hançer saplamak"

kılıç "kılıç"

kılıçla- < kılıç-la- "kılıçtan geçirmek, kılıçla vurmak"

kurşun "kurşun"

kurşunla- < kurşun-la- "birine kurşun sıkmak"

sopa "sopa"

sopala- < sopa-la "birine sopa ile vurmak"

tokat "tokat"

tokatla- < tokat-la- "birine tokat ile vurmak"

IV. İsmi ifade ettiği nesne veya vasfı başkasına kazandırmayı bildiren fiiller:

boya "boya"

boyala- < boya-la- "bir şeye boya sürmek"

dağ "ateş yarası,, yanık"

dağla- < dağ-la- "birini kızgın demirle yakarak onda yanık yarası açmak"

kara "kara"

karala- < kara-la- "bir şeyi kara hale getirmek"

"çocuk defteri karalamış"

leke "leke"

lekele- < leke-le- "bir şeyi lekeli yapmak"

"çocuk üstünü lekelemiş"

yara "yara"

yarala- < yara-la- "birinde yara açmak"

V. İsmi ifade ettiği nesneyi başka bir şeye katmayı bildiren fiiller:

klor "klor"

klorla- < klor-la- "bir şeye klor katmak"

maya "maya"

mayala- < maya-la- "bir şeye maya koymak"

"hamuru iyi mayalamak lazımdır"

tuz "tuz"

tuzla- < tuz-la- "bir şeye tuz katmak"

"yağı tuzlamazsanız çabuk bozulur"

IV. Zaman isimleriyle o zamanı geçirmeyi yahut o zamana ulaşmayı bildiren fiiller:

akşam "akşam"

akşaml- < akşam-la- 1."akşamı geçirmek"

yarın gece gelesin bizim ile akşamlayasın (TS,I)

2."akşama ulaşmak, akşamı bulmak"

sabahtan beri seni bekleyerek akşamladım.

gece "gece"

gecele- < gece-le- "geceyi geçirmek"

dün vapurda geceledik

kış "kış"

kışla- < kış-la- "kışı geçirmek"

"yazın yaylaya çıkar, kışın şehirde kışlarım"

sabah "sabah"

sabahla- < sabah-la- "sabaha kadar beklemek, sabahı bulmak"

"imtilan günlerinde hep çalışarak sabahlarım."

yay "yaz"

yayla- < yay-la- "yayı geçirmek, yaylaya çıkmak"

Yürükçe yaylasında yaylayamadım (Şarkı)

b. Oluş bildiren geçişsiz fiiller:

arık "zayıf"

arıkla- < arık-la- "zayıflamak"

gördüm kim bir gökçek yiğit, yüzünden nur tamar, ibadetten anklamış (TS,I)

âşık "âşık"

âşıkla- < âşık-la- "âşık olmak"

böyle dıgeç kız Beyreği âşıklamışdı (TS,I)

der "ter"

derle- < der-le- "terlemek"

"utandığından burçak burçak derledi" (TS,II)

ham "ham, olgunlaşmamış"

hamla- < ham-la- "idmanını kaybetmek"

туру-туру hamlamış ola yazık (TS,III)

karın "karın"

karınla- < karın-la- "karını büyümek, şişmek"

Tekerrüs: Oğlak ve kuzu otugup karınlamak (TS,IV)

kış "kış, geri, arka"

kışla- < kış-la- (kışın-la-) "geri geri gitmek"

El-tarseme: ... ve cengden ya gayri nesneden korkup kışınlamak

manasınadır (TS,IV)

tang "hayret, şaşırma"

tangla- < tang-la- "şaşırmak, hayret etmek"

secededen götürdi başın ağlayu,

arı gören hayran oldu tanglayu (TS,II)

geri "geri, arka"

gerile- < geri-le- "gerigitmek, geri kalmak"

ileri "ileri, ön"

ilerle- < ileri-le- "ileri gitmek"

lodos "lodos"

lodosla- < lodos-la- "hava lodosu çevirmek"

şeker "şeker"

şekerle- < şeker-le- "şeker haline gelmek"

"reçel dura dura şekerlemiş"

ihtiyar "yaşlı, koca"

ihtiyarla- < ihtiyar-la- "ihtiyar olmak, kocamak"

c. Taklidi fiiller:

Bu çeşit fiillerde isim sayılan tabanın tek başına bir mânâsı yoktur. Ancak bunların her biri, insanların yorumuna göre her hangi bir sesin taklidinden ibarettir. Böyle olduğu için de devirden devire ve bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir.

bozla- < boz-la- "deve böğürmek"

havla- < hav-la- "köpek ürümek"

gıdıkla- < gıdık-la- "tavuk gıdık gıdık diye ses çıkarmak"

mele- < me-le- "koyun kuzu mē mē diye ses çıkarmak"

bahar geldi koyun kuzu meleşti (B.S.Erdoğan)

NOT: Bu ek ile yapılan bazı fiillerde ettirgen mânâ vardır:

and "yemin"

andla- < and-la- "yemin ettirmek"

ve lakin arada varan gelen bendim ve halkı andlayan (TS,I)

Bazı örneklerde de dönüşlülük mânâsı görülmektedir.

il "ülke"

ille- < il-le- "yurt edinmek, il sahibi olmak"

delimden ki Çin ilin illemişem (TS,III)

Nazarî bakımdan her isme gelebilen -la-/ -le- eki ile yapılmış bir çok fiil yalın olarak değil, ancak -n- fiilden türeten ekle genişledikten sonra kullanılmaktadır. Bu sebeple, bazı gramer kitapları -lan-/ -len- şeklindeki birleşik eki, müstakil olarak ele almışlardır.

Biz -lan-/ -len- ile türeyen fiilleri ayrı değil, bu konu içinde ele almayı daha uygun görüyoruz.

a. Etken-geçişli fiiller:

gerçeklen- < gerçek-le-n- "doğruluğuna inanmak"

her halk buları hak bilir ve her ümmet bulara gerçeklenür (TS,III)

gönüllən- < gönül-le-n- "gücenmek, kırılmak"

gönüllənür gibi oldu biraz o mâhlikâ (TS,III)

hizmetlən- < hizmet-le-n- "istihdam etmek"

andan sonra nice diler isen beni eyle hizmetlən (TS,III)

b. Oluş bildiren geçişsiz fiiller:

güzellen- < güzel-le-n- "güzelleşmek"

nevbahar erip güzellendikçe gülzâr-ı zemin (TS,III)

ıraklan- < ırak-la-n- "uzaklaşmak"

sen bana layık değilsin benden ıraklan (TS,III)

duldalan- < dulda-la-n- "iltica etmek, sığınmak, siper almak"

insan bir kaya arkasında duldalanmazsa rüzgar adamı yorgancı püf-

teresi gibi havaya atar (Ev,TS.)

NOT: tılta- < tıl-da- "sebepl olmak" (ETG) Bu fiil tabii, iste- < iz-de- örneğine göre yapılmıştır. Şu şekilde teşekkül etmiştir. Önce, "mani olmak, men etmek" mânâsındaki tıl- < tı-d- fiilinin kökü tı-masdarından -I eki ile tıl < tı-l ismi yapılmıştır. Sonra da "mani'a, engel" mânâsındaki bu isimden -da- ile tıl-da- fiili türetilmiştir. Ancak kaynaklarda bahis konusu fiilin mânâsı eksik verilmektedir.

Asıl mânâ "mâni olmak, men etmek, engellemek" olmalıdır. Nitekim, tılta-masdarından yapılan tıltag < tıl-ta-g ismi "siper, mâni, sığınılacak kuytu yer" mânâsındadır. (KB,Div.)

Ayrıca, Türkiye Türkçesindeki dulda ve dalda isimleri ile duldala- fiili halen aynı mânâyı taşımaktadır. (TS)

öğlen- < öğ-le-n- "akıllanmak"

bizim ile bir kaç gün eglen dedi

serâsime olmuştu öğlen dedi (TS,V)

özlen- < öz-le-n- "özleşmek, koyulaşmak"

havanda desteyle karıştırırlar, tâkim özlene (TS,V)

sarplan- < sarp-la-n- "kadın doğumunda güçlük çekmek"

bir avret kaçan ki sarplansa bir dirhem içürseler genez doğura (TS,V)

c. Dönüşlü fiiller:

Bunlar, mânâ bakımından normal dönüşlü fiillerden farklı olup, "gibi görünmek" yahut "taslamak" mefhumlarını ifade etmektedir.

adamcılan- < adamcıl-la-n- "adamlık taslanmak"

İstikbas: Zeliil kişi ululanup adamcılanmak (TS,I)

kızlan- < kız-la-n- "kız görünmek"

girür Yusuf Zelihayla gerdeğe

kızlanur Zeliha anda ni aceb (TS,IV)

kişilen- < kişi-le-n- "büyüklük taslamak"

kendüyü bezeyüp kişilenen kimse (TS,IV)

kurnazlan- < kurnaz-la-n- "kurnaz geçinmek"

yutabilir misin sen bu lokmayı,

öğrettiler sana ders okutmayı;

incecik eğirip sık dokutmayı

gider kahvelerde kurnazlanırsın (TS,IV)

Osmanlı döneminde bu ek isim-fiillerden değişik tarzda fiiller türetmiştir.

a. Müsbet İsim-fiillerle:

anlarlan- < anlar-la-n- "anlar gibi görünmek"

Et-teakkul: Bilmek ve anlamak ve anlarlamak (TS,I)

gülerlen- < güler-le-n- "gülümsemek"

Tebessüm: Azacık sıradup gülerlenmek (TS,III)

içerlen- < içer-le-n- "içer gibi görünmek"
 Mes'ud su içerlenür idi ve avrata nazar eder idi (TS,III)
 kaçarlan- < kaçar-la-n- "kaçar gibi davranmak"
 Teharrüf: Hamle etmek için geri çekilip kaçarlanmak (TS,IV)

b. Menfi İsim-Fiillerle:

açmazlan- < açmaz-la-n- "açılmak istememek"
 açmazlanur idi meclis-i gülşende gonca liyk,
 şebnem güç ile koydı anın ağzına şarab (TS,I)
 almazlan- < almaz-la-n- "almaktan çekinmek"
 İstanbul tekfuri Emir Süleymanın oğlunu almazlandı (TS,I)
 görmezlen- < görmez-le-n- "görmezlikten gelmek"
 Andorya gemilerini seçti lakin görmezlenüp mukayyed olmadı (TS,III)
 içmezlen- < içmez-le-n- "içmemiş gibi görünmek"
 gerçekten âdetince içmeyüp, mahfice içüp içmezlenmeğe denür (TS,III)
 bilmezlen- < bilmez-le-n- "bilmez görünmek"
 sahte tavırlarını bilmezlendiğine bakıp da beni budala zannediyorsun

değil mi? (Namık Kemâl)

Türkiye Türkçesinde -lan-/-len- ekinin kullanılış sahası biraz daralmıştır. Hususiyle isim-fiillerden yukarıda gördüğümüz şekilde fiil yapılmamaktadır. Diğer yandan, "gibi görünmek" yahut "taslamak" mânâsını ifade eden örnekler de bugünkü yazı dilinde nadirdir. Böyle teşkiller artık sadece argo sahasında görülmektedir. Meselâ, dayılan- "kabadayılık taslamak"; horozlan- "horozluk taslamak" gibi Öbür kullanışlar ise, bütün zenginliği ile devam etmektedir. Nitekim:

akıllan- < akıl-la-n- "aklı başına gelmek"
 gururlan- < gurur-la-n- "gururlu olmak"
 hastalan- < hasta-la-n- "hasta olmak"
 evlen- < ev-le-n- "izdivaç etmek"
 iyilen- < iyi-le-n- "kilo almak, zayıflıktan kurtulmak"
 kibirlen- < kibir-le-n- "kibirli davranmak"
 körülen- < kör-le-n- "alışkanlık yahut mahareti kaybolmak"

Yukarıdaki gibi çeşitli teşkiller mevcuttur.

Bu ekin ayrıca, -ş- ile genişlemiş -laş-/-leş- şekli de vardır. Bazı müellifler bunu da ayrı bir müstakil ek saymaktadırlar. Biz ise burada ele almayı tercih ettik.

-laş-/-leş- ile yapılan fiiller, isim tabanı sıfat durumundaysa, oluş bildirmekte ve geçişsizdir.

Bunlarda fiilin mâhiyetini tayin eden tek unsur -ş- ekidir. Esasen, -la-/-le- ile kurulmuş fiil gövdesi -ş-'siz kullanılmadığı için, böyle olması tabiidir.

arılaş- < arı-la-ş- "arı hale gelmek, temizlemek"
 başkalaş- < başka-la-ş- "istihale geçirmek, değişmek"
 bollaş- < bol-la-ş- "bolalma, bol hale gelmek"
 darlaş- < dar-la-ş- "dar hale gelmek"
 kalınlaş- < kalın-la-ş- "kalın hale gelmek"
 kartlaş- < kart-la-ş- "kart hale gelmek"
 kırlaş- < kır-la-ş- "kırarmak, kır hale gelmek"
 derinleş- < derin-le-ş- "derin hale gelmek"
 dinçleş- < dinç-le-ş- "dinçlik kazanmak"
 iyileş- < iyi-le-ş- "iyi duruma gelmek"
 kötüleş- < kötü-le-ş- "kötü duruma gelmek"
 sadeleş- < sade-le-ş- "sade hale gelmek"

tenbelleş- < tenbel-le-ş- "tenbel hale gelmek"

Görüldüğü üzere, yukarıdaki fiillerden hiç biri, -ş- eki kaldırıldığı takdirde kullanılmamaktadır.

c. Sayı isimlerinden yapılan fiiller:

birleş- < bir-le-ş- "bir olmak, bir araya gelmek, beraber olmak, ittifak etmek"
 birle- < bir-le- "bire indirmek, tek duruma getirmek, arabada vitesi bire getirmek"
 ikile- < iki-le- "bir şeyin sayısını ikiye çıkarmak, vitesi ikiye getirmek"
 ikileş- < iki-le-ş- "sayısı ikiye çıkmak"
 ikilet- < iki-le-t- "bir işi iki defa yaptırmak"
 ikilen- < iki-le-n- "ikiye çıkarmak, ikiye tamamlamak"
 üçle- < üç-le- "bir işi üç defa yapmak, üçe tamamlamak"
 dörtle- < dört-le- "dörde çıkarmak, dörde tamamlamak"
 beşle- < beş-le- "bir işi beş defa yapmak, vitesi beşe takmak"
 sıfırla- < sıfır-la- "sıfıra indirmek"

1. elde avuçta ne varsa tüketmek, bitirmek
2. borcunu tamamen ödemek, bitirmek
3. matematikte, sıfıra eşitlemek, başa almak, işlemi yeniden ele almak

9. -r-

Oluş bildiren geçişsiz fiil teşkil etmektedir. Az işlek bir ektir. Umumiyetle sıfat durumundaki isim tabanlarına gelmektedir.

delü "deli"
 delür- < delü-r- "delirmek, deli olmak"
 atası eydür delürdi bağlan elin
 sözi azdı bilemez kendi adın (TS,II)
 kaba "kaba"
 kabar- < kaba-r- "şişmek, büyümek"
 dahi vardıkça gavga kabardı (TS,IV)
 kara "kara, siyah"
 karar- < kara-r- "kararmak, bulanmak, kederlenmek"
 kararma dedi ayrık hanenevar,
 selam et benden sevgili yâr (TS,IV)
 kaybolur hepsi de bir anda kararmakla batı
 az sürer gerçi fakir Üsküdarın saltanatı (KGK, 25)
 kaygu "kaygı"
 kaygur- < kaygu-r- "kaygılanmak"
 dünyada gerinizde koyup gittiğiniz nesnelere kaygurman (TS,IV)

Bazı örneklerde ettirgen mânâ vardır:

katu "katı, sert"
 katur- < katu-r- "katılaştırmak, sertleştirmek"
 zülfün havası ile durur ger nefes-i subh
 yüzün katurup sünbül ü reyhana girürse (TS,IV)

10. -ra/-re-

Taklidi fiiller teşkil eden az işlek bir ektir. Tabii olarak, bu şekilde türetilen fiillerin de isim tabanları, tek başına mânâsı bulunmayan bir ses parçasından ibarettir:

angra- < ang-ra- "homurtulu ses çıkarmak"
 ol iki arslan pençelerin gererek kuyrukların yeri urup angrarlardı (TS,I)
 kımransa havaya kalbolurdu
 mırlansa sadaya kalbolurdu (TS,IV)
 kıngran- < kın-gra-n- "mırıldanmak, hırlamak"
 söylenip gümrendi ve yavuz köpek gibi kıngrandı (TS,IV)
 gümre- < güm-re- "homurdamak"
 gümredi behr ü pelenk gibi ol er,

Nerremannlar görse kılurdu hazer (TS,III)
 ig "iğ"
 ıgır- < ıg-i-r- "eğirmek, ip eğirmek"
 titre- < tit-re- "titremek"
 titrer yüreğim her ne zaman yaduma gelsen (Şarkı)
 sıçra- < sıç-ra- "sıçramak"
 Tımar: Sıçragan at ki çalık tâbir olunur (TS,V)

11. -sa/-se-

Hem geçişli hem de geçişsiz fiiller teşkil eden bu ek, isim tabanına iki ayrı mânâ veya yön vermektedir:

a. İsmın ifade ettiğı nesneye karşı arzu ve ihtiyaç duyulduğunu bildiren fiiller:

aygır "aygır, erkek at"
 aygırsa- < aygır-sa- "kısarak aygır istemek"
 pes Cebraıl (AS) bir aygırsamış kısarak üzere geldi, buların önüne düşüp deniz arasına girdi ve bular anı kendülerinden sandı (TS,I)
 boğa "boğa"
 bogasa- < boğa-sa- "inek boğa istemek"
 El-istihram: Ve dahi sığır boğasamak (TS,I)
 buğra "erkek deve"
 buğrasa- < buğra-sa- "dişi deve erkek istemek"
 El-ihisar: Erkek deve dişisine buğursamadan kalkmak ve basmak (TS,I)
 durak "durak"
 duraksa- < durak-sa- "durmak istemek, durur gibi olmak"
 su "su"
 susa- < su-sa- "su içmek ihtiyacı duymak"
 susadım gayet harareten katı
 sundular bir cam dolusu şerbeti (Mevlid)
 yalnız "yalnız"
 yalunuzsa- < yalunuz-sa- "yalnızlık istemek"
 İstihâş: Yalunuzsamak (TS,VI)
 er "er, erkek"
 erse- < er-se- "kadın erkek arzu etmek"
 İstidbâ: Nâka katı buğursamak ve avret ersemek (TS,III)
 azımsa- < az-ı-m-sa- "az görmek, az bulmak"
 çok "çok"
 çoğumsa- < çok-u-m-sa- "çok görmek, çok bulmak"
 ben "ben"
 benimse- < ben-i-m-se- "kendinden saymak, kabul etmek", "uygun görmek"
 gösterimse- < göster-i-m-se- "gösterir gibi davranmak"
 babam deveyi şöyle boğazladı dedim ve gösterimsedim (TS,III)
 küçük "küçük"
 küçümse- < küçü-m-se- "küçük görmek, hafife almak"

Yukarıdaki örneklerde isimlere ilâve edildiğı görülen -ım/-im/-um/-üm unsuru, gül-fiilinden, önce "gülüm" isminin, sonra da gül-ü-m-se- "tebessüm etmek" fiilinin teşekkül tarzına benzetilmek için getirilmiştir.

12. -sı/-si-

Oluş ve niyet bildiren geçişsiz fiiller teşkil eden az işlek bir ektir.

a. Oluş bildiren fiiller:

ayruk "başka, ayrı"
 ayruksı- < ayruk-sı- "başkalaşmak, başka türlü olmak"
 pes kaçan irtilediler, buların hevni ayruksıdı (TS,I)

eyleksi- < eylek-si "göl bataklık haline gelmek"

Metasib: Çok durup eyleksimiş su (TS,III)

göre-si- < göre-si- "görmek istemek, özlemek"

"memleketi öyle göresidim ki"

ölesi- < öle-si- "ölecek gibi olmak, ölecek hale gelmek"

Eydür: Oh gözlerüm nuri arttı, ölesimiş canım kuvvetlendi (TS,V)

b. Niyet ve tavır bildiren fiiller:

az "az"

azıgsı- < az-ı-g-sı- "az görmek, az bulmak"

Ayşe bir dane alup ol dervişe verdi, biz anı azıgsıyup bir birimize bakışduk (TS,I)

ağlamsı- < ağlam-sı- "ağlar gibi görünmek"

Kur'an okuyucak ağlaya, ağlamazsa ağlamsıya (TS,I)

yad "yabancı, el"

yadsı- < yad-sı- "yabancı saymak, yadırgamak"

13. -sın/-sin/-sun/-sün-

İsimden fiil yapan -sı/-si- üzerine -n- dönüşlük ekinin gelmesiyle teşekkül etmiş bir birleşik ektir. Duygu, niyet ve tavır bildiren fiiller yapmaktadır.

ar "haya"

arsın- < ar-sın- "utanmak, haya duymak"

hayf "yazık, ne yazık"

hayfsın- < hayf-sın- "esef etmek"

Tenrus şah hayıfsındı (TS,III)

hor "hakir"

horsın- < hor-sın- "hor görmek"

İstisgar: Kimseyi horsınmak ve zelil görmek (TS,III)

ağlamsın- < ağla-m-sın- "ağlar gibi görünmek"

geh ağlamsındı vü geh ah kıldı (YZ,TS)

kolay "kolay"

kolaysın- < kolay-sın- "kolay ve önemsiz görmek"

Tehevvün: Kolaysınmak (TS,IV)

sarp "sarp"

sarpsın- < sarp-sın- "sarp görmek"

İstihbab: Dağ sarp ve yalın olmak ve sarpsınmak (TS,V)

güç "güç"

gücsün- < güç-sün- "güç kabul etmek"

kiçi "küçük"

kiçisin- < kiçi-sin- "küçük görmek"

atası vefat ettikten sonra ol atası yerinde oturdu ve halk anı kiçinsin-diler (TS,IV)

zor "zor"

zorsun- < zor-sun- "zor bulmak, zor saymak"

"En basit işi bile zorsunuyorsun"

14. -sır/-sir/-sur/-sür-

Taklidi fiiller teşkil eden bir ektir, oluş bildiren geçişsiz fiiller yapmaktadır. Bu ek ile yapılan fiillerin de isim tabanları tek başlarına kullanılmaz ve hiç mânâ taşımazlar.

aksır- < ak-sır- "aksırmak"

tıksır- < tık-sır- "tıksırmak"

öksür- < ök-sür- "öksürmek"

AZERİ TÜRKÇESİ

B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİİLLER

1. -a/-e

Hem geçişli, hem geçişsiz fiil yapan işlek bir ektir.

gan "kan"

gana- < gan-a- "kanamak"

oyun "oyun"

oyna- < oyun-a- " oynamak"

boş "boş"

boşa- < boş-a- "boşamak, bırakmak"

yaş "yaş"

yaşa- < yaş-a- "yaşamak, ömür sürmek"

dil "dil"

dile- < dil-e- "dilemek"

diş "diş"

dişe- < diş-e- "taş veya maden üzerinde diş açmak, gedik açmak"

göz "göz"

göze- < göz-e- "ağaç veya duvar üzerinde delik açmak, gözenek açmak"

2. -al/-el/-a-l/-e-l-

Çeşitli isimlerden oluş bildiren geçişsiz ve meçhul fiiller türeten -al/-el-, birleşik bir ektir. Yani, yeni fiiller yapılırken önce -a/-e- eki ile bir basamak kelime teşkil edilmiş, sonra da -l- ile ikinci fiil yapılmıştır.

boş "boş"

boşal- < boş-a-l- "boşalmak"

dar "dar"

daral- < dar-a-l- "daralmak"

dinç "dinç"

dinçel- < dinç-e-l- "dinçleşmek"

az "az"

azal- < az-a-l- "azalmak"

çok "çok"

çokal- < çok-a-l- "çoğalmak"

sağ "sağ"

sağal- < sağ-a-l- "sağlamlaşmak"

gen "geniş"

genel- < - gen-e-l- "genişlemek"

gart "kart"

gartal- < - gart-a-l- "kartlaşmak"

düz "düz"

düzel- < - düz-e-l- "düzelmek"

3. -an/-en/-a-n/-e-n-

Bu ek de iki ekin kaynaşması neticesinde teşekkül etmiştir.

dad "tat"

dad-an- < - dad-a-n- "tadanmak, tat almak, alışmak"

güç "güç, zor"

güç-en- < güc-e-n- "güçenmek, incinmek"

uzun "uzun"

uzan- < uz-a-n- "uzun olmak"

4. -ar/-er-

İsim ve sıfatlardan oluş bildiren geçişsiz fiil yapan bu ek, muhtemelen er-yardımcı fiilinin isim tabanı ile kaynaşması neticesinde teşekkül etmiştir.

(Bkz. Karahanlı Türkçesi)

ag "ak, beyaz"

agar- < ag-ar- "ağarmak, beyazlaşmak"

boz "boz, kül rengi"

bozar- < boz-ar- "boz rengini almak"

gög "gök rengi"

göyer- < göğ-er- "göğermek, mavileşmek"

sarı sarıg-ar- "sararmak"

sarıg "sarı"

sarıgar- < sarıg-ar- "sararmak"

yaş "yaş, taze, ıslak"

yaşar- < yaş-ar- "yeşermek, ıslanmak"

suv "su"

suvar- < suv-ar- < sug-ar- "sulamak"

Bu örnek, diğerlerinden farklı olarak geçişli fiildir.

5. -da/-de/-ta/-te-

Az kullanılan bir ektir. Genellikle taklidi fiiller türetmektedir.

hort

hortda- < hort-da- "hortlamak"

hurt

hurtda- < hurt-da- "hurtlamak"

iz

izde- < iz-de- "istemek, aramak"

6. -ı/-i-

Bu ek de oluş bildiren geçişsiz fiil yapmaktadır.

berk "berk, sert"

berki- < berk-li- "sertleşmek"

gen/genç "geniş"

geni- < gen-i- < geng-i- "genişlemek"

teng "dar"

tengi- < teng-i- "daralmak"

7. -ırğa/-irge-/ı-r-ı-g-a-/i-r-i-g-e-

İsimlerden geçişli fiiller türeten ve kaynaşık bir ektir. (Ekin yapısı için Eski Türkçe bahsine bakınız)

yad "yabancı"

yadırga- < yad-ı-r-g-a- "yabancı saymak, yabancılamak"

daş "taş"

daşırga- < daş-ı-r-ı-g-a- "ayak yalın yürümekten yaralanmak"

es "esen"

esirge- < es-i-r-i-g-e- "korumak, esen kılmak"

gen < geng "geniş"

genirge- < gen-i-r-i-g-e- "genişletmek"

ding "sakin"

dirgirge- < ding-i-r-i-g-e- "sakinleştirmek"

8. -la/-le-

Bütün şivelerde görüldüğü üzere bu sahada da çok işlek bir ektir. Genellikle

geçişli fiil yapmaktadır.

bağ "bağ"
 bağla- < bağ-la- "bağlamak"
 burgu "burgu"
 burgula- < burgu-la- "burgu ile bükme"
 gucak "kucak"
 gucakla- < gucak-la- "kucaklamak"
 su "su"
 sula- < su-la- "sulamak"
 duz "tuz"
 duzla- < duz-la- "tuzlamak"
 yumruk "yumruk"
 yumrukla- < yum-ruk-la- "yumrukla dövmek"
 pul "para"
 pulla- < pul-la- "paralandırmak"
 asfalt "asfalt"
 asfaltla- < asfalt-la- "asfalt dökmek"
 diş "diş"
 dişle- < diş-le- "dişlemek, ısırmak"
 möhür "mühür"
 möhürle- < möhür-le- "mühürlemek"
 gamçı "kamçı"
 gamçıla- < gamçı-la- "kamçı ile dövmek"
 balta "balta"
 baltala- < balta-la- "balta ile kesmek"
 ütü "üt"
 ütüle- < üt-le- "ütülemek"
 depik "tepiik"
 depikle- < depik-le- "tepiik ile dövmek"
 bala "yavru"
 balala- < bala-la- "yavrulamak"
 guzu "kuzu"
 guzula- < guzu-la- "kuzulamak, doğurmak"

Bu ek oluş bildiren geçişsiz fiiller de yapmaktadır. Bunlar genellikle zaman ve mekan bildiren isimler ile sıfatlardan türetilmiştir.

ağşam "akşam"
 ağşamlı- < ağşam-la- "akşamı geçirmek"
 uçuz "ucuz"
 uçuzla- < uçuz-la- "ucuzlamak"
 kece "gece"
 kecele- < kece-le- "geceyi geçirmek"
 gış "kış"
 gışla- < gış-la- "kışı geçirmek"
 ter "ter"
 terle- < ter-le- "terlemek"
 serin
 serinle- < serin-le- "serinlik duymak"
 ham "ham"
 hamla- < ham-la- "hamlamak, yorulmak"

Sayı isimlerinden yapılan örnekler:

iki
 ikile- < iki-le- "ikiye tamamlamak"
 üç
 üçle- < üç-le- "üçe tamamlamak"
 yeddi "yedi"
 yeddile- < yeddi-le- "yediye tamamlamak"

Mekan ve zaman bildiren isimlerden yapılan fiiller:

ireli "ileri"
 irelile- < ileri-le- "ilerlemek"
 geri "geri"
 gerile- < geri-le- "gerilemek"
 karşı "karşı"
 karşıla- < karşı-la- "karşılamak"
 gabah "önce"
 gabahla gabah-la- "öne geçmek"
 ara "ara, mesafe"
 arala- < ara-la- "araya girmek, ayırmak"
 yan "yan"
 yanla- < yan-la- "yana çekilmek"
 dalda "siper, sığınak"
 daldala- < dalda-la- "siper olmak, mani olmak"

Çok işlek olan bu ek, fiil isimlerinden süreklilik ifade eden yeni fiiller yapmaktadır.

cızma "çizme"
 cızma- < cız-ma-la- "çizmek"
 yayma
 yayma- < yay-ma-la- "sermek, dağıtmak"
 dırma
 dırma- < dır-ma-la- "tırmalamak"
 garma
 garmala- < gar-ma-la- "karıştırmak"
 eşme
 eşme- < eş-me-le- "eşmek"
 bürme
 bürme- < bür-me-le- "bükme"
 yontala- < yont-a-la- "yontmak"
 çift "çift"
 çiftle- < çift-le- "çift hale getirmek"
 deste "deste"
 destele- < deste-le- "deste haline getirmek"
 deste "deste"
 destele- < deste-le- "deste haline getirmek"
 tek "tek"
 tekle- < tek-le- "teke indirmek"
 yarım "yarım"
 yarım- < yarım-la- "yarıma indirmek"
 Taklidî isimlerden yapılan fiiller:
 püfle- < püf-le- "püflemek"
 düdüle- < düdü-le- "düt sesi çıkarmak"

mele- < me-le- "me sesi çıkarmak, melemek"
 ingile- < ing-le- "inlemek"
 hortla- < hort-la- "hortlamak"

9. -lan-/len-/la-n-/le-n-

Pek işlek olan bir kaynaşık ektir. Geçişsiz-dönüslü fiiller türetir.

at "at"
 atlan- < at-la-n- "ata binmek"
 ganat "kanat"
 ganatlan- < ganat-la-n- "uçmak, uçmaya başlamak"
 marag "merak"
 maraglan- < marag-la-n- "meraklanmak"
 hava "hava, gök"
 havalan- < hava-la-n- "havada uçmak, yükselmek"
 gezeb "gazab, öfke"
 gezeblen- < gezeb-le-n- "öfkelenmek"
 guvvet "kuvvet"
 guvvetlen- < guvvet-le-n- "kuvvetlenmek"
 geher "kahır"
 geherlen- < geher-le-n- "kahırlanmak"

10. -laş-/leş-/la-ş-/le-ş-

Bu da çok işlek ve kaynaşmış bir ektir. Oluş bildiren geçişsiz fiiller yapar.

Ayrıca aynı zamanda işteş ve karşılıklı fiil tabanları teşkil etmektedir.

Oluş bildiren fiiller:

zarafat "zerafet"
 zarafatlaş- < zarafat-la-ş- "zarif olmak"
 esebi "asabi"
 esebileş- < esebi-le-ş- "asabileşmek"
 yahşı "iyi, güzel, sağlam"
 yahşılaş- < yahşı-la-ş- "iyileşmek, iyi olmak"
 sıh "sık"
 sıhlaş- < sıh-la-ş- "sıklaşmak"
 bir "bir"
 birleş- < bir-le-ş- "bir araya gelmek, bir olmak"

Karşılıklı fiiller:

vida "veda"
 vidalaş- < vida-la-ş- "vedalaşmak"
 dost "dost"
 dostlaş- < dost-la-ş- "dost olmak"
 dert "dert"
 dertleş- < dert-le-ş- "birbirine dert yanmak"
 söz "söz"
 sözleş- < söz-le-ş- "birbirine söz vermek"

Yukarıda ele aldığımız -lan-/len- ve -laş-/leş- eklerinin kaynaşık ek olduğunu belirtmiştik. Bu sebeple biz bahis konusu ekleri -la-/le ve -n-, -ş- olarak ayrıca ele alacağız. Çünkü, -lan-/len- ve -laş-/leş- eklerinin -n- ve -ş- unsurlarını ayırdığımız zaman bazı örneklerin geride kalan tabanları fiil olarak kullanılmamaktadır. Mesela dertle-, dostla-, esebile- fiillerinde görüldüğü gibi. Biz bu çeşit tabanlara basamak kelime diyoruz. Demek ki, yapım ekleri bakımından çok zengin olan Türk Dili, bazı eklere böyle geçici vazifeler yüklemektedir. (Bkz. -al-/el-)

11. -lat-/let-/la-t-/le-t-

Bu da kaynaşmış bir ektir. Ancak, Âzerî dilcileri üst üste gelen eklerin hepsini birleştirip tek ek gibi göstermektedirler. Halbu ki, -la-/le- ile yapılmış fiillerin çoğu, -t- ekini almadan da kullanılmaktadır. Bazıları ise kaynaşmış durumdadır: alov-lat-, acı-lat-, çıpag-lat-, "çıplaklatmak", çirk-let- "kirletmek" örneklerinde olduğu gibi.

12. -h-/k-/k-/k-

İsimlerden oluş bildiren geçişsiz fiiller yapan işlek bir ektir. Eski Türkçe'den beri bütün saha ve şivelerde varlığını devam ettirmiştir. Ancak Âzerî Türkçe'sinde k sesi h olmuştur.

dar "dar"
 darıh- < dar-ı-h- "darlaşmak"
 ters "ters"
 tersik- < ters-i-k- "ters olmak"
 pis "pis"
 pisik- < pis-i-k- "pislenmek, pis olmak"
 şirin "tatlı"
 şirnik- < şirin-i-k-, "şirin olmak, tatlılaşmak"
 yol "yol"
 yoluh- < yol-u-h- "yolda karşılaşmak"

Ayrıca gecik-, birik-, soluh- < sol-u-k- gibi örnekler.

13. -ılde-ılde-ılde-ılde-

Taklidi fiiller yapan işlek bir ektir.

hışıda- < hış-ıl-da
 hırıl-da- < hır-ıl-da
 garıl-da- < gar-ıl-da
 gaggıl-da- < gagg-ıl-da
 şaggıl-da- < şagg-ıl-da
 cıggıl-da- < cıgg-ıl-da
 cıgıl-da- < cıg-ıl-da
 dıng-ıl-da- < dıng-ıl-da
 şırıl-da- < şır-ıl-da
 vıyıl-da- < vıy-ıl-da
 horıl-da- < hor-ıl-da
 zingilde- < zing-ilde
 gubbulda- < gubb-ulda
 muyıl-da- < muy-ulda

14. -sa-/se-

Oldukça işlek bir ektir. Ayrıca bu sahada mânâ bakımından da çeşitlilik göstermektedir.

su "su"
 susa- < su-sa- "susamak"
 gerib "garip"
 geripse- < gerip-se- "garipsemek"
 tamah "damak"
 tamahsa- < tamah-sa- "arzu etmek, heveslenmek"
 ganıh
 ganıhsa- < ganıh-sa- "karıksamak"
 gap "kap"
 gapsa- < gap-sa- "ihtiva etmek"

er "erkek"

erse- < er-se- "erkek arzu etmek"

Âzeri Türkçesinde -sa-/ -se- eki ile -sı/-si- ve -su/-sü- ekleri birbirinin yerine kullanılmaktadır. tamahsı-, guraksı-, heyifsi-, günsü-, gibi, ayrıca, me-nim-se-, gülüm-se-, ezim-se-.

15. -sın/-sin-/sun-/sün-/sı-n-/si-n-/su-n-/sü-n-

Fiil isimleri durumunda olan kelimelerden istek veya temayül ifade eden fiiller yapan az işlek bir ektir.

alımsın- < al-ı-m-sın- "alınır gibi olmak"

ağlamsın- < ağla-m-sın- "ağlayası gelmek, ağlar gibi olmak"

gülümsün- < gül-ü-m-sün- "gülür gibi olmak, gülümsemek"

Aynı ek bazı isim ve fiillerden de yukarıdaki örneklere benzeyen değişik fiiller türetmektedir.

doluh-sun-, um-sun-, sum-sün-, vay-sın-, ezim-sin- "azımsamak", gerib-si-le-, tamah-sı-la-, vay-sı-la-n-, bir de nem-çi örneği vardır.

ÖZBEK TÜRKÇESİ .

B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER

1. -a/-e-

Hem oluş bildiren geçişsiz, hem de geçişli fiiller türetmektedir.

at "isim"

ata- < at-a- "ad vermek, adlandırmak"

boş

boş- < a- "boşamak, bırakmak"

cön "yön"

cöne- < cön-e- "yönetmek"

aşa- < aş-a- "yemek yemek"

2. -ay/-ey- < -ad- / -ed-

Genellikle oluş bildiren geçişsiz fiiller yapmaktadır. Eski Türkçeden beri yaşamaktadır.

keng "geniş"

kengey- < keng-ey- < keng-en- "genişlemek"

ul "temel"

ula- < ul-a-

ankay- < anıkay- < anık-a-d- "bükülmek"

3. -ı/-i- / -u- / -ü-

Oluş bildiren geçişsiz fiil türetmektedir.

keng "gemiş"

kengi- < keng-i- "genişlemek"

tınç "dinç"

tınçı- < tınç-ı- "dinçleşmek, huzur bulmak"

4. -k- / -k-

Oluş bildiren geçişsiz fiil yapmaktadır.

yoluk- < yol-u-k- "yolda rastlamak"

aç "aç"

açık- < aç-ı-k- "acımak"

öz "kendi"

özik- < öz-i-k- "imtiyazlı olmak"

baş "baş"

başık - < baş-ı-k- "başa geçmek"

5. -la- / -le-

Çok kullanılan bir ektir.

iş "iş"

işle- < iş-le- "çalışmak"

kat "ilave"

katla- < kat-la- "ilave etmek"

yığı "ağıt"

yığıla- < yığı-la- "ağlamak"

bağ "bağ"

bağla- < bağ-la- "bağlamak"

söz "söz"

sözle- < söz-le- "söylemek"

taşle- < taş-le- "taşlamak"

bağış "bağış"
 bağışle- < bağışle-le- "bağışlamak"
 yahşi "iyi"
 yahşile- < yahşi-le- "iyileştirmek"

6. -lan- / -len- < -la-n- / -le-n-
 can "can"

canlan- < can-la-n- "canlanmak"

7. -laş- / -leş- < -la-ş- / -le-ş-

Oluş bildiren geçişsiz fiil yapan işlek bir ektir.

birleş- < bir-le-ş- "birleşmek"

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER

1. -a- / -e-

asıg "fayda"

askat- < asıg-a-t- "fayda vermek" (TLS)

tüg

tüğe- < tüg-e- "bağlamak, düğümlemek" (TSL)

agın

agna- < agın-a- "yuvarlanmak" (TSL)

2. -r-

kaygu "kaygı"

kaygur- < kaygu-r- "kaygılanmak" (kay-gur-)

kona "eski"

konar- < kona-r- "eskimek" (kona-ermek)

kıska "kısa"

Kıskar- < kıska-r- "kısaltmak" (kıska-ermek)

Yukardaki fiiller, muhtemelen kaygu+er- ve kıska+er- birleşik fiillerinin kay-naşmış halidir. Yani Türkçede isimden fiil yapan bir -r- eki yoktur.

3. -ay- / -ey- < -ad- / -ed-

Bu ek, Eski ve Orta Türkçedeki -ad- / -ed- ekinin inkişaf etmiş şeklidir. Genellikle oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir.

sağ "sağ"

sakay- < sag-ay- < sag-ad- "iyileşmek"

az "az"

azay- < az-ay- "azalmak"

çong "büyük"

çongay- < çong-ay- "büyümek"

tar "dar"

taray- < tar-ay- "daralmak"

pes "küçük"

pesey- < pes-ey- "küçülme"

4. -sıt- / -sit- < -sı-t- / -si-t-

teng "denk"

tengsit- < teng-si-t- "denkleştirmek"

kem "küçük"

kemsit- < kem-si-t- "küçük düşürmek"

5. -sın- / -sin- < -si-n- / -sı-n-

az "az"

azsın- < az-sı-n- "azımsamak"

garib "garip"

garipsin- < garip-si-n- "kendini garip hissetmek"

egir "ağır"

egirsin- < egir-si-n- "ağır bulmak"

6. -la-/le-

alkış "alkış"

alkışla- < alkış-la- "alkışlamak"

su "su"

sula- < su-la- "sulamak"

ast "alt"

astila- < ast-i-la- "aşağılamak"

iş "iş"

işle- < iş-le- "çalışmak, iş yapmak"

ulug "ulu"

ulugla- < ulug-la- "ululamak, hürmet etmek"

7. -laş- / -leş- < -la-ş- / -le-ş-

Bu birleşik ek, oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir.

mekân "mekan"

makanlaş- < makan-la-ş- "yerleşmek, mekan tutmak"

âsân "kolay"

asanlaş- < asan-la-ş- "kolaylaşmak"

avat "âbâd"

avatlaş- < âbâd-la-ş- "bayındır, mâmur hale gelmek"

8. -lan- / -len- < -la-n- / -le-n-

Bu ek de oluş bildiren dönüşlü fiiller yapmaktadır.

şâd "şad"

şadlan- < şad-la-n- "mutlu olmak"

korâl "silah"

korallan- < korâl-la-n- "silahlanmak"

güman "şüphe"

gümanlan- < guman-la-n- "şüphelenmek"

mung "sıkıntı"

munglan- < mung-la-n- "sıkıntılı olmak"

9. -ı- / -i-

Genellikle oluş bildiren geçişsiz fiil yapmaktadır.

bek- < bek-i- "sağlamlaşmak, pekişmek"

bey "bay, zengin"

beyi- < bey-i- "zengin olmak"

tinç "dinç"

tinçi- < tinç-i- "dinçleşmek"

çing "katı"

çingi- < çing-i- "katılaşmak"

cim "sakin"

cimi- < cim-i- "sakinleşmek"

10. -k- / -k-

Bu ek de oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir.

bir "bir"

birik- < bir-i-k "birikmek"

iç "iç"

içik- < iç-i-k "İçeriye girmek, içine atmak"

ter

terik- < ter-i-k "kızmak"

kön

könük- < kön-ü-k "alışmak"

zar-ı-kı- "bıkmak, sıkılmak" (zar: Farsça)

11. -gar- / -kar-

angar- < ang-ı-g-a-r- "anlamak, fark etmek"

Bu fiil şöyle teşekkül etmiştir: Önce, anlayış mânâsındaki ang isimden -ı-

eki ile fiil yapılmıştır. Sonra ang-ı-g ismi, bu isimden ang-ı-g-a- fiili ve ondan da angıgar < angıga-r- fiili türetilmiştir.

su "su"

sugar- < su-gar- "sulamak"

Bu fiil de suv isminden yukarıdaki örnekte gösterildiği gibi yapılmıştır. suv "su" suv-ı-g-a-r- "sulamak" Tabii zaman içinde vurgusuz -ı- sesi düştüğü için -gar- eki ortaya çıkmıştır.

12. -ırka- / irke-

yad "yabancı"

yadırka- < yad-ı-r-ı-k-a- "yabancı saymak"

aç "aç"

açırka- < aç-ı-r-ı-k-a- "acımak"

13. -sıra- / -sire- < -sır-a- / -sir-e-

Eski ve Orta Türkçede işlek bir ek olan -sıra- /-sire-, isimlerden olumsuz fiil türettiği halde Kırım Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesinde olumlu fiiller yapmaktadır.

su "su"

susıra- < su-sıra- "susamak"

uyku "uyku"

uykusıra- < uyku-sıra- "uykusu gelmek"

yad "yabancı"

yatsıra- < yad-sıra- "yadırgamak"

kan "kan"

kansıra- < kan-sıra- "kan istemek"

külüm "gülme"

külümsire- "gülümsemek"

Görülüyor ki, bu sahada, bahis konusu ek Eski ve Orta Türkçedeki mânâsını kaybetmiş ve yeni bir mânâ kazanmıştır.

Taklidi Fiiller

ünde- < ün-de- "seslenmek"

pırlda- < pırıl-da- "parıldamak"

gijilde- < gijil-de-

takıl-da- < takıl-da-

hökre- < hökür-e- "kükremek"

yaltıra- < yaltır-a- "parlamak"

tarakşi- < tarak-şi- "tarak-turuk ses çıkarmak"

pulangşi- < pulang-şi- "sallanmak"

gingşi- < ging-şi- "üzülmek"

havısı- < hav-sı- "havlamak"

samalda- < samal-da- "rüzgarlandırmak"

KAZAK TÜRKÇESİ

B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER

1. -a/-e-

- bos "boş"
 bosa- < bos-a- "geleşmek"
 tüte- < tüt-e-
 atandır- < at-a-n-dır- "adlandırmak"
 balbırat- < balbır-a-t- "yumuşamak"
 kesel- < kez-e-l- < keç-e-l- "gecikmek"
 küzet- < küz-e-t- "gözetlemek"
 bezel- < bez-e-l- "bezenmek"
 bezen- < bez-e-n- "bezenmiş olmak"
 boza- < boz-a- "bozlaşmak"
 dostas- < dost-a-s- "dost olmak"
 caltırat- < caltır-a-t- "parlatmak"
 calbırat- < calbır-a-t- "asmak, sarkıtmak"
 cönel- < cön-e-l- "yönelmek"
 künel- < kü-e-l-t- "gün görmek", "gön geçirmek"
 möldiret- < möldür-e-t- "tertemiz yapmak"
 oynat- < oyun-a-t- "oyunlatmak"

2. -ay- / -ey- < -ad- / -ed-

İsimlerden oluş bildiren geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir.

- azay- < az-ay- "azalmak"
 angay- < ang-ay- "bir şeyin kapağını açmak"
 kedey- < ked-ey- "fakirleşmek"
 (Farsça gedâ kelimesinden türetilmiştir.)
 küdirey- < küdir-ey- "dengesiz büyümek"
 körkey- < körk-ey- "güzelleşmek"
 mungay- < mung-ay- "üzülmek"
 kınıray- < kınır-ay- "egri hale gelmek"
 tikey- < tik-ey- "dik durur hale gelmek"
 tınay- < tın-ay- "dinlenmek"
 uzay- < uzun-ay- "uzanmak", "uzun hale gelmek"
 şokay- < şok-ay- < çok ay- "çok hale gelmek"
 şömey- < şöm-ey- < cöm-ey- "çömelmek"
 şukıray- < şukır-ay- "çukurlaşmak"
 andagayıl- < andagay-ı-l- "etrafını çevirmek"
 anıray- < anır-ay- "boş kalmak"
 badıray- < badır-ay- "sert bakmak"
 bükirey- < bük-ir-ey- "eğrilmek, kambur olmak"
 kengeyt- < ken-ey-t- "genişletmek"
 togal- < tok-ay- "dolmak, tok olmak"
 kartay- < kart-ay- "kartlaşmak, iltiyarlamak"
 ulgay- < ulug-ay- "büyümek"

3. -da- / -de-

Taklidi fiiller yapan bir ektir.

- davıl-da- "gürültü yapmak"

Geçişli ve geçişsiz fiil yapan işlek bir ektir. Türkiye Türkçesindeki -la- / -le- ekinin karşılığıdır.

- acım "çizgi"
 acımda- < acım-da- "yüzün ve alnın çizgilenmesi; kırışması"
 adım "adım"
 adımda- < adım-da- "adımlamak"
 aykın "açık, belirli"
 aykında- < aykın-da- "açılmak, belirtmek"
 al "hile"
 alda- < al-da- "aldatmak"
 altın "altın"
 altındat- < altın-da-t- "latın suyuna batırmak"
 ziyan "zarar, ziyan"
 ziyanda- < ziyan-da- "ziyana uğramak"
 köz "göz"
 közde- < köz-de- "gözlemek"
 aram "haram"
 aramda- < aram-da- "pislenmek, kirlenmek"
 bayan "beyan"
 bayanda- < bayan-da- "beyan etmek, açıklamak"

Bu ek sert ünsüz ile biten isimlere geldiği zaman -ta- / -te-olmaktadır.

4. -k- / -k-

- zâr "feryat"
 zârik- < zâr-ı-k- "feryat etmek"
 keş "geç"
 keşik- < keş-i-k- "gecikmek"
 bas "baş"
 basık- < bas-ı-k- "başa geçmek, baş olmak"

5. -la- / -le-

Geçişli ve geçişsiz fiil yapan işlek bir ektir.

- abay "dikkat"
 abayla- < abay-la- "dikkatli olmak"
 acarla- < acar-la- "süslemek"
 aşuvla- < aşuv-la- "kızdırmak"
 aşkerele- < aşkere-le- "açıklamak"
 balala- < bala-la- "çocuk doğurmak"
 balga "çekiç"
 balgala- < balga-la- "çekiçlemek"
 aykayla- < aykay-la- "yüksek sesle konuşmak"
 aybar "heybet"
 aybarla- < aybar-la- "heybetli olmak"
 alav "alev"
 alavla- < alav-la- "alev yakmak"
 arala- < ara-la- "ayırma"
 buyra "kıvrık"
 buyrala- < buyra-la- "kıvrıklaştırmak"
 dâme "ümit"
 dâmele- < dâme-le- "ümit vermek"
 cay "rahat"
 cayla- < cay-la- "rahatlatmak"

cabagı-la- "yaprağı karışmak"

6. -lan- / -len- < -la-n- / -le-n-

Birleşik bir ektir. Oluş bildiren geçişsiz ve dönüşle fiiller türeten işlek bir ektir.

ar "haya"

arlan- < ar-la-n- "haya etmek"

alav "alev"

alavlan- < alav-la-n- "alevlenmek"

baska "başka"

baskalan- < baska-la-n- "başkalaşmak"

7. -sı- / -si-

Benzetme veya yakıştırma ifade eden fiiller yapan bir ektir.

böten "yabancı"

bötensi- < böten- si- "yabancı"

cetim "yetim"

cetimsi- < cetim-si- "yetim muamelesi yapmak"

8. -sın- / -sin- / -sı- n- / -si-n-

Türkiye Türkçesindeki benzerlik veya yakıştırma ifade eden **az-sın-, çok-sun-, güç-sün-, yük-sün-** fiilleri gibi örnekler Kazak Türkçesinde de görülmektedir.

kıyın "zahmet"

kıyın-sın- < kıyın-sı-n- "zorlanmak, ağır gelmek"

öcet "cesur"

öcetsin- < öcet-si-n- "cesaretlenmek"

takuva "takva"

takuvasın- < takuva-sı-n- "dindarmış gibi görünmek"

uluk "büyük"

uluksın- < uluk- sı-n- "kendini büyük sanmak, büyüklük taslamak"

kem "küçük, az, değersiz"

kemsin- < kem- si-n- "küçümsemek"

kebrez "süslü"

kerbezsin- < kerbez-si-n- "süslülük taslamak"

köp "çok"

köpsin- < köp-si-n- "çok olduğunu belirtmek"

dânâ "bilgili, akıllı"

dânâsın- < dâna-sı-n- kendisini bilgili ve akıllı saymak"

azsın- < az-sı-n- "azımsamak"

arık "zayıfsın"

arıksın- < arık-sı-n- "zayıf saymak"

bay "zengin"

baysın- < bay-sı-n- "zengin görünmek"

er "erkek"

ersin- < er-si-n- "kendini güçlü saymak"

cigit "yiğit"

cigitsin- < cigit-si-n- "yiğitlik taslamak"

9. -ta- / -te-

Oldukça işlek bir ektir. Türkiye Türkçesindeki -la- / -le ekinin karşılığıdır.

avtomot "otomatik"

avtomatta- < avtomat-ta- "otomakit hale getirmek"

azap "eziyet"

azapta- < azap-ta- "ovaya düzlüğe dönüşmek"

alış "uzak"

alışta- < alış-ta- "uzaklaşmak"

ayak "ayak"

ayakta- < ayak-ta-n- "yürümeye başlamak"

zevk "zevk, haz"

zevk- < zevk-ta- < zavık-ta- "zevklenmek"

10. -tas- / -tes- < -ta-s- / -te-s-

Oluş bildiren geçişsiz fiil yapan bir ektir. Türkiye Türkçesindeki -laş- / -leş- ekinin karşılığıdır.

bet "yüz, beniz"

bettes- < bet-te-s- "yüzleşmek"

dabıs "şöhret, nam"

dabıstan- < dabıs-ta-s- "birbirine seslenmek"

meşdan "cephe"

meşdandas < meşdan-da-s- "savaşmak, cepheleşmek"

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİİLLER

1. -a- / -e-

oyun "oyun" oyna- < oyun-a- " oynamak"
yaş "yaş, ömür" yaşa- < yaş-a- "yaşamak"
diş "diş" dişe- < diş-e- "değirmen taşına diş açmak"

2. -al- / -el- < -a-l- / -e-l-

Birleşik ektir. Oluş bildiren geçişsiz fiil türetmektedir.

dar "dar" daral- < dar-a-l- "darlaşmak"
ul "temel, kök" ulal- < ul-a-l- "büyümek"
düz "düz" düzel- < düz-e-l- "düzelmek"
az "az" azal- < az-a-l- "azalmak"
ging "geniş" ginel- < ging-e-l- "genişlemek"
köp "çok" köpel- < köp-e-l- "çoğalmak"

3. -ar- / -er-

ot "ot" otar- < ot-a-r- "hayvan otlatmak"
suv "su" suvar- < suv-ar- "sulamak"
ak "ak" agar- < ak-a-r- "ağarmak"
at "ad" atar- < at-a-r- "adlandırmak"
gök "mavi" göger- < gök-e-r- "yeşermek, bitkilerin yapraklanması"

4. -k- / -k-

dar "dar" darık- < dar-ı-k- "darlanmak"
giç "geç" gicik- < gic-i-k- "gecikmek"
ot "ot" otuk- < ot-u-k- "hayvanları otlatmak"
göz "göz" gözük- < göz-ü-k- "görünmek"

5. -la- / -le-

yağ "yağ" yağla- < yağ-la- "yağlamak"
yaz "yaz" yazla- < yaz-la- "yazı geçirmek"
ak "ak" akla- < ak-la- "ağartmak"
düz "düz" düzle- < düz-le- "düzlemek"
temizle- < temiz-le- "temizlemek"
ok "ok" okla- < ok-la- "ok ile vurmaz"
daş "taş" daşla- < daş-la- "taşlamak, taş tutmak"

iş "iş" işle- < iş-le "işlemek, çalışmak"

diş "diş" dişle- < diş-le "dilemek, ısırarak"

söz "söz" sözle- < söz-le "söylemek"

Sayı isimlerinden yapılan fiiller:

ikile- < iki-le "ikiye tamamlamak"

üçle- < üç-le "üçü tamamlamak"

altıla- < altı-la- "altıya tamamlamak"

6. -lan- / -len- < -la-n- / -le-n-

Bu bir birleşik ektir. Geçişsiz ve dönüşlü fiiller türetmektedir.

gahar "kahır" gaharlan- < gahar-la-n- "kahır çekmek"

güç "güç" güçlen- < güç-le-n- "güçlenmek"

7. -laş- / -leş- < -la-ş- / -le-ş-

Bu da birleşik ektir. Hem işteş, hem de karşılıklı fiiller yapmaktadır.

sırt "sırt" sırtla- < sırt-la-ş- "sırt sırta vermek, dayanışmak"

dert "dert" dertleş- < dert-le-ş- "birbirine dert yanmak"

8. -sıra- / -sire- / -sura- / -süre-

Eski ve Orta Türkçede işlek bir ek olan -sıra- / -sire-, çağdaş Türk şivelerinde Kırım, Kazan ve Türkmen sahasında yaşamaktadır. Ancak mânâ bakımından farklılık göstermektedir. Ekin yapısı için Eski Türkçe bahsine bakılmalıdır.

akıllı-sıra- "akıllanmak"

bulumlu-sura-

şor-sura-

ulum-sura-

umanjang-sıra-

Taklidi Fiiller:

-la- / -le-

patla- < -pat-la- "patlamak"

şatla- <159at-la- "çatlamak"

güple- < güp-le- "güplemek"

-ıl-da- / -ilde- / -ulda- / -ülde-

şagıl-da- < sag-ıl-da-

ingil-de- < ing-ilde-

vızıl-da- < vız-ıl-da-

horkul-da- < hork-ul-da-

longkul-da- < longk-ul-da-

gürpül-de- < gürp-ül-de-

hassıl-da- < hass-ıl-da-

-ır-da- / -irde- / -urda- / -ürde-

sakır-da- < sak-ır-da-

dükür-de- < dük-ür-de-

güpür-de- < güp-ür-de-

şagır-da- < şag-ır-da-

KAZAN-BAŞKURT TÜRKÇESİ

Bu şivede Ana Türkçe'deki o/ö sesleri u/ü'dür.

B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİLLER

Bu vazifeyi gören ekler şunlardır;

1. -a- / -e-

aş "yemek, aş"

aşa- < aş-a- "yemek yemek"

kan "kan"

kana- < kan-a- "kanamak"

san "sayı"

sana- < -san-a- "sayı saymak"

yaş "yaş"

yaşa- < -yaş-a- "yaşamak, ömür sürmek"

2. -ar- /er-

Genellikle oluş bildiren geçişsiz fiiller yapar.

ak "beyaz"

akar- < ak-a-r- "ağlamak, beyazlaşmak"

kük "gök, mavi"

kük-er- < kük-e-r- "göğermek, mavi olmak"

Bu ek yanlış heceleme neticesinde -gar/ -ger şeklini almıştır. Mesela kük "gök" küker > küger- > kü-ger- örneğinde görüldüğü gibi, Nitekim sugar- < -su-gar- "sulamak" örneği de aynı şekilde türetilmiştir. Bir başka misal daha verelim: sarıg "sarı", sar-gar- < -sarıg-ar- "sararmak". Ayrıca isim tabanı ünlü ile bitiyorsa, bu durumda isim tabanı -r eki ile fiil haline getirilmektedir: kısa-r- "kısaltmak", yahşı-r- "iyileşmek" örneklerinde görüldüğü gibi. Ancak kanaatımıza göre yu-karıdaki kıskar- < kısa-er-birleşik fiilinin kaynaşmış halidir. Tabi yahşı-r fiili de yahşı er- birleşik fiilinin kaynaşması neticesinde bu şekli almıştır. Ayrıca, kıskar- fiili de yanlış hecelendiği için, bir de -kar- / -ker- meydana gelmiştir.

3. -ay- / -ey- < -ad- / -ed-

Eski Türkçede ve Orta Türkçede çok işlek olan bu ek, daha sonra işlekleğini kaybetmiştir. İsimlerden oluş bildiren geçişsiz fiil yapmaktadır.

küp "köp, çok"

kübey- < -küp-ey- "çoğalmak"

king "geniş"

kingey- < kin-ey- "genişlemek, geniş olmak"

az "az"

azay- < -az-ay- "azalmak, azaltmak"

4. -k / -k-

Bu ek, hem oluş bildiren geçişsiz fiil, hem de geçişli fiil yapmaktadır.

baş "baş"

başık- < -baş-ı-k- "başa geçmek, baş olmak"

yol "yol"

yolık- < -yol-ı-k- "yolda karşılaşmak"

sav "sağ, sıhhatli"

savık- < -sav-ı-k- "iyileşmek, sıhhatli olmak"

suy "sığ"

suyık- < suy-ı-k- "sığlaşmak"

ber "bir"

berek- < -ber-e-k- bir olmak, tekleştirmek"

5. -da- / -de-

Bu ek ile diğer şivelerde görüldüğü gibi, bu sahada da çeşitli takdilî fiiller yapılmaktadır.

kıştırdı < -kıştır-da- "huşırdamak"

bezelde- < bezel-de- "vızıldamak" (Ta. M.s. 96)

6. -la- / -le-

baş "baş"

başla- < -baş-la- "başlamak"

eş "iş"

eşle- < -eş-le- "çalışmak, iş yapmak"

dört "dört"

dürtle- < -dört - le- "dörtlemek, dört yapmak"

Bu ek ile taklidî fiiller de yapılmaktadır.

bezle- / bez-le- "vızıldamak"

küyle- < küy-le- "türkü söylemek" (TSL)

KIRIM TÜRKÇESİ

B. İSİMDEN TÜREMİŞ İSİMLER

Türk Dilinin saha, şive ve ağızlarında yanı eklerle isimlerden fiil yapılmaktadır. Bu görevi gerçekleştiren ekler şunlardır.

1. -a / -e

Genellikle oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir.

bengiz "gibi"

bengze- < bengiz- e- "benzemek, gibi olmak"

kan

kana- < kan-a- "kanamak"

oyun "oyun"

oyna- < oyun-a- " oynamak"

sın "şekil, biçim"

sına- < sın-a- "sınamak, denemek"

ot "ateş"

ota- < od-a- "ateş yakmak"

yaş "yaş, ömür"

yaşa < "yaş-a- "yaşamak, hayatta olmak, ömür sürmek"

yaşın "şimşek"

yaşına- < yaşın-a- "şimşek çakmak, parlamak"

Bu ek isim durumundaki sıfatlarda da fiil yapmaktır.

boş "boş"

boşa- < boş-a- "boşamak"

kıyın "güç, ağır, zor"

kıyna- < kıyın-a- "zorlamak"

sarın

sarına- < sarın-a-

yön "yön"

yöne- < yön-e-

ad "ad, isim"

adal- < ad-a-l- "aldandırılmak"

çok "çok"

çokal- < çok- a-l- "çoğalmak"

köz "göz"

közet- < köz-e-t- "gözetmek, korumak"

kuç "güç, kuvvet, zor"

küçen- < küç-e-n- "güçenmek, zahmet çekmek"

yan "yan, yakın"

yanaş- < yan -a-ş- "yaklaşmak"

2. -ar/-er/-r-

Bu ek, isimden fiil yapan -a/ -e ekinin fiilden fiil türeten -r eki ile kaynaşması neticesinde teşekkül etmiştir. Ancak kısa, kaygı, koyu gibi ünlü ile biten isimlerde ise, ekin sadece -r olduğu sanılmaktadır.

Bu görüş yanlıştır. Ünlü ile biten isimlerden geçişsiz fiil yapan -r-, er- yardımcı fiili gövde ile kaynaştığı için, ek sanılmıştır. Yani bahis konusu -r-/-ar/-er ekinin kısalmış şekli değildir.

suv "su"

suvar- < suv-a-r- "sulamak"

ing "ince"

inger- < ing-e-r- "incelmek"

kıska "kısa, küçük"

kıskar- < kıska- er- "kısalmak". Bu fiil aslında -r eki ile yapılmamıştır. Bizce bu kelime, "kısalınmak, kısa olmak" mânâsındaki kıska+ermek birleşik fiilinin kaynaşmış şeklidir.

kaygı "kaygı"

kaygır- < kaygı+ir- "kaygılanmak". Bizce bu fiil de "kaygı+irmek" birleşik fiilinin kaynaşmış şeklidir.

koyu "koyu"

koyur- < koyu+er- "koyulaşmak". Bu da kaynaşmış fiildir.

yufka "yufka"

yufkar- < yufka+er- "yufka olmak". Tabii bu dahi kaynaşmış fiildir.

ag- "ak"

agar- < ag- a- r- "ağarmak, beyazlaşmak"

kök "gök"

köker- < kök-er- "göğermek"

yaş "yaş, taze"

yaşar- < -yaş-a-r- "yeşermek"

mor "mor"

morar- < mor-a-r- "mor olmak"

taze "taze"

tazer- < taze+er "tazeleşmek"

çal

çalar- < -çal-a-r-

sıya

sıyar- < sıya+er-

3. -ay / -ey < -ad/ -ed < -a-d- / -e-d-

Kırım ağızında çok işlek bir ektir. Oluş bildiren geçişsiz fiil yapmaktadır. Ayrıca -a/ -e eki ile -d ekinin kaynaşması neticesinde teşekkül etmiştir.

az "az"

azay < az-a-y- < az-a-d- "azalmak"

keng "geniş"

kengey- < keng- e-y- < keng-e-d- "genişlemek"

kart "kart"

kartay- < kart-a-y- < kart-a-d- "kartlaşmak"

kambur "kambur"

kamburay- < kambur-ay- < kambur-a-d- "kamburlaşmak"

kıyış "üzüntü"

kıyışay- < kıyış-a-d- "üzülmek"

mung "bung"

mugay- < mug-ay- < mug-a-d- "bunalmak"

sag "sağ"

sagay- < sag-ay- < sag-a-d- "sağ olmak"

sert "sert"

sertey- < sert-ey- < sert-e-d- "sertleşmek"

ters "ters"

tersey- < ters-e-y- < ters-e-d- "terslenmek, ters olmak"

ot "ateş"

otay- < ot-ay- < ot-a-d- "ateş yanmak"

4. -da / -de-

Pırsıl

pırsıl-da- (Bozcigit 16 / 4)

uvıl

uvıl-da- (Bozcigit 50 / 1)

sır "sır"

sırdaş < sır-da-ş- "sırrını paylaşmak"

tarsıl

tarsıl-da- (Bozcigit 16 / 3)

5. -k- / -k-

Bu ek oluş bildiren geçişsiz fiiller yapmaktadır.

aç "aç"

açık- < aç-ı-k- "acıkmaq"

bir "bir"

birik- < bir-i-k- "birikmek"

çın "doğru"

çınık- < çın-ı-k- "gerçekleşmek, tahakkuk etmek"

mavi "mavi"

mavik- < mavi-k- "mavileşmek"

zor "zor"

zoruk- < zor-u-k- "zoruna gelmek, zorlanmak"

yol "yol"

yoluk- < yol-u-k- "yolda karşılaşmak"

6. -la- / -le-

Bu ek bütün Türk şive, ağız ve sahalarında görüldüğü gibi, burada da çok işlektir.

ang "anlayış"

angla- < ang-la- "anlamak"

bala "çocuk"

balala- < bala-la- "yavrulamak, doğurmak"

eger "eyer"

egerle- < eger-le- "eyerlemek"

may "yağlı, semiz"

mayla- < may-la- "şişmanlamak"

öğüt "öğüt"

öğütle- < öğüt-le- "öğüt vermek"

sıy "haysiyet"

sıy-la- < sıy-la- "itibar etmek"

av "av"

avla- < av-la- "avlamak"

gür

gürle- "gök gürlemek"

yır "şiiir"

yırla- < yır-la- "şarkı söylemek"

kidak

kidakla- "gıdıklamak"

gült "cilt"

gültla- "ciltlemek"

tegiz "düz, yassı"

tegizle- "düzeltmek"

şırla- "şırıldamak"

oy "fikir"

oyla- < oy-la-n- "düşünmek"

akaret "hakaret"

akaretle- "hakaret etmek"

kabaat "kabahat"

kabaatla- < kabahat-la- "suçlamak"

tasvir

tasvirle- < tasvir-le- "tasvir etmek"

tebrik

tebrikle- < tebrik-le- "tebrik etmek"

tenkid

tenkidle- < tenkid-le- "tenkid etmek"

asfalt

asfaltla- < asfalt-la- "asfalt dökmek"

beton

betonla- < beton-la- "beton dökmek"

Tabii bu ek -n- ve -ş- ekleri ile genişleyince -lan- / -len- , -laş- / -leş- birleşik ekleri teşekkül etmiştir.

Bunlardan birincisi edilgen ve dönüşlü fiiller yapmaktadır. İkincisi ise oluş bildiren geçişsiz fiiller türetmektedir. Aynı zamanda -la- / -le- gibi çok işlektir.

7. -lan- / -len- < -la-n- / -le-n-

acıç "avuç"

acıçlan- < acıç-la-n- "avuca alınmak"

cevap

cevaplan- < cevap-la-n- "cevaplandırmak"

kifayet

kifayetlen- < kifayet-le-n- "kafi gelmek, yetmek"

ev

evlen- < ev-le-n- "evlenmek, ev sahibi olmak"

oy

oylan- < oy-la-n-

kaza

kaza-lan- < kaza-la-n- "kazaya uğramak"

merak

meraklan- < merak-la-n- "merak etmek"

sokur

sokurlan- < sokur-la-n- "öfke ile mırıldanmak"

suvuk

suvaklan- < suvuk-la-n-

kör

körülen- < kör-le-n- "körleşmek"

cesaretsiz

cesaretsiz-len- < cesaretsiz-le-n- "cesareti kalmamak"

kolaysız

kolaysızlan- < kolaysız-la-n- "kolay olmamak, kolay gelmemek"

silasız

silasızlan- < silasız-la-n- "silahı bırakmak"

8. -laş- / -leş- < -la-ş- / -le-ş-

Bu ek oluş bildiren geçişsiz fiil yapar.

kulak "kulak"

kulaklaş- < kulak-la-ş- "kulak kesilmek"
 mesleat "meslahat"
 mesleatlaş- < mesleat-la-ş- "meslek sahibi olmak"
 tamur
 tamurlaş- < tamur-la-ş- "kökleşmek"
 az
 azlaş- < az-la-ş- "azalmak"
 osal "tenbel"
 osallaş- < osal-la-ş- "tenbelleşmek"
 teren "derin"
 terenleş- < teren-le-ş- "derinleşmek"
 kıyın "zor"
 kıyınlaş- < kıyın-la-ş- "zorlaşmak, güçleşmek"
 sayı "sığ, yufka"
 sayılaş- < sayı-la-ş- "sığlaşmak"
 yaman "yaman, fena"
 yamanlaş- < yaman-la-ş- "yamanlaşmak, fenalaşmak"

9. -sın- / -sin- < -sı-n- / -si-n-

Oldukça işlek bir ektir.

agir "ağır"
 agursın- < ağır-sı-n- "ağır gelmek, ağır saymak, ağır bulmak"
 az "az"
 azsın- < az-sı-n- "az bulmak, az görmek, azımsamak"
 çok "çok"
 çoksın- < çok-sı-n- "çok görmek, çok bulmak, çoğumsamak"
 ayıp "ayıp"
 ayıpsın- < ayıp-sı-n- "ayıplamak, ayıp bulmak, ayıpsamak"
 çek "şek, şüphe"
 çeksin- < çek-si-n- < çek-si-n- "şüphe etmek, şüphelenmek"
 yazık "yazık, günah"
 yazıksın- < yazık-sı-n- "yazık bulmak, yazık görmek"

Bir örnekle -sın- yerine- -sık- < -sı-k- eki tercih edilmiştir. Bir diğer örnekle de -sı- eki görülmektedir.

sazsı- < sas-ı- "bozalmak, tadı ekşimek"

10. -sıra- / -sire- / -sır-a- / -sir-e-

Eski Türkçede oldukça işlek bir ektir. Kırım Türkçesinde ise daha da işlektir. (Ekin yapısı için Eski Türkçede -sıra- / -sire- bahsine bakınız) Ancak bu sahada bahis konusu ekin manası Eski Türkçedekinin tam zıddıdır. Yani bu ek arzu ifade eden -sa/ -se eki gibidir.

abay
 abaysıra- < abay-sı-r-a- "dikkatli olmak"
 akay
 akaysıra- < -akay-sı-r-a- "kendini erkek gibi görmek"
 tuman
 tuman- < tuman-sı-r-a- "hafif dumanlı olmak"
 yanık
 yanıksıra- < yanık-sı-r-a- "mahzunlaşmak"
 yuku "uyku"
 yuksıra- < yuk-sı-r-a- < yuku-sı-r-a- "uyku gelmek"
 kiyik

kiyiksire- < kiyik-si-r-e- "vahşileşmek"
 yangı
 yangısıra- < yangı-sı-r-a- "yenileşmek"
 elem "elem, keder"
 elemsire- < elem-si-r-e- "elemlemek"
 havf "korku"
 havfsıra- < havf-sı-r-a- "korkmak"
 hayal "hayal"
 hayalsıra- < hayal-sı-r-a- "hayale dalmak"
 peşman "pişman"
 peşmansıra- < peşman-sı-r-a- "pişman olmak"

Bu ekin biraz daha genişlemiş şekli de vardır.

-ımsıra- / -imsire-

ağlamsıra- < ağlamsıra- "ağlayısı gelmek, alçak sesle ağlamak"
 gılamsıra- < gıla-msıra-
 duyumsıra- < duy-u-m-sıra- "duyar gibi olmak"
 külümsire- < kül-ü-m-sire- "gülmesi gelmek, gülümsemek"
 kaygımsıra- < kaygı-m-sıra- "kaygılanmak, kaygıya kapılmak"
 yukumsıra- < yuku-m-sıra- "uyuklamak, uykusu gelmek" (İÇ. s. 36)

KIRGIZ TÜRKÇESİ

B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİİLLER

1. -la/-le-

Bu ekin -la/-le/-lo/-lö /-da/-de/-do/-dö / -ta/-te/-to/-tö şekillerinde kullanılışı vardır.

baltala- / balta

çalgıla- / çalgı

erkele-, boylo-, böksölö-

ılangda-, iringde-, бүтүндө-, poldo-

bıçakla-, işte-, tokmokto-, köktö-

2. -lan/-len- < -la-n/-le-n-

Bu ek de -la- eki gibi kullanılır.

kaygılan-, ekilen-, sozolon-, öyörlön-

mangızdan-, irden-, ardan-

namustan-, niyetten-, köbüktön-, opton-

3. -laş/-leş- < -la-ş/-le-ş-

Bu ek de -la- eki gibi kullanılır.

katarlaş-, enggemeleş-, kezüülöş-,

kırgızdaş-, erindeş-, kolhozdoş-

avtomattaş-, birikeş-

4. -a/-e-

ata- < at-a-

uçura- < uçur-a-

muuna- < muun-a-

deme- < dem-e-

tişe- < tiş-e-

tile- < til-e-

5. -ar/-er-; -or/-ör-

kıskar- < kısık-ar-

ongor- < ong-or-

6. -sa/-se-

angsa- < ang-sa-

barıksa- < bakır-sa-

biyikse- < biyik-se-

kelikse- < kelik-se-

ökse- < ök-se-

-Er suvsadı "Adam suunu engsedi"

7. -sı/-si-; -sın/-sın-

özümsü- < özüm-sü-

adamsı- < adam-sı-

erdemsi- < erdemsi- < erdem-si-

baysın- < bay-sın-

azsın- < az-sın-

köpsün- < köp-sün-

uluksun- < uluk-sun-

8. -şa/-şı-

tolukşu- < toluk-şu- < tol-uk-şu-

bolukşu- < boluk-şu- < bol-uk-şu-

şekşi- < şek-şi-

yumşa-

şaňşı- < şaň-şı-

tuňşa- < tuň-şı-

okşu- < ok-şu- < okı-şı-

9. -ça/-çı-

ölçö- < öl-çö-

çımçı- < çım-çı-

yalçı- < yal-çı-

arçı- < ar-çı-

ökçö- < ök-çö-

erçi- < er-çi-

10. -kar/-kır-

kömkör-

içker- < iç-ker-

otkor-

otkoz-

uyatkar- < uyat-kar-

sugar- < su-gar-

11. -dar/-tar-

böktör-

ahtarıp tehterip < ah-tar-ıp teh-ter-ıp

12. -ık/-ik-

ottuk- (otuk-) < ot-uk-

közük- < köz-ük-

tünük- < tün-ük-

13. -ay/-ey-

karaygan- < kar-ay-gan-

ulgay- < ulug-ay-

takıray- < takır-ay-

sokuray- < sok-ur-ay-

dümüröy- < dümür-öy-

14. -sıra/-sire-; -ımsıra-/-imsire-

ıylamsıra- < ıylam-sıra-

külümsürö- < külüm-sürö-

ölümsürö- < ölüm-sürö-

kansıra- < kan-sıra-

etsire- < et-sire-

tuzsura- < tuz-sıra-

15. -ra/-r-

tuura- < tuvra- (togra-) < tog-ra-

süyrö- < süy-rö-

sayra- < say-ra-

NOT: Kırgız Adabiy Tilinin Gramatikası, (Fonotika yança Morfologia) Furunze, 1980.
Kırgız İlimler Akademisi.

MUSUL-KERKÜK TÜRKMEN TÜRKÇESİ

B. İSİMDEN TÜREMİŞ FİİLLER

1. -a- / -e-

boşa- < boş-a- "boşalmak, bırakmak"

kına- < kın-a- "kınamak"

kana- < kan-a- "kanamak"

benze- < benzin-e- "benzemek"

terge- < terk-e- "terk etmek"

dile- < dil-e- "dilemek"

2. -al- / -el- < -a-l- / -e-l-

Oluş bildiren geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir.

azal- < az-a-l- "azalmak"

boşal- < boş-a-l- "boşalmak"

çoğal- < çoğ-a-l- "çoğalmak"

düzel- < düz-e-l- "düzelmek"

3. -ar- / -er-

ağar- < ak-ar- "ağarmak"

göger- < gök-er- "göğermek"

suvar- < suv-ar- "sulamak"

4. -la- / -le-

yağla- < yağ-la- "yağlamak"

sırala- < sıra-la- "sıraya dizmek"

yükle- < yük-le- "yüklemek"

ikile- < iki-le- "ikiye tamamlamak"

başla- < baş-la- "başlamak"

bağla- < bağ-la- "bağlamak"

gözle- < göz-le- "gözlemek"

elle- < el-le- "ellemek"

5. -k- / -k-

birik- < bir-i-k- "birikmek"

gözü- < göz-ü-k- "görünmek"

acık- < aç-ı-k- "acıkmak"

darık- < dar-ı-k- "sıkılmak"

BİRLEŞİK FİİL KAVRAMI

Hendesî bir yapıya sahip olan Türk Dili, tarihî derinliği ve coğrafi genişliği ile ele alındığında, karşınıza çeşitli meseleler çıkmaktadır. Ancak, şiveler ve sahalar mukayeseli sisteme göre incelendiği zaman müşküller kolayca aşılabilmektedir. Bununla beraber, tabii, üzerinde henüz ittifak sağlanmamış konular da mevcuttur.

Bunlardan biri de **birleşik fiil** kavramının tarif ve tesbitindeki farklılıklardır. Nitekim, **Kutadgu Bilig'**de fiilleri inceleyen Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, **birleşik fiiller** kavramı üzerinde ileri sürülen çeşitli görüşleri sıraladıktan sonra, kendi anlayışını da şöyle özetlemiştir:

Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas; mânâca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muâmelesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar; asıl mânâlarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir mânâ ifâde etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiilde de bu, böyledir. İster bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun her birleşik fiil, bir tek kavramı karşılar. Hareket, oluş ifâde eden bir kavramı karşılamak için basit ve türemiş fiillerden nasıl istifâde ediyorsak birleşik fiillerden de aynı şekilde faydalanırız. Yâni bir kavramı anlatma ve fonksiyon bakımından basit ve türemiş fiillerle birleşik fiiller arasında hiç bir fark yoktur. Bu üç türlü fiil arasındaki fark, sadece teşkil edilişleri bakımındadır. Basit ve türemiş fiiller tek kelimeden, birleşik fiiller iki (**bâzan daha fazla**) kelimeden meydana gelir. Basit fiilin yapısında sâdece kök, türemiş fiilin yapısında kök ve ek, birleşik fiilin yapısında esas ve yardımcı unsur olan iki veya daha fazla kelime vardır. Tıpkı, yapım ekiyle türetilmiş bir fiilin tek bir oluşu veya kılışı ifâde etmesi gibi, kelimelerin bir araya getirilmesiyle meydana gelen birleşik fiil de tek bir oluşu veya kılışı anlatır. "**hastalanmak**" ne ifâde ediyorsa, "**hasta olmak**" da aynı şeyi ifâde eder. Burada "**hasta**" artık isimlikten çıkmış, "**olmak**" yardımıyla (**hastalanmak'ta -lan- yardımıyla**) fiilleşerek bu defa oluş ifâde eden yeni bir kelime hâline gelmiştir. "**Olmak**" da müstakil iken ifâde ettiği "**vücut bulmak, meydana gelmek**" mânâsından sıyrılarak "**hasta**" ismini fiilleştirme vazifesini görmüştür. Ancak bu misal, bizi, her birleşik fiilin türemiş fiillerden mânâca bir muâdilinin mutlaka bulunacağı kanâatine götürmemelidir. Dilde bâzan yeni bir kavram karşılamak için tek bir kelime veya tek bir yapım kâfi görülür. Yeni bir kavramı karşılamak için çoğu defa türetme veya birleştirme yollarından sâdece birine başvururuz. Bu bakımdan her birleşik fiilin türemiş fiillerden mânâca bir muâdili yoktur. Yukarıdaki örnek, türemiş fiille birleşik fiilin fonksiyon itibarıyla farksız olduğunu göstermek için kullanılmıştır¹.

Kutadgu Bilig'deki birleşik fiilleri 30 sayfalık geniş bir bölümde inceleyen Prof. Dr. Ercilasun, böylece bu konuda yeni bir görüş ileri sürmektedir.

Bizim kanaatımıza göre de bir isimle bir fiil birleştiğinde fiil, gerçek mânâsını muhafaza ediyorsa, bu, birleşik fiil değildir. Meselâ:

çık- "bir yere çıkmak, ağaca tırmanmak, yani ağacın dalına binmek" mânâsında ise, bu, birleşik fiil değildir.

agrı dağına çık birleşik fiil değildir. Ama. **dağa çık-** "baş kaldırmak isyan etmek", mânâsında ise bu terkip birleşik fiildir.

yuva yap- "leylekler minareye yuva yapmış" Bu terkip birleşik fiil değildir.

yuvasını yap- Bu terkip birleşik fiildir. Çünkü terkipin mânâsı birisinin yuvasını yıkmaktır.

O halde bir isimle bir fiil birleştiğinde terkip yeni bir mânâ kazanıyorsa, yani burada mecazî mânâ teşekkül etmişse, birleşik fiildir. Böylece, Prof. Dr. Ercilasun'un Kutadgu Bilig'de tesbit ettiği birleşik fiiller, umumiyetle bu mahiyette olduğu için görüşlerine katlıyoruz.

1 Doç. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Kutadgu Balig Grameri- Fiil- Gazi Ü. yay. Ank. 1984, s. 48.

Prof. Dr. Ercilasun'un ortaya koyduğu bu zengin malzeme sayesinde anlaşılıyor ki, Türk yazı dilinin teşekkül tarihi Kök Türk dönemine göre çok daha gerilere ve derinlere dayanmaktadır.

BİRLEŞİK FİLLER

Türkçe, yapısı dolayısıyla çok zengin eklere sahip bir dil olduğu halde, yeni kavramları ifade etmek ihtiyacı duyulduğunda genellikle birleşik şekillere baş vurulmaktadır. Bu sayede, dilimizin hazinesi zenginleştiği gibi, anlatım gücü de artmaktadır ve genişlemektedir. Biz burada konumuz icabı, yalnız birleşik fiilleri ele ayırıyoruz.

Bilindiği üzere, tâ Eski Türkçeden itibaren bütün sâhâ, şive ve ağızlarda görülen birleşik fiiller şöyle sınıflandırılmıştır:

1. İsim + Yardımcı Fiil

sayru bol- "hasta olmak"
baz kıl- "tâbi kılmak"
bedük er- "büyük olmak"
arzu it- "arzulamak"

2. Fiil + Tasvirî Fiil

gele u- "gelebilmek"
ıdı bir- "gönderi vermek"
udu bar- "takip ederek gitmek" gibi.

Tabii birleşik zamanların teşkilini sağlayan er- ve i- fiilleri de yardımcı durumdadır.

Ancak birleşik fiiller bunlardan ibaret değildir. Özellikle isim + fiil teşkili birleşikler çok yaygın ve zengindir. Nitekim aşağıda verilen çeşitli örnekler incelendiği takdirde, bugüne kadar deyim sanılan teşkillerin birleşik fiil olduğu anlaşılacaktır. Çünkü görülecektir ki, bahis konusu terkipler, isim ve fiil unsurları birleşince yep yeni bir mânâ kazanmaktadır.

Meselâ: "Atatürk 19 Mayıs 1919 da Samsun'a ayak bastı" ibaresindeki ayak bas- birleşik fiili, var- mânâsındadır.

Ayrıca "Kur'an'a el bas- birleşik fiili yemin etmek mânâsındadır. parmak bas- "bir konuya dikkat çekmek" mânâsındadır. Silah altına al- askerlik vazifesine çağırarak mânâsındadır.

Hâsılı, yazı ve konuşma dilimizde bu mahiyette binlerce birleşik fiil vardır. Böylece Türk Dilinin özellikle fiil bakımından ne kadar zengin olduğu görülmektedir.

Bir kaç örnek daha verelim:

Meselâ, çek- fiili ile yapılan birleşiklere bakalım:

baş çek-	besmele çek-
el çek-	el etek çek-
çile çek-	kafa çek-
naz çek-	

Gene bir başka örnek:

tan at-	şafak sök-
silah çek-	halay çek-
canı çek-	gönül çek-
soyuna çek-	sürme çek-
ziyafet çek-	telefon çek-
telgraf çek-	

tan yeri atanda şafak sökende / düşmanın üstüne hörelenmeli (Köroğlu) musra'larındaki tan yeri at- ve şafak sök- birleşik fiilleri "sabah ol-" mânâsındadır.

Diyebiliriz ki, birleşik fiillerdeki mânânın mecâziye kayması, Türk milletinin, olayları kendi mantığına göre yorumlayışına dayanmaktadır.

ESKİ TÜRKÇEDE BİRLEŞİK FİLLER

a. Yardımcı Fiiller

er- / bol- / tur-
isim + fiil

Bu fiiller tek başına ku llanılmaz. Ayrıca her hangi bir zarf-fiil veya çekimli fiil ile birleşmez. Ancak isim ve isim durumunda olan kelimelerle birleşebilir. Uygun şartlarda, bağlandığı isimden sonra fiil çekiminin her şeklini alabilir. Yani haber ve dilek kiplerinin her kalıbına girer. Altı şahıs ekini de alır.

1. er-: Bilge kagan ermiş...erinç. "Bilgili kagan imiş tabii" (ETG)

2. bol-: Bu mening etözüm meng yime edligniz bolup "Bu benim vücudum tamamiyle değersizdir". (ETG)

Anda kisre inisi kagan bolmuş erinç. "Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabii" (ETG)

3. tur-: ming artuk küvrügler üninte üstünrek yavlak ün turdı. "Binden fazla davulun gürültüsünden daha üstün korkunç bir görüntü vardı" (ETG)

Prof. Dr. A. v. Gabain, haklı ve isabetli olarak bu fiillere bağlı fiiller adını vermiştir. Çünkü bunlar kendinden önce bir isim yoksa, tek başına hiç bir mânâ ifade edemez. Yalnız, belirtmek isteriz ki, tur- yardımcı fiili, kaynaklarda "durmak, ayağa kalkmak, yükselmek" mânâsındaki tur'-dan ayrı ve başka bir mastar olmalıdır.

b. Modal Yardımcı Fiiller

fiil + fiil

Bunlar diğer yardımcı fiiller gibi çekimlidir. Ancak esas fiiller genellikle zarf - fiil durumundadır. Tabii, terkibe asıl fiilin mânâsı hâkimdir.

Meselâ,

kıl- u- u- "yapabilmek"
kör-ü bil- "görebilmek"
bol-u sağın- "olmayı düşünmek"
tıd-a katıllan- "engellemeye çalışmak"
ayıt-u ıd- "sordurmak"
saklan-u kör- "koruyuvermek"
okı-galı kel- "davete icabet etmek"
bol-galı u- "ola bilmek"
körkit-geli kıl- "göstermeye çalışmak"
yükün-geli anun- "hürmet etmeye hazırlanmak"
ti-p ötün- "saygı ile söylemek"
ayıt-gu yarlıka- "sormayı emretmek"

c. Tasvirî Fiiller

fiil + fiil

Bu fiiller -u ve -p zarf fiil eki almış ise, ikinci fiil mânâsını kaybedebilir.

alda-yu tur- "devamlı aldatmak"

kud-u tart- "yavaş yavaş mahvolmak"

kü-yü tut- "devamlı korumak"

ay-u bir- "bildirmek, bir başkasının menfaati için vermek"

ıçgın-u ıd- "tamamiyle kaybetmek"

KARAHANLI SAHASINDA BİRLEŞİK FİLLER

a. İsim, Sıfat, Sıfat-fiil ve Zarflarla Yapılanlar

Sıfat + Fiil

1. bol-: Oluş bildiren geçişsiz fiil yapar.
ağır bol- "muteber olmak" (KB; 5238)
akı bol- "cömert olmak" (KB, 1402)
bıgış bol- "olgunlaşmak" (KB, 330)

Sıfat + fiil + Fiil

- köyürgen bol- "yakıcı olmak" (KB, 249)
körünmez bol- "görünmez olmak" (KB, 537)

İsim + Fiil

- bulun bol- "esir olmak" (KB, 3994)
buşu bol- "hiddetlenmek" (KB, 1414)

Zarf + Fiil

- kondı bol- "esir olmak" (KB, 118)
ödi bol- "zamamı gelmek" (KB, 568)

Birden fazla kelimelerle

- boyunka yük bol- "boyna yük olmak" (KB, 4735)
yür utru bol- "göz önünde bulunmak" (KB, 2464)

2. kıl-

Geçişli ve geçişsiz fiiller yapar.

- ağır kıl- "itibarlı yapmak" (KB, 210)
asıg kıl- "fayda sağlamak" (292)
em kıl- "tedbir almak" (150)
cefa kıl- "eziyet etmek" (629)

Birden fazla kelimelerle

- elig tutaçı kıl- "şefaathı kılmak" (22)

3. tut-

- adaş tut- "dost edinmek" (324)
köngül tut- "gönül bağlamak" (287)
il tut- "ülkeyi idare etmek" (216)

4. ur-

- at ur- "isim vermek" (KB, 100)

5. bir-

- boyun bir- "boyun eğmek" (KB, 160)
açıg bir- "ihşanda bulunmak" (KB, 520)

6. yi-

- il yi- "ülkeyi idare etmek" KB,2033)

7. bul-

- bedüklük bul- "büyüklük kazanmak" (KB, 543)
berge bul- "dayak yemek" (KB, 308)
tilek bul- "arzusuna kavuşmak" (KB, 99)

8. teg-

- asıg teg- "faydası dokunmak" (KB, 493)
emgek tek- "zahmet çekmek" (KB, 617)

1 Buradaki yi- fiili "bağlamak" mânâsındaki i- fiilinin y'li şeklidir. Görülüyor ki, Türkler devlet idaresini, ülkeyi ve milleti sağlama bağlamak şeklinde yorumlamıştır.

tilekke teg- "muradına ermek" (KB, 75)

hak tegür- "hakkını vermek" (KB, 95)

9. kel-

bargusu kel- "gitmek istemek" (KB, 179)

10. kör-

ağırlık kör- "itibar görmek" (KB, 17 9)

11. kötür-

egin kötür- "kibirlemek" (K: 1543)
elig kötür- "el uzatmak" (KB, 302)
usu kötür- "uykusunu kaçırmak" (KB, 2270)

12. al-

köngül al- "gönül bağlamak" (KB, 319)
öç al- "intikam almak" (KB, 4115)

13. alın-

asıg alın- "faydalanmak" (KB, 360)

14. id-

söz id- "haber göndermek" (KB, 574)
tapug id- "ibadeti bırakmak" (KB, 3291)

15. it-

itig it- "hazırlık yapmak" (KB, 5702)

16. itin-

itig itin- "hazılık yapmak" (KB, 462)

17. bekit-

adak bekit- "ayağı sağlam yere basmak" (KB, 1855)

b. Fiil + Fiil

1. bil-

Bu fiil ile yapılmış terkipler iktidar ifade etmektedir. Birinci fiil zarf-fiil durumundadır. Hem müsbet, hem de menfi şekilleri vardır.

adra bil- < adır-a-bil- "ayıra bilmek" (KB, 4836)

köndür-e + bilme- "gönderememek" (KB, 2077)

2. bir-

Bu fiille yapılan birleşik fiiller çabukluk ifade etmektedir.

bol-u- bir- "olu vermek" (KB, 1642)

kel-ü bir- "geli vermek" (KB, 6095)

odgur-u bir- "uyandırma vermek" (KB, 5690)

yor-a bir- "izah edivermek" (KB, 797)

3. tur-

Bu fiil süreklilik ifade etmektedir. Hem müsbet, hem de menfi şekli vardır.

bir-ü tur- "vermekte devam etmek" (KB, 3093)

kit-e turma- "gide durmamak, gidi vermemek", (KB, 3179)

4. bar-

art-a bar- "artmaya devam etmek" (KB, 5915)

kit-e bar- "gitmeye devam etmek" (KB, 247)

kör-ü bar- "dikkat etmek" (KB, 2973)

5. kel-

Bu fiil süreklilik ifade etmektedir.

ak-a kel- "atmakta olmak" (KB, 943)

kal-u kel- "gelip kalmak, hâlâ kalmakta olmak" (KB, 269)

bak-a kör- "dikkat etmek" (KB, 5146)

HAREZM SAHASINDA

BİRLEŞİK FİİLLER

Dil bilgisi bakımından birleşik söz, birden fazla kelimenin birleşmesiyle meydana gelen, yeni bir mefhum ifade eden ve tek bir kelimeymiş gibi muamele gören bir sözdür. Bu, iki türlüdür.

1. Birleşik isimler
2. Birleşik fiiller

Bu bahiste birleşik fiiller ele alınmaktadır.

Birleşik fiiller, kendisini meydana getiren unsurların çeşidine göre iki kısma ayrılırlar.

1. İki fiilden teşekkül edenler
2. Bir isimle bir fiilden teşekkül edenler.

1. İki fiilden teşekkül eden birleşik fiiller

İki ayrı fiil bir zarf-fiil eki vasıtası ile birleşerek yeni bir mefhum ifade ediyorsa, teşekkül etmiş olan bu söze **birleşik fiil** diyoruz.

Birleşik fiillerde mânâ değişikliğine uğrayan unsur birinci kelime, değişikliği temin eden de ikinci kelimedir. Çekim esnasında da birinci kelime olduğu gibi kalır, ikinci kelime çekim ekleri alır.

Türkçede birleşik fiillerin teşkiline yarayan fiil kökleri, çeşitli devir ve bölgelere göre değişmekle beraber, aşağı yukarı mahdud ve muayyendir.

İncelenen metindeki birleşik fiiller, ifade ettikleri mânâlara göre, kendi aralarında bir sıralamaya tâbi tutularak, liste halinde sunulmuştur ve birer tane örnek verilmekle yetinilmiştir. Bunların kullanılış şekillerini daha etraflıca takip etmek için, çalışmamızın sözlük kısmına ve metne bakılmalıdır.

Bu fiiller ifade ettikleri mânâlara göre şöyle sıralanabilir:

1. İktidârî Fiil

Bu şekil incelenen metinde tamamen bil- fiili ile yapılmaktadır. at-a bil- "ata bilmek" urur başka ata bilmez sapan taş (HŞ, 3549)

- aya bil- < ay-a bil- "söyleye bilmek"
- canım ışkındı ferih taptı aya bildim (HŞ, 270)
- aytu bil- < ayıt-u bil- "söyleye bilmek"
- tümendin birin aytu bilmegen men (HŞ, 3166)
- koya bil- < koy-a bil- "koya bilmek"
- koya bilmesem ilginge eger su (HŞ, 3842)
- köre bil- < kör-e bil- "göre bilmek"
- köre bilmez kişi bagrı tilingiz (HŞ, 202)
- közleyü bil- < közle-y-ü bil- "közleyi bilmek, bekleye bilmek"
- yamanı edgüdin közleyü bilgey (HŞ, 3476)
- kurtkaru bil- < kurtkar-u bil- "kurtara bilmek"
- songı ol kurtkaru bilmese özin (HŞ, 4337)
- sança bil- < sanç-a bil- "batıra bilmek"
- öz ilgin sança bilmez köngli korkar (HŞ, 347)
- süre bil- < sür-e bil- "sürebilmek"
- köngül birip altın hem sürebilmez (HŞ, 3654)
- tiye bil- < ti-y-e bil- "diye bilmek"
- acep yok Şirin öldi tiyü bilse (HŞ, 2704)

NOT: Metinde sadece bir örnekte iktidar mefhumu u- fiili ile ifade edilmiştir. anı bilmeklik u-maz bize düşvâr (HŞ, 32)

2. Çabukluk, Kolaylık Anilik İfade Edenler:

- a. bar- ile yapılanlar:
 - alıp bar- "alıp varmak"
 - alıp bargıl tidi husrev ilinge (HŞ, 728)
- b. bir- ile yapılanlar:
 - aç-a bir- "açı vermek"
 - bu islâm dinging açabirdi yol (HŞ, 158)
 - ayt-u bir- "söyleyi vermek"
 - Şavur şirin hikâyetin husrevkâ aytu birgeni (HŞ, XIII)
 - id-a bir- < "gönderi vermek"
 - ida birdi kim ol Husrev bile hoş (HŞ, 150)
 - koy-a bir- "koyu vermek"
 - koya birsem bolur işim perişân (HŞ, 2497)
 - yarat-ı bir- "yaratı vermek"
 - yaratı birdi bu tenlerke cannu (HŞ, 2839)
- c. kil- ile yapılanlar:
 - çık-a kil- "çıkma gelmek"
 - çıkma kildi bulutdın kün mengiz şah (HŞ, 3218)
- ç. kop- ile yapılanlar:
 - ör-e kop- "yerinden fırlamak"
 - oturmuş irdi Şavur öre koptı (1079)
- d. koy- ile yapılanlar:
 - ölüp koy- "ölüp bırakmak"
 - ölüm kilgüsinge öngdin ölüp koy (HŞ, 1201)
- e. kör- ile yapılanlar:
 - bak-a kör- "bakı vermek"
 - bu sûretidin ni ayturlar baka kör (HŞ, 633)
 - sal-a kör- "salı vermek"
 - sala kördi yıkardın baktı nâgâh (HŞ, 325)
 - kıl-u kör- "kılı vermek"
 - kılu kör tidiler uşbu cefanı (HŞ, 2707)
 - tap-a kör- "kılı vermek"
 - kılu kör tidiler uşbu cefanı (HŞ, 2707)
 - tap-a kör- "bulu vermek"
 - tapa kör bir yaman isig havayı (HŞ, 985)
 - yit-e kör- "ulaşı vermek"
 - sürüp Şebdiz angar yil tig yite kör (HŞ, 734)
- f. tur- ile yapılanlar:
 - ör-e tur- "ayağa kalkmak"
 - serv tig öre turdum hidmetingde (HŞ, 3671)
 - ör-ü tur- "ayağa kalkmak"
 - serv tig öre turdum hidmetingde (HŞ, 3671)
 - ör-ü tur- "ayağa kalkmak"
 - çıkıp türlüğ reyahın örü turmuş (HŞ, 1426)

3. Süreklilik İfade Edenler:

- a. tur- ile yapılanlar:
 - avn-u tur- "avunu durmak"
 - alarka sözleşü ol avnu tursun (HŞ, 2113)
 - bak-a tur- "baka durmak"
 - baka tursam zihî körküğü yaraştı (HŞ, 1545)

- bol-u tur- "ola durmak"
 özin ikramda garka bolu tursa (HŞ, 4336)
 işit-ü tur- "işitip durmak"
 bu zârı kılğanımnı iştü tursang (HŞ, 2624)
 kılın-u tur- "yapıla durmak"
 munung tig zârı kılnu turur irdi (HŞ, 3657)
 sakın-u tur- "sakını durmak"
 bular 'ol kılmasun tip saknu turdı (HŞ, 1217)
 sevin-ü tur- "sevini durmak" (HŞ, 1271)
 yakıl-u tur- "yakıla durmak"
 ir ol kim şem yanglıg yaklu tursa (HŞ, 2927)
 yırt-a tur- "yırta durmak"
 çiçek ışkında könglek yırtı turmuş (HŞ, 1425)

b. kal- ile yapılanlar:

- bak-a kal- "baka kalmak"
 baka kalur körüp endamı akın (HŞ, 4048)

4. Yaklaşma İfade Edenler:

a. yaz- ile yapılmaktadır:

- yıkıl-u yaz- "düşe yazmak"
 usı entikti yıklu yazdı tündi (HŞ, 3269)

2. Bir isimle bir fiilden teşekkül eden birleşik fiiller:

Türkçede bir çok fiiller bir isimle beraber kullanılarak, o ismi fiil haline getirebilir. Böylece yeni bir mefhum ifade eden birleşik söz teşekkül etmiş olur. Bu şekilde teşekkül etmiş birleşik sözler dilimizde sayılamayacak kadar çoktur.

Biz burada, kendi hususî mânâsından daha çok birleşik fiillerin teşkilinde kullanılıp, isimleri fiil haline getiren ve Türkçenin her devresinde hemen daima bu vazifede bulunan fiil köklerini ele alacağız.

Bu şekilde yapılmış olan fiillerde asıl mânâ ile kelimeyi teşkil eden isimdedir. Fiil kökü bu birleşik sözü sadece fiillik vasfını kazandırmıştır.

İncelenen metindeki birleşik fiiller sayılamayacak kadar çoktur. Bu bakımdan biz aşağıdaki birleşik fiil teşkiline yarayan fiil köklerini liste halinde sunduk. Ve başlıca huhusiyetleriyle belirttik.

Daha geniş bilgi için çalışmamızın metnine bakılmalıdır. (N. Hacıeminoğlu, Kutb'un Hüseyin ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, İÜ.E.F.Y. No: 1378, 181-459. s.)

1. bol-

Bu fiil isimlerden sonra gelerek geçişsiz fiiller yapmaktadır. İncelenen metinde (HŞ) çok kullanılan bir fiildir. Türkçe isimlerle, isim-fiillerle ve yabancı asıllı sözlerle kullanılış nisbeti şöyledir.

Türkçe sözlerle: 211, isim-fiillerle: 16, Yabancı sözlerle 513-740

a. Türkçe Sözlerle Kullanılışı:

kerek bolsam anga men (HŞ, 2259) öler yıldız ni-teg kim bolsa kündenüz (HŞ, 2804)

b. İsim-Fiillerde Kullanılışı:

körer bolsam yırakdın anı arslan (HŞ, 702), küler bolsa töker iminde tuzın (431)

c. Yabancı Sözlerle Kullanılışı:

toprak bolur huvar (HŞ, 2638), bu oyun birle hayran boldı Şirin (HŞ, 2143)

2. it-

Bu fiil de kıl- gibi geçişli fiiller yapmaktadır. Metinde az kullanılmıştır.

Türkçe isimlerle, isim-fiillerle ve yabancı asıllı sözlerle kullanılış nisbeti şöyledir:

Türkçe sözlerle: 23, isim-fiillerle: -, Yabancı sözlerle: 102=125

a. Türkçe Sözlerle Kullanılışı:

- tigirmen bar önginde ak iter un (HŞ, 4235)
 kiçe bir derviş ornun köç itti (HŞ, 345)

b. Yabancı Sözlerle Kullanılışı:

- uyudı bir zaman âsâyış itti (HŞ, 4176)
 angar kim terk iter erksizde canrı (HŞ, 2735)

3. yap-

Bu fiil isimlerle kullanılarak geçişli fiiller yapar. HŞ'de bu vazifede kullanılan öbür fiillere nisbetle daha az kullanılmaktadır.

Türkçe isimlerle, isim-fiillerle ve yabancı asıllı sözlerle kullanılış nisbeti şöyledir:

Türkçe isimlerle: 8, İsim-fiillerle: -, Yabancı sözlerle: - = 8

isim taptı tennur ol yaptı itmek (HŞ, 4279)

iv ogrınga ışık yapsa bolmaz (HŞ, 2246)

4. kıl-

Bu fiil, isimlerle birlikte kullanılarak geçişli fiiller yapmaktadır. İncelenen metinde oldukça çok kullanılmıştır. Türkçe isimlerle, isim-fiillerle ve yabancı asıllı sözlerle kullanılış nisbeti şöyledir.

Türkçe isimlerle: 105, İsim-fiillerle: 2, Yabancı sözlerle: 919: 1026

a. Türkçe Sözlerle Kullanılışı:

- tutayın kim yamanlık kıldı aşru (HŞ, 4387)
 manga yarı kıldı bahtım imdi iy yâr (HŞ, 3857)
 adak il yirke urup kıldı köp vây (HŞ, 1864)

b. Yabancı Sözlerle Kullanılışı:

- zulumdın yıgıdı ilni kıldı âgâh (HŞ, 317)
 kim anung könlini ârâm kıldı (HŞ, 1246)
 temennâ kıldı kim ajunrı tutsa (HŞ, 2031)

KIPÇAK TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİLLER

- bol- "olmak"
 mülk ol zalim ilindin çıkıp bularga mukarrer boldı (GT, 17-5)
 ol vaktka tirgi kim firenç esiri boldum (GT, 134-12)
 it- "etmek, yapmak"
 men ol kilge suval ittim (GT, 15-4)
 melik devletinde leşker mansur bolup feth ittiler (GT, 36-12)
 işle "yapmak, işlemek"
 vekilin işitmek reva hatta anung hilafın işlegeysen (GT, 327-4)
 kıl- "yapmak"
 yigitler dağı manga yarı kılsunlar (GT, 203-11)
 tur- "durmak"
 yakın baymagan sen dağı töhmetden yırak turgasyen (GT, 255-5)
 dur- "durmak"
 ol durur hazrekte togrı kitken ir
 yap- "yapmak"
 yitkeninçe küçüing köngül yapkıl (GT, 89-6)

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİLLER

a. İsim + Fiil

Bu oymağın isim unsuru genellikle Farsça ve Arapça'dır.

1. et-
 çâk et- "yırtmak parçalamak"
 izhâr et- "göstermek, açıklamak"
 pesend et- "beğenmek"
 şerh et- "açıklamak"
 asıg et- "fayda etmek, faydalı olmak"
 kengeş et- "danışmak, iştisare etmek"
2. eyle-
 pervaz eyle- "uçmak"
3. çek-
 nâle çek- "inlemek, ağlamak"
4. kıl-
 afv kıl- "bağışlamak, affetmek"
 âsâyış kıl- "faydalanmak"
 gûş kıl- "dinlemek, kulak vermek"
 murâcaat kıl- "geri gelmek, dönmek"
 rahm kıl- "acımak, merhamet etmek"
 tebessüm kıl- "gülümsemek"
 yad kıl- "hatırlamak"
 bozulgluk kıl- "bozmak, harâb etmek"
 uruş kıl- "vuruşmak, dövüşmek"
 yaraş kıl- "uygun bulmak"
5. tart-
 cefa tart- "cefa çekmek"
6. tap-
 ârâm tap- "huzur bulmak, dinlenmek"
 nizam tap- "düzen bulmak"
 sıhhat tap- "sıhata kavuşmak"
 şikest tap- "başarısızlığa uğramak"
7. ur-
 ah ur- "ah çekmek, feryad etmek"
 baş ur- "hâsıl olmak, vücûda gelmek"
 dem ur- "bahsetmek"
 mevc ur- "dalgalanmak"
8. ye-
 gam ye- "üzülmek, gam çekmek"
 kötek ye- "dayak yemek, dövülmek"
 teessüf ye- "üzülmek, üzüntü çekmek"
 zahm ye- "yaralanmak"
9. yut-
 gussa yut- "üzüntü çekmek"

b. Fiil + Fiil

Bu oymakta hem yardımcı fiillerle, hem de tasvirî fiillerle yapılmış teşkiller görülmektedir.

1. al-
İktidar ifade eden tasvirî fiiller.
kıla al- "yapabilmek"
bu kitabı Türk tilige terceme kıla algayan mu men? "Bu kitabı Türk diline tercüme edebilir miyim?"
inana al- "inanabilmek"
körmegen kişi inana almas "Görmeyen kişi inanamaz"
2. başla-
akara başla- "ağarmaya başlamak"
akara başladı baş ve töküle başladı tiş "Baş ağarmaya, diş dökülmeye başladı"
saça başla- "saçmaya başlamak"
kan saça başladı yığıdın köz "Göz ağlamaktan kan saçmaya başladı"
3. ber- "vermek"
ögrete ber- "öğreti vermek"
han yığın oğlan uşagın örgete berdi barıga iman "Han, oğul ve çocuklarını bir araya toplayıp onlara iman öğretti verdi."
4. bil- "bilmek, muktedir olmak" (ÇM)
ete bil- "yapabilmek"
hiç kim meni halas ete bilmes meger Budâ "Beni Allah'tan başka kimse kurtaramaz."
5. bol- "olmak, bulunmak, olabilmek"
ayta bol- "söyleye bilmek"
anamga hod mümkün émes édi kim mundak söz ayta bolgay "anama dahi böyle söz söylemek mümkün değildi."
6. kel- "gelmek"
bola kel- "süreklilik ve devamlılık ifade eden tasvirî fiildir."
bu vilayetler kadimdin Türkke bola kelgendür
"Bu vilayetler eskiden beri hep Türk'e ait ola gelmiştir." (ÇM)
7. kırış-ş- "girişmek, başlamak"
yaga kırış- "yagmaya başlamak"
yagmur yaga kırışti "yağmur yağmaya başladı"
8. kör- "görmek, uğraşmak, çabalamak"
kata kör- "katılmaya çalışmak"
âşıklarka kata körgil özünge "Âşıklara katılmaya bak"
tapa kör- "bulmaya çalışmak"
tapa kör anı "Onu bulmaya çalış"
9. kal- "kalmak".
Süreklilik ifade eden bir tasvirî fiildir.
tura kal- "durup kalmak"
yol başında tura kaldı Mirza "Mirza yol başında durp kaldı"
10. sal- "salmak, göndermek"
ite sal- "iterek salmak", "hem itmek, hem salmak"
11. tur- "durmak", Süreklilik ifade eden tasvirî fiildir.
köre tur- "sürekli olarka görmek"
yarımnu köre turmak öçün ömür tilermen "Sevgilimi devamlı görebilmek için ömür diliyorum."
12. tüş- "inmek düşmek"
ayrıla tüş- "ayrılır ayrılmaz"
Ahşıdı kaçıp çıkıkanda sizdin ayrıla tüşkende Endicanka keldim.
13. yavuş- "yaklaşmak"

- ata yavuş- "atamaya az kala"
Tan ata yavşulup edi "tan atmaya yakın idi:"
14. yaz- "yaklaşmak"
bola yaz- "olmaya az kalmak"
gark bola yazdı "az kalsın boğuluyordu."
 15. yiber- "göndermek, gönderi vermek"
ayta yiber- "hemen emredip göndermek"
Hak Taalâ ayka yiberdi. "Yüce Allah vahiy gönderdi."
- Ayrıca bu sahada -p zarf-fiili ile de birleşik fiiller yapılmaktadır.
alıp bar- "alıp gitmek"
kaçıp bar- "kaçıp gitmek" (ÇM, s. 50)

OSMANLI VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİİLER

a. Fiil + Fiil Olanlar:

Batı Türkçesinde yaygın olarak kullanılan dört tasvirî fiil mevcuttur. Bunlar diğer bütün fiillerle birleşik şekiller kurar.

1. İktidar ifade eden bil- fiili

Çırpıncı Karadeniz bakıp Türk'ün bayrağına
Ah ölmeden bir görseydin düşebilsem toprağına
Olmakta derûnunda havâ âteş-i suzan
Nâyın diyebilmem ki ne hâlet var içinde

2. Tezlik ifade eden ver- fiili

Herifçioğlu Sen Mişel'de koyuvermiş sakalı
Neylesin bizim köyü, netsin Mahmut (O.Veli)
Deyivermez mi, tabii, senin oğlan tokadı
Herifin yırtılacak ağzına kalkıp yamadı (Âkif)

3. Yaklaşma ifade eden yaz- fiili

düşse yaz-, öle yaz-

4. Süreklilik ifade eden dur- fiili

konusa dur-, konuşup dur-, çalışa dur-, ağlayıp dur-, oturup dur-

Yukarıdaki tasvirî fiiller gibi yaygın olmamakla beraber başka örnekler de vardır.

baka kal-, dura kal-

Baka kalırım gelenin ardından / Alı pullu gemilerin (O. Veli)

dona kal-, donup kal-, şaşa kal-, şasıp kal-, uyuya kal-, uyuyup kal-

çık gel- kaçıp gel-, alıkoy-, alıp kaç-, bırakıp git-, alıp git-, kapıp kaç-

b. İsim + Fiil Olanlar:

Yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiiller: et-

et- fiili ile:

yardım et-, hatâ et-, kusur et-, ameliyat et-, hasta et-, iftira et-, dua et-, beddua et-, kabul et-, inat et-, amel et-, gıpta et-, hayret et-, halt et-, yağma et-, tertip et-, ahd et-

eyle- fiili ile:

nüş eyle-, şâd eyle-, kahr eyle-, ihya eyle-

yap- fiili ile:

ev yap-, yuva yap-, vazife yap-, askerlik yap-, savaş yap-, savaş yap,

hile yap-, çocuk yap-

ol fiili ile:

zengin ol-, şad ol-, mes'ut ol-, memnun ol-, sarhoş ol-, mağdur ol-, mutlu ol-, müslüman ol-, milliyetçi ol-, turancı ol-

Diğer fiiller ile:

söz aç-, iftar aç-, fal aç-, söz ver-, aklına düş-, hasta düş-, fakir düş-, esir düş-, ardına düş-, aklına gel-, inasafa gel-, hizaya gel-, çare bul-, tuzak kur-, yuva yık-, kan dök-, yaş dök-, esir al-, tedbir al-, ocağı sön-, fala bak-, kusura bak-, abdest al-, namaz kıl-, askere git-, ateş aç-, ateş kes-, esir düş-, oruç tut-, şehit düş-, hasta düş-, fakir düş-, karşı çık-, kurban kes-, karşı dur-, karşı koy-, secde et-, adak ada-, iman et-, yemin et-, ant iç-, kumar oyna-, futbol oyna-, güreş tut-, adam say-, söz tut-, yalan söyle-, yurt edin-, meslek edin-, huy edin-,

âdet edin-, mülk edin-, servet edin-, yasak sav-, başından sav-, yulak tak-, eğer vur-, küpe tak-, bilezik tak-, bağlama çal-, kaval çal-, çocuk düşür-, mühür bas-,

adı çık- "kötü tanımak"

canı çık- "ölmek, yorgunluk bîtâb duruma düşmek"

ünü çık- "meşhur olmak"

üste çık- "hasız olduğu halde haklı çıkmak"

baştan çık- "kötü yola sapmak"

dinden çıkmak "hak yoldan ayrılmak, kâfir olmak"

acısını çıkar- I"öc almak, telafi etmek"

tulum çıkar- "yarışta üstün gelmek"

ÂZERÎ TÜRKÇESİ

C. BİRLEŞİK FİİLLER

Âzerî Türkçesinde olmak, etmek ve eylemek fiilleri yardımcı fiil olarak kullanılır. Olmak fiili geçişsiz, etmek ve eylemek fiilleri hem geçişli, hem de geçişsiz fiiller yapar.

a. Olmak fiili ile yapılanlar:

dost olmak, düşmen olmak, yad olmak, uzak olmak, yahun olmak, yahşı olmak, pis olmak, şad olmak, pert olmak, sağlam olmak, heste olmak, Heyder Baba serin könlün şad olsun. Dünya varken agzın dolu dad olsun. Senden geçen tanış olsun, yad olsun. (Şehriyar)

b. Etmek ve eylemek fiilleri ile yapılanlar:

Geçişliler:

derd etmek / elemek, vadar etmek / elemek, ve'd etmek / elemek, dikte etmek / elemek düşar etmek / elemek, elde etmek / elemek, rüsvay etmek / elemek, hazır etmek / elemek.

Geçişsizler:

dad etmek / elemek, teeccüb etmek / elemek, temaşa etmek / elemek, hücum etmek / elemek, el etmek / elemek.

ÖZBEK TÜRKÇESİ

C. BİRLEŞİK FİİLLER

a. Fiil + Fiil

Çağatay Türkçesinde görüldüğü gibi Özbek Türkçesinde de tasvirî fiillerle yeni birleşik şekiller yapılmaktadır. Mesela:

al- iktidar fiilleri teşkil etmektedir.

bilip al- "bile bilmek"

kıla al- "yapa bilmek"

ber-, tezlik ifade etmektedir.

kıla ber- "yapıvermek"

sözleye tur- "konuşmaya devam etmek"

b. İsim + Fiil

meşgul bol- "meşgul olmak"

taze bol- "taze olmak"

beyan et- "açıklamak"

efgan te- "ağlamak, feryad etmek"

nâle eyle- "feryad etmek"

heyran eyle- "haryan kalmak"

terk kil- / terk kıl- "bırakmak"

beyan kil- / beyan kıl- "beyan etmek"

(Kıyamuddin Barlas, Afganistan Özbek Şivesi Üzerinde Dil incelemesi, s. 181-185)

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

C. BİRLEŞİK FİLLER

a. Fiil + Fiil

- görüþ ber- "görüvermek"
- alıp gel- "gelivermek"
- bolı ber- "oluvermek"
- gölü ber- "gölü vermek"

b. İsim + Fiil

- gavga et- "kavga etmek"
- keyp çek- "keyif çekmek"
- geng gör- "geniş görüşlü olmak"
- melül bol- "melül olmak"
- sap bol- "saf olmak"
- hoş bol- "iyi olmak"
- söz gatmak- "söz ilave etmek"
- gulak sal- "kulak vermek"
- yüze çıkar- "ortaya çıkarmak"
- hayran kal- "hayran olmak"
- mumkin bolma- "mümkün olmamak"
- teselli ber- "teselli etmek"

MUSUL-KERKÜK TÜRKMEN TÜRKÇESİ

C. BİRLEŞİK FİLLER

a. Fiil + Fiil

1. Yeterlilik ifade eden fiil:

bil-

- göre bil- "görebilmek"
- yapa bil- "yapabilmek"
- boza bileme- "boza bilememek"
- okuya bileme- "okuya bilememek"

2. Tezlik bildiren fiil:

ver-

- ala ver- "alı vermek"
- gide ver- "gidi vermek"

3. Süreklilik ifade eden fiil:

kal-

- baka kal- "baka kalmak"
- şasa kal- "şasa kalmak"

4. Yaklaşma bildiren fiil:

yaz-

- düşe yaz- "düşe yazmak"
- unuta yaz- "unuta yazmak"

b. İsim + Fiil

et-

- iyilik et- "iyilik etmek"
- kerem et- "kerem etmek"
- emret- < emir etmek
- hisset- < his etmek

ol-

- helak ol- "helak olmak"
- gebe ol- "gebe olmak"
- halas ol- "halas olmak"

ele- < eyle-

- emr ele- < emir eyle-
- tekip ele- < takip eyle-

al-

- arvat al- < avrat al- "evlenmek"
- zevk al- "zevk almak"

KIRIM TÜRKÇESİ

C. BİRLEŞİK FİİLLER

a. İsim + Fiil

Bunlar bütün saha ve şivelerde görüldüğü üzere bilinen yardımcı fiillerle teşkil edilmektedir.

1. bul- bol- "olmak"

İsimlerle oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir.

- vuku bul- "vaki olmak"
- kabul bul- "kabul edilmek"
- helak bul- "helak olmak"
- gaşık bul- "âşık olmak"
- kulak bul- "dikkat kesilmek, dikkatle dinlemek"

2. it- "etmek"

İsimlerle geçişli fiiller teşkil etmektedir.

- yardım et- "yardım yapmak"
- hörmet et- "hürmet etmek"

3. kıl- "kılmak, yapmak"

İsimlerle oluş bildiren geçişsiz fiiller teşkil etmektedir.

- fida kıl- "kendini feda etmek"

4. bir- "vermek"

- süz bir- "söz vermek"

5. iç- "içmek"

- and iç- "yemin etmek"

b. Fiil + fiil:

Zarf- fiillerle birleşen yardımcı fiiller;

- söz- "sağmak"
- ciber- "gerçekleşmek"
- sözip ciberdi "inek sağıldı"
- unuş ölgerip kile "tohumlar çimleniyor"
- uçak uçup kile "uçak uçuyor"
- iş bitip kile "iş bitiyor, bitmektedir"
- yahşıra bara "o iyileşiyor, iyileşmekte"
- yangırdan bötenley cılanıp bittim "yağmurdan iyice ıslandım"
- barlık kitapları ukıp birdim "bütün kitapları okudum"
- alıp kit- "alıp gitmek, götürmek"
- alıp ki l- "alıp gelmek, getirmek"
- uçup çık- "uçup gitmek"
- dışarı çık- "dışarı çıkmak"
- yaralangan ayı akırıp ciberdi egildi "yaralanan ayı kükredi ve düştü"
- dengiz bik katı kotırıp kitti "deniz çok fırtınalı oldu"
- tagın biraz işlep alırga kirek "biraz daha çalışmak gerektir"
- işikke hitli yögerip citti "kapıya doğru koştu"
- biz inde yoklap tuyduk "biz yeteri kadar uyuduk"
- egilip kitti "düşüverdi"
- egile yazdım "düşe yazdım" (Ta.M.s. 97)
- bul- "bolmak"

it- "etmek"

külip ciber- "gülüvermek"

barıp idim "vardım"

bargan idim "varmış idim"

kile kürmek "mutlaka gelmek"

taştap bir- "atıvermek"

cığıla caz- "düşe yazmak"

unutup saltır-

bara alma- "gidememek"

kete cat- "gelmekte olmak"

(T.D.E.K., s. 297)

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE

C. BİRLEŞİK FİLLER:

- i-
i-dük, i-miş, i-se, i-ken
er-
er-mes
dur-
bu öyning tör derizisi bardur (ur)
bol- "olmak"
kar yegip yer appak kar bolup ketti
tek- "gitmek, devam etmek"
balalar meydanda yügürüp ketti
kel-
ba çapan sige lâyıq keldi
çık- "isabet etmek"
mening saetim yahşı çıktı
kör-
men öz gepimni yahşı körimen
kal-
asta gep kilingler bala uhlap kaldı "yavaş konuşun çocuk uykuya daldı"
koy-
u bizge karap külüp koydu? "o bize bakarak güldü"
öt- "açıklamak"
men mu öz pikrimni bayan kilip ötey "ben de kendi fikrimi beyan edeyim"
ber-
bu gün hava salkin bolup berdi "bu gün hava serinleyi verdi"
tur- "devam etmek"
siz olturup turung, men kelimen (YUT)

KISALTMALAR ve KAYNAKLAR

- Abuşka : Haz. Besim Atalay, Ank 1970
AH. : Edib Ahmed B. Mahmud Yükneci, *Atabetü'l-Hakayık*, yay. R. Rahmeti Arat, İst. 1951
Alt. Gr. : A. von Gabain, *Alttürkische Grammetik*, Leibzig 1950
AT. : Ahmet Topaloğlu, *Kur'an Tercümesi*, İst. 1978
Bang. : Willı Bang Kaup, *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mehtupları (1925-1940)*, Çev. Dr. Şinasi Tekin, 1980
B. : Orhun Âbidelerinde her taşın batı yüzü
Bozcigit. : Nedret Mahmut-Enver Mahmut, BUCUREŞTI 1988
BK. : *Bilge Kağan Abidesi*
ÇM. : Janos Eckmann, *Chagatay Manual*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 60
D. : Orhun Âbidelerinden her bir taşın doğu yüzü
ÇS. : *Çağatay Sözlüğü*, Şeyh Süleyman Efendi
Div. : Kaşgarlı Mahmud, *Divanı Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, Ank. 1939-1943, I, II, III, IV. Cilt
EH. : Ebu Hayyan, *Kitabü'l-İdrak li lisanü'l-Etrak*, yay. A. Caferoğlu, İst. 1933
ETG. : A. von Gabain, *Eski Türkçesinin Grameri*, çev. Prof.Dr. Mehmed Akalın, Ank. 1988
ETŞ. : Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ank. 1964
ETY. : Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1986
ETT. : Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İst. 1977
FŞ. : Ali Şir Nevâyi, *Ferhad u Şirin*, Mezuniyet tezi, haz. Mustafa Yiğitdinç, İst. 1968
G. : Orhun Âbidelerinden her bir taşın güney yüzü
GO. : Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publication, Uralic and Altaic Series, Volume 69
GT. : Seyf-i Sarayî, *Gülistan Tercümesi*, haz.Dr.Ali Fehmi Karamanlioğlu, Doçentlik tezi.
GS. : Ali Şir Nevâyi, *Garâ'ibü's-Sıgar*, Hz. Günay Alpay, Edebiyat Fakültesi Kitaplığı, Dr. Tezi., 7.
HŞ. : N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirini ve Dil Hususiyetleri*, İst. 1968
İM. : *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin*, Ayasofya Kütüphanesi, Nu: 1016
K. : Orhun Âbidelerinden her bir taşın kuzey yüzü

- KB. : Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, yay. Reşit Rahmeti Arat, I. Cilt, Ank. 1947, II. Cilt Ank 1958
- KBD. : Muharem Ergin, *Kadı Burhanneddin Divanı*, İst. 1980
- KGK. : Yahya Kemal Beyatlı, *Kendi Gök Kubbemiz*, İst. 1969
- KM. : Dr. Saadet Çağatay, *Kazakça Metinler*, Ank. 1961
- KS. : Kazak Türkçesi Sözlüğü, haz. Hasan Oraltay, Doç. Dr. Nuri Yüce, Saadet Pınar, İst. 1984
- KT. : Kül Tigin Âbidesi
- KTG. : Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Üzerine Bir Gramer Denemesi*, Edebiyat Fakültesi Kitaplığı, Dr. THT., 1,
- ME. : El-Mârizmî, *Mukaddimetü'l-Edebi*, haz. Nuri Yüce, Ank. 1988
- MN. : Ali Şir Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefayis*, Metin-Gramer-İndeks, haz. Vahit Türk, Elazığ 1990, Doktora tezi.
- Mevlid : Süleyman Çelebi, haz. Faruk Kadri Timurtaş
- MT. : Zeynep Korkmaz, *Marzûban-nâme Tercümesi*, Ank. 1973
- MU. : Bergamalı Kadri, *Müyessiretü'l-Ulûm*, yay. Besim Atalay, İst. 1946
- NF. : Kerderli Mahmud, *Nehcü'l-Ferâdis*, çev. Janos Eckmann, yay. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, TDKY, Basılış tarihi yok.
- NM. : Ali Şir Nevâyî, *Nesaimü'l-Mahabbe*, haz. Kemal Eraslan, Edebiyat Fakültesi Kitaplığı, Dr. THT. 15
- OA. : Orhun Âbideleri, yay. Muharrem Ergin, İst. 1970
- Ost. Gr. : Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatur Sprachen Mittelasiens*, Leiden, 1951
- Safahat : Mehmed Âkif, *Safahat*, 10. baskı, İst. 1975
- Sertkaya : Eski Türkçe'de Mûsikî Terimleri ve Mûsikî Aletleri İsimleri, İst. 1982, Osman Fikri Sertkaya, Doçentlik tezi.
- ŞT. : Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türkî*, mez. tezi, haz. İnci Tümerkan ve Ayşen Başeski, 1968
- T. : Tonyukuk Âbidesi
- TDAY. : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ank. 1955-1974
- TDB. : Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İst. 1962, 6. bsk.
- TDED. : Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
- TDG. : Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, çev. Ali Ulvi Elöve, İst. 1941
- TG. : Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, İst. 1974
- TLÖ. : Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ank. 1972
- Ta.M. : Tatar Manual, by. Nicholas Poppe, Indiana Universty Publications, 1968. çev. İlhan Çeneli
- TS. : Tarama Sözlüğü, yay. TDK, I, II, III, IV, V, VI. cilt, Ank. 1963-1972
- TZ. : Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye, yay. Besim Atalay, İst. 1946
- UM. : Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II- MAYTRİSİMİT-*, Ank. 1976

- US. : Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İst. 1968
- V. : Babur Şah, *Vakayi*, mez. tezi, haz. Züleyha Taşkıran ve Atilla Yayım, 1969-1970
- Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ank. 1973
- Arat R.Rahmeti, *Türk Şivelerinin Tansifi*, Türkiyat Mecmuası, 10. cilt, İst. 1953
- Banguoğlu Tahsin, *Tekerrür Fiiller*, TDAY, 1956
- Çağatay Saadet, *Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları*, DTCFD, VI, 353-368. s.
- Pekiştirilen Fiiller, TDAY, 1966
- Çeneli İlhan, *FORMANTIEN IM KIRIMTATARISCHEN*, 1979 (Kırım Türkçesi Grameri)
- Emre Ahmet Cevat, *Türk Dilbilgisi*, İst. 1945
- Ergin Muharrem, *Âzerî Türkçesi*, İst. 1971
- Ercilasun, Ahmet Bircan, *Kutadgu Bilig Grameri- FİİL-*, Ank. 1984
- Fundamenta, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden, 1959
- Gabain, A. , *Özbekische Grammatik*, Leibzig, 1945
- Grönbech, K., *Der Turkische Spachbau*, Kopenhagen, 1936
- Mansuroğlu Mecdut, *Çarhnâme*, İst. 1956
- Rasanen Martti, *Marerialien Zur Morphologie der Türkischen Sparchen*, Helsinki, 1957
- YUT. : Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Kenan Yavan, İst. 1989, Yük.-Lis.Tezi.
- YUT. : Yeni Uygur Türkçesinde Fiiller, Dr.Mahmut Kaşgarlı, İst.1991
- ADE. : Azerbaycan Dilinde Fiil, Hasan Mirzayev, Baku, 1986
- TD. : Türkmen Dili, Haz: N. Garaev, Gurbanov, A. Miradov, N. Kürbeev
- Ebu'l-Leysi, *Semerkanî Tercümesi*
- Hacıeminoğlu Necmettin, *Yapı ve Mânâ Bakımından Türk Dilinde Kelime Âileleri*, Halil Fikret Alasya'ya Armağan'da Bulunan Makale, Ank. 1989
- "Üze/ Öze Meselesi", TKA. Prof. Dr. Şerif Baştav'a Armağan'da Bulunan Makale, Ank. 1988
- "Eski Türkçe'nin Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -1 Eki", III. Sovyet-Türk Kollokyumu'nda Sunulan Tebliğ, 8-15 Haziran 1990, Alma-Ata, Kazakistan SSR, Edirne 1990
- "Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Âileleri", TKA, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan'da makale, Ankara 1991
- Sa'lebinin Kısâsu'l Enbiyasının Dil Hususiyetleri Üzerinde Bir Gramer Denemesi, TDED.